

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗΝ «ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Διαβάζοντας για τη λήσχη

Μη ακαδημαϊκές αναγνώσεις λογοτεχνίας και οι αναγνωστικές τους στρατηγικές

ΓΙΑΒΑΣΗ ΔΕΣΠΟΙΝΑ

A.M.: 4113M005

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ

ΜΑΡΘΑ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, ΕΠΙΚΟΥΡΗ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ, ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ, ΜΕΣΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ, ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΜΕΛΗ

ΑΝΔΡΟΜΑΧΗ ΓΚΑΖΗ, ΕΠΙΚΟΥΡΗ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ, ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ, ΜΕΣΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ, ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΝΙΚΟΣ ΜΠΑΚΟΥΝΑΚΗΣ, ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ, ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ, ΜΕΣΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ, ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Διαβάζοντας για τη λέσχη

Μη ακαδημαϊκές αναγνώσεις λογοτεχνίας και οι αναγνωστικές τους στρατηγικές

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες	5
Α'. Θεωρία	7
Εισαγωγή	8
Υπέρ μιας διεπιστημονικής προσέγγισης στη λογοτεχνική ανάγνωση	9
Η θεωρία λογοτεχνίας και η αποκατάσταση του αναγνώστη	11
Ο αναγνώστης ως κειμενική δομή	12
Ο εκτός του κειμένου αναγνώστης	15
Ποιος αναγνώστης;	17
Ο «κοινός», «συνηθισμένος» ή «μέσος» αναγνώστης	19
Πέρα από την ερμηνεία	22
Η εμπειρική οδός	26
Κοινωνιολογία, τέχνη και ανάγνωση	27
Αποστέρηση Vs λαϊκή δημιουργικότητα	29
Η κοινωνιολογία της ανάγνωσης και το πρόβλημα του «πώς»	31
Ο «πραγματικός» συνηθισμένος αναγνώστης	33
Τα πολλά πρόσωπα της κοινής ανάγνωσης	35
Β'. Μεθοδολογία	39
Η επιλογή της μεθόδου	40
Η έρευνα πεδίου	43
Παγίδες και προβλήματα	45
Η επιλογή των λεσχών	47
Γ'. Ανάλυση εμπειρικών δεδομένων	49
Πολλαπλές αλληλεπιδράσεις	50
Ι. Οι δημιουργικές πλευρές της ανάγνωσης: Ο αναγνώστης και το κείμενο	51
1. Παραμορφώνοντας το κείμενο	51
2. Διορθώνοντας το κείμενο	62
3. Επινωώντας το κείμενο	66

II. Οι «μεταμορφωτικές» πλευρές της ανάγνωσης: ο αναγνώστης και ο εαυτός του	70
Η συναισθηματική ανταπόκριση στο κείμενο	70
Ενσυναίσθηση και ταύτιση	75
Αναγνώριση	85
III. Οι διαφωτιστικές πλευρές της ανάγνωσης: ο αναγνώστης και ο κόσμος	96
Η λογοτεχνία, η πραγματικότητα και η σημασία του «οπτικού» στοιχείου	96
Τι ξέρει η λογοτεχνία;	100
Ζωή και τέχνη, μορφή και περιεχόμενο	101
IV. Οι ερμηνευτικές πλευρές της ανάγνωσης: ο αναγνώστης και η κριτική	104
Η ερμηνεία και οι κανόνες του παιχνιδιού: θεωρίες λογοτεχνίας	105
Η ερμηνεία και οι κανόνες του παιχνιδιού: όροι και έννοιες	109
Η σχέση με τις αυθεντίες: άνωθεν βοήθεια κι αντίσταση	112
Η αυθεντία της εμπειρίας	117
V. Οι μεταγλωσσικές πλευρές της ανάγνωσης: Ο αναγνώστης και η ανάγνωση	120
Δ'. Συμπεράσματα	122
Ανακεφαλαιώνοντας	123
«Στο ενδιάμεσο» ή «περί υβριδίων»	128
Περιορισμοί και τροφή για (μελλοντική) σκέψη	129
Βιβλιογραφία	131
Παράρτημα	141
I. Πίνακας συντομογραφιών	141
II. Τα βιβλία που διαβάστηκαν ανά λέσχη στη διάρκεια της έρευνας	142

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ θερμά την κυρία Μάρθα Μιχαηλίδου, επιβλέπουσα της διπλωματικής αυτής, για την ενθάρρυνση, την καθοδήγηση και τις πολύτιμες παρατηρήσεις της.

Επίσης, ευχαριστώ τους φίλους και συναναγνώστες –τα μέλη της Λέσχης Ανάγνωσης Νέου Κόσμου του Αθλητικού και Πολιτιστικού Συλλόγου «Πήγασος», τα μέλη της Λέσχης Ανάγνωσης Ιστορικού Μυθιστορήματος του Δήμου Νέας Ιωνίας, τα μέλη της Λέσχης Ανάγνωσης Αστυνομικής Λογοτεχνίας των εκδόσεων «Μεταίχμιο» και τα μέλη της Λέσχης Ανάγνωσης του βιβλιοπωλείου «Αμόνι». Χωρίς το κέφι τους για τη λογοτεχνία και την έγκρισή τους για τη διεξαγωγή της έρευνας, η εργασία αυτή δε θα μπορούσε να έχει πραγματοποιηθεί.

Τα απαράγραπτα δικαιώματα του αναγνώστη

- 1. Το δικαίωμα να μη διαβάζουμε.*
- 2. Το δικαίωμα να πηδάμε σελίδες.*
- 3. Το δικαίωμα να μην τελειώνουμε ένα βιβλίο.*
- 4. Το δικαίωμα να ξαναδιαβάζουμε.*
- 5. Το δικαίωμα να διαβάζουμε οτιδήποτε.*
- 6. Το δικαίωμα στον μποθαρισμό (ασθένεια που μεταδίδεται κειμενικώς).*
- 7. Το δικαίωμα να διαβάζουμε οπουδήποτε.*
- 8. Το δικαίωμα να τσαλαβουτάμε.*
- 9. Το δικαίωμα να διαβάζουμε μεγαλόφωνα.*
- 10. Το δικαίωμα να σωπαίνουμε.*

Daniel Pennac

A'

Θεωρία

Εισαγωγή

Σύμφωνα με τον Roger Chartier, κάθε έρευνα σχετική με την ανάγνωση αναπόφευκτα επηρεάζεται από τις αντιθέσεις που ιστορικά κυριάρχησαν στο πεδίο αυτό, αντιθέσεις οι οποίες υπήρξαν, μάλιστα, τόσο έντονες ώστε να είναι ορατές ακόμα και διά γυμνού οφθαλμού (Chartier 1988 στο Bennett 1995: 9). Η πρώτη αφορούσε την αντίθεση ανάμεσα στην ανάγνωση που γινόταν δυνατά και τη σιωπηρή ανάγνωση· η δεύτερη σχετιζόταν με τη διαφορά της κατά μόνας ανάγνωσης σε σχέση με την ανάγνωση που γινόταν δημόσια, ενώ η τρίτη με τη διάσταση ανάμεσα στη λόγια και τη λαϊκή ανάγνωση (Chartier 1988 στο Bennett 1995: 9). Μολονότι η σύγχρονη θεωρία κάνει λόγο και για μία, τέταρτη στη σειρά, πολύ πιο πρόσφατη αντίθεση, αυτήν που εντοπίζεται ανάμεσα στο έντυπο και το ηλεκτρονικό βιβλίο, στην πραγματικότητα ούτε η τελευταία αντίθεση του Chartier δεν έχει ακόμα ξεπεραστεί. Πράγματι, τόσο σε μελέτες από τη σκοπιά της θεωρίας λογοτεχνίας, όσο και σε έργα της κοινωνιολογίας της ανάγνωσης¹, είναι εμφανής η ένταση ανάμεσα στην ακαδημαϊκή ανάγνωση (academic reading) και την καθημερινή ή απλή ανάγνωση (lay reading) της λογοτεχνίας. Ειδικά στους κόλπους της λογοτεχνικής θεωρίας παρατηρείται μια υπεραντιπροσώπηση του ακαδημαϊκού ή ιδανικού αναγνώστη, τη στιγμή που πολύ λίγος λόγος γίνεται για τους συνηθισμένους αναγνώστες² και τις αναγνώσεις τους.

Η παρούσα εργασία αφορμάται από την παραπάνω παρατήρηση και ξεκινά να

¹ Με ζητήματα που αφορούν την ανάγνωση καταπιάστηκαν ερευνητές και ερευνήτριες τριών θεωρητικών περιοχών: της ψυχολογίας, της θεωρίας λογοτεχνίας και της κοινωνιολογίας της ανάγνωσης. Η σκοπιά της επιστήμης της ψυχολογίας δε θα μας απασχολήσει εδώ, αν και πολλές φορές οι τρεις παραπάνω οπτικές τέμνονται και συνομιλούν. Παρ' όλα αυτά, για ορισμένα χρήσιμα εισαγωγικά βλέπε: Καζάζη Μαρία (2003), *Ψυχολογία του αναγνώστη, ψυχολογία της ανάγνωσης*, Αθήνα: Έλλην 2003, καθώς και: Alan Kennedy (1984), *The Psychology of Reading*, London: Methuen.

² Χρησιμοποιώ τον όρο «συνηθισμένος αναγνώστης» με την περιγραφική, μη αξιολογική σημασία του «μη επαγγελματία αναγνώστη» (Rose 1992: 48) που δίνει ένα μέρος των μελετητών στον αγγλικό όρο «common reader». Στην ελληνική βιβλιογραφία συναντάται και ο όρος «μέσος αναγνώστης», ο οποίος, όμως, χρησιμοποιείται συνήθως με αξιολογική χροιά (βλ.: Μαυρουδής 2014: 6).

διερευνήσει το πώς οι συνηθισμένοι αναγνώστες προσεγγίζουν τα λογοτεχνικά κείμενα. Στο πλαίσιο της διερεύνησης αυτής, πέραν της εξέτασης της σχετικής βιβλιογραφίας, πραγματοποιήθηκε εμπειρική έρευνα με συμμετοχική παρατήρηση της γράφουσας σε τέσσερις αναγνωστικές λέσχες που εδρεύουν στην Αθήνα, για διάστημα οχτώ περίπου μηνών. Στα κεφάλαια που ακολουθούν εξετάζεται αρχικά ο τρόπος με τον οποίο η λογοτεχνική θεωρία προσέγγισε τον αναγνώστη: άλλοτε ως κειμενική λειτουργία ή ως μια επινοημένη κατασκευή, και πολύ σπανιότερα σαν έναν πραγματικό άνθρωπο με σάρκα και οστά που παίρνει στα χέρια του ένα βιβλίο και το διαβάζει. Αυτόν, τον «πραγματικό» αναγνώστη, τον μελέτησε από πολύ πιο κοντά η κοινωνιολογία της ανάγνωσης, αναζητώντας –μεταξύ άλλων– και τους κειμενικούς, προσωπικούς, αλλά και κοινωνικούς όρους με τους οποίους αυτός προσεγγίζει το λογοτεχνικό κείμενο. Με αυτή τη θεωρητική σκευή και με μια διεπιστημονική προσέγγιση αναλύονται στη συνέχεια τα δεδομένα που συλλέχθηκαν από την εμπειρική έρευνα, στόχος της οποίας είναι να καταρτίσει μια τυπολογία των αναγνωστικών στρατηγικών που μεταχειρίζονται οι μη ακαδημαϊκοί και μη επαγγελματίες αναγνώστες. Ανάμεσα στο θεωρητικό και το αναλυτικό μέρος, τέλος, παρεμβάλλεται η τεκμηρίωση της ερευνητικής μεθόδου και η περιγραφή του τρόπου συλλογής κι ανάλυσης των εμπειρικών δεδομένων.

Υπέρ μιας διεπιστημονικής προσέγγισης στη λογοτεχνική ανάγνωση

Όταν κάποιος επιλέγει ένα θέμα προς διερεύνηση επιλέγει ταυτόχρονα και έναν τρόπο θέασής του: ένα πρίσμα μέσα από το οποίο θα το εξετάσει. Πολλές φορές το πρίσμα αυτό μπορεί να είναι διπλό ή ακόμα και πολλαπλό. Αναφορικά με τα ζητήματα της πρόσληψης των πολιτιστικών προϊόντων οι Cruz και Lewis αναφέρουν πως η αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τις μελέτες κοινού (audience studies) προέκυψε από διεπιστημονικές συγκλίσεις μεταξύ των προσεγγίσεων κοινωνικών επιστημών με αυτές των ανθρωπιστικών (Cruz και Lewis 1994: 1). Πράγματι, η αμοιβαία ανταλλαγή θεωριών και μεθόδων ανάμεσα σε ερευνητές διαφορετικών κλάδων σήμερα θυμίζει το δέκατο ένατο

αιώνα, όταν οι διανοούμενοι μελετούσαν ευρύτερα τις «επιστήμες του ανθρώπου», πριν την κατάτμηση και την υψηλή εξειδίκευση της γνώσης που έφερε ο εικοστός αιώνας και τον συνακόλουθο περιορισμό της μέσα στο πλαίσιο μιας μόνο επιστημονικής περιοχής (Cruz και Lewis 1994: 2). Πουθενά, συνεχίζουν οι Cruz και Lewis, δεν είναι πιο έκδηλη η τάση για μια διεπιστημονική προσέγγιση από το χώρο των μελετών που πραγματεύονται ζητήματα αναπαράστασης και πρόσληψης (Cruz και Lewis 1994: 2). Ερευνητές και ερευνήτριες από τμήματα Επικοινωνίας, Λογοτεχνίας, Κοινωνιολογίας και Ιστορίας έχουν έρθει πολλές φορές αντιμέτωποι με ευρύτερα ζητήματα τέτοιας προβληματικής, που εκτείνονται πέραν των ορίων του επιστημονικού τους κλάδου (Cruz και Lewis 1994: 2). Άλλες φορές, πάλι, μια ευρύτερη ματιά σε ζητήματα ιδεολογίας κι επιστημολογίας τους έχει οδηγήσει σε αναθεώρηση των ίδιων των επιστημονικών τους αρχών και παραδειγμάτων (Cruz και Lewis 1994: 2). Άλλωστε, το αίτημα για διεπιστημονικότητα θεωρείται ένα σύμπτωμα της κρίσης που προέκυψε στην πολιτική της γνώσης μετά το μεταδομισμό (Cruz και Lewis 1994: 2).

Βέβαια, μια συνολική αρμονική σύνθεση των διαφορετικών επιστημονικών περιοχών μοιάζει εξαιρετικά «δύσκολη δουλειά» (Cruz και Lewis 1994: 2). Οι χώροι αυτοί ξεκινούν από διαφορετικές αφετηρίες, θέτουν διαφορετικά ερωτήματα και χρησιμοποιούν διαφορετική γλώσσα. Παρ' όλα αυτά, το πλησίασμά τους –χωρίς η αρμονική τους σύνθεση να είναι απαραίτητη– ανοίγει ένα ενδιαφέρον πεδίο συζήτησης, «ξεβολεύει» παγιωμένες από τα χρόνια αρχές και απόψεις, απελευθερώνει τον ερευνητή από μεθοδολογικούς ή άλλους περιορισμούς και διευκολύνει μια περισσότερο ελεύθερη πραγμάτευση του θέματος (Cruz και Lewis 1994: 3). Για όλους αυτούς τους λόγους, στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας γίνεται μια απόπειρα σύγκλισης δύο θεωρητικών περιοχών και έτσι, για χάρη μιας συνολικής εξέτασης του φαινομένου της λογοτεχνικής ανάγνωσης, συνδυάζονται θεωρήσεις από το χώρο της κοινωνιολογίας της ανάγνωσης με αυτές της λογοτεχνικής θεωρίας. Οι κατευθύνσεις αυτές, όπως θα φανεί στη συνέχεια, παρά τις σημαντικές τους διαφορές, σε πολλά σημεία συναντιούνται.

Η θεωρία λογοτεχνίας και η αποκατάσταση του αναγνώστη

Σήμερα ο χώρος της θεωρίας λογοτεχνίας παρουσιάζει την εικόνα ενός μωσαϊκού θεωριών. Σε αυτήν την κατάσταση της «πληθυντικότητας των θεωριών» (Newton 2013: xxv) κάποιος θα βρει αναλύσεις έργων από γλωσσολογική, μαρξιστική ή νεομαρξιστική σκοπιά, με την ίδια ευκολία που θα συναντήσει μεταδομιστικές, φεμινιστικές, μετααποικιακές αναγνώσεις ή προσεγγίσεις από την οπτική της θεωρίας της πρόσληψης, της κριτικής της αναγνωστικής ανταπόκρισης ή των ομοφυλοφιλικών και λεσβιακών σπουδών. Ιστορικά, ωστόσο, η εικόνα αυτή υπήρξε πολύ διαφορετική. Πριν από την πρόσφατη έκρηξη στο χώρο της λογοτεχνικής θεωρίας, στο «κοινοβούλιο» των λογοτεχνικών σπουδών κυριαρχούσαν δύο μεγάλα κόμματα: η ιστορική κριτική και η Νέα Κριτική (Newton 2013: xxvi). Η πρώτη εστίαζε στη σχέση του κειμένου με την εποχή του και στις συγγραφικές προθέσεις, ενώ η παράδοση της Νέας Κριτικής αδιαφορούσε για τις προθέσεις του δημιουργού εστιάζοντας στο κείμενο και αντιμετωπίζοντάς το ως μια αυτάρκη δομή (Newton 2013: xxvi). Και στη μια και στην άλλη περίπτωση ο αναγνώστης και η ανάγνωση θεωρούνταν δεδομένοι και ήταν, έτσι, αμελητέοι παράγοντες στις θεωρήσεις και των δύο αυτών μεγάλων θεωρητικών παραδόσεων (Freund 1987 στο Reese 1995: 5-6).

Η κυριαρχία της ιστορικής κριτικής και της Νέας Κριτικής στο «κοινοβούλιο» της λογοτεχνικής θεωρίας άρχισε να κλονίζεται με την είσοδο άλλων πολλών και μικρών κομμάτων (Newton 2013: xxvi-xxvii). Ανάμεσα σε αυτά, η θεωρία της πρόσληψης (reception theory), που άσκησε μεγάλη επιρροή στη Γερμανία, και η κριτική της αναγνωστικής ανταπόκρισης (reader-response criticism), η οποία συνδέθηκε κυρίως με την αμερικανική κριτική, ήταν αυτές που έφεραν στο προσκήνιο της λογοτεχνικής ανάλυσης τον αναγνώστη, στοιχείο για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα περιφερειακό στις λογοτεχνικές σπουδές (Holub 2004: 267 & Newton 2013: 327). Ιδίως με τα μοντέλα των θεωρητικών της πρόσληψης, ο αναγνώστης γίνεται πια ο «φορέας μιας νέας ιστορίας της λογοτεχνίας» (Jauss 1975 στο Holub 2004: 267).

Από τη στιγμή που η θεωρία λογοτεχνίας καταπιάστηκε σοβαρά με την παράμετρο του αναγνώστη, ακολούθησαν πολυάριθμες απόπειρες ούτως ώστε ο αναγνώστης αυτός να περιγραφεί και να οριστεί: από τον «ψευδο-αναγνώστη» (the mock reader) του Gibson και τον «υπονοούμενο αναγνώστη» του Izer, μέχρι τον «λακανικό αναγνώστη» (Lacanian

reader) της Felman και τον «ομοφυλοφιλικό και λεσβιακό αναγνώστη» (gay & lesbian reader) του Koestenbaum, η πρόσφατη θεωρία³ ασχολήθηκε με πολύ λεπτές διακρίσεις και, ως συνέπεια του γεγονότος αυτού, παρήγαγε μια φαινομενικά ατέλειωτη σειρά όλο και πιο εκλεπτυσμένων συλλήψεων του αναγνώστη (Bennett 1995: 3 και Holub 2004: 267). Τι συνεπάγεται, όμως, στην πραγματικότητα ο προσανατολισμός της έρευνας στον αναγνώστη;

Ο αναγνώστης ως κειμενική δομή

Η κριτική της αναγνωστικής ανταπόκρισης αρχίζει να αναπτύσσεται μέσα στους περιορισμούς ενός απολύτως φορμαλιστικού κλίματος (Tompkins 1980: x). Οι πρώτοι μελετητές που εστίασαν στον αναγνώστη πίστευαν και αυτοί, όπως και οι εκπρόσωποι της

³ Όλη αυτή η θεωρητική περιοχή που βάζει τον αναγνώστη στο κέντρο της λογοτεχνικής ανάλυσης είναι εξαιρετικά δύσκολο να χαρτογραφηθεί (Benton 2004: 113). Αυτό οφείλεται κατ' αρχάς στο ότι η αγγλο-αμερικανική κριτική της αναγνωστικής ανταπόκρισης και η γερμανική αισθητική της πρόσληψης, μολονότι δεν ταυτίζονται, επικαλύπτονται μερικώς (Benton 2004: 113). Επίσης, υπάρχουν θεωρητικοί που αν και συνέβαλαν σημαντικά στην όλη συζήτηση, το έργο τους δεν εμπίπτει σε καμία από τις δύο αυτές θεωρητικές περιοχές (Benton 2004: 113). Τέτοια είναι η περίπτωση, λ.χ., του Norman Holland, του οποίου το έργο σαφώς εντάσσεται στην ψυχαναλυτική κριτική, παρά την ενασχόλησή του με τον αναγνώστη. Τέλος, ακόμα και μέσα στην ομάδα των θεωρητικών της αισθητικής της πρόσληψης υπάρχουν πολύ διαφορετικές μεταξύ τους προσεγγίσεις και το ίδιο ισχύει και για την κριτική της αναγνωστικής ανταπόκρισης (Tompkins 1980: x). Για όλους αυτούς τους λόγους η απόπειρα χαρτογράφησης του θεωρητικού αυτού χώρου που θα επιχειρήσω στη συνέχεια δεν ακολουθεί τη λογική της ομαδοποίησης των μελετητών κάτω από τη μία ή την άλλη θεωρητική ομπρέλα, αλλά υπαγορεύεται από μια διαφορετική λογική, η οποία εξυπηρετεί την προβληματική της παρούσας έρευνας και η οποία σχετίζεται με τη διάκριση πραγματικών - ιδανικών αναγνωστών, που, εν πολλοίς, αντιστοιχεί στη διάκριση συνηθισμένων και ακαδημαϊκών αναγνωστών.

Νέας Κριτικής, πως το νόημα του λογοτεχνικού κειμένου περιέχεται στις τυπωμένες λέξεις και επίσης πως απαιτείται ειδική εκπαίδευση στη διαδικασία και τις μεθόδους της κριτικής, αν θέλει κάποιος να συλλάβει όλα όσα έχει να του προσφέρει το κείμενο (Tompkins 1980: x). Έτσι, οι πρώτες συλλήψεις του αναγνώστη συνιστούν στοιχεία της αφήγησης και ελάχιστα αποσαφηνίζουν τη σχέση των πραγματικών αναγνωστών με τα λογοτεχνικά κείμενα (Tompkins 1980: xii): Ο «ψευδοαναγνώστης» του Walker Gibson στα 1950 νοείται ως ο ρόλος εκείνος τον οποίο καλείται να παίξει ο πραγματικός αναγνώστης για όσο κρατά το μυθιστόρημα (Tompkins 1980: xi), ενώ, με παρόμοιο τρόπο, ο «ενσωματωμένος αναγνώστης» (embedded reader) των Ross Chambers και Lucien Dällenbach και ο «αποδέκτης της αφήγησης» (narratee) του Prince συνιστούν «αναπαραστάσεις» ενός αναγνώστη ή μιας αναγνωστικής περίπτωσης μέσα σε ένα λογοτεχνικό κείμενο και σε καμία περίπτωση δεν είναι «αληθινοί» αναγνώστες (Bennett 1995: 236). Οι παραπάνω μελετητές ισχυρίζονται πως χάρη στις κατασκευές αυτές, μπορούμε να έχουμε πρόσβαση στις στρατηγικές ανάγνωσης που προϋποθέτει το ίδιο το κείμενο· το κείμενο, με άλλα λόγια, μας υποδεικνύει με ποιον τρόπο «θέλει» να το διαβάσουμε (Bennett 1995: 236 & Chambers 1991: 81). Αυτό που τους ενδιαφέρει δεν είναι το πώς διάβασε ένας αναγνώστης το κείμενο, αλλά πώς ο συγγραφέας συνύφανε τα νήματα του κειμένου του, έχοντας κατά νου έναν υποθετικό αποδέκτη του. Εν ολίγοις, η «μελέτη του κοινού της αφήγησης» (Culler 2006 [1982]: 30) δεν είναι, στην ουσία, τίποτε άλλο παρά μια επανα-εστίαση στο ίδιο το κείμενο (Tompkins 1980: xii-xiii). Ο Ουμπέρτο Έκο την εξηγεί πολύ καθαρά, ίσως και γιατί την ενστερνίζεται:

«Από το τέλος της δεκαετίας του 1970 οι κειμενικές θεωρίες στράφηκαν προς τον πραγματισμό. Η νέα προβληματική τώρα δεν είναι η δημιουργία των κειμένων, αλλά η ανάγνωσή τους. Η αναφορά στον πραγματισμό εδώ δεν πρέπει να μας μπερδέψει. Η ανάγνωση δεν έχει πια να κάνει με ζητήματα κριτικής ερμηνείας, δηλαδή μιας λιγότερο ή περισσότερο ραφιναρισμένης ερμηνευτικής, αλλά αφορά στο πολύ απαιτητικότερο ερώτημα της αναγνώρισης της αναγνωστικής ανταπόκρισης ως μιας πιθανότητας *ενσωματωμένης* στην κειμενική στρατηγική» (Eco 1981: 35) (η έμφαση δική μου).

Ο δικός του αναγνώστης, ο «πρότυπος αναγνώστης», είναι ένας υποθετικός αναγνώστης που ερμηνεύει το κείμενο με τρόπο σύμφωνο με τις ερμηνευτικές στρατηγικές που απαιτεί

το ίδιο το κείμενο (Bennett 1995: 238). Και, ενώ κανείς πραγματικός αναγνώστης δε χρειάζεται να διαβάσει το κείμενο με αυτόν τον τρόπο, ο αναγνώστης-πρότυπο λέγεται πως λειτουργεί ακριβώς ως ένα μοντέλο για τους αναγνώστες (Bennett 1995: 238). Ο Eco, χωρίς να προϋποθέτει πως το κείμενο είναι μια διαφανής δομή κατά έναν τρόπο πάντα ερμηνεύσιμη, επιμένει στην ερμηνεία ενός κειμένου ως κειμένου και ισχυρίζεται πως οι τρόποι με οποίους πραγματοποιείται ένα ερμηνευτικό εγχείρημα, ακόμα κι αν θεωρηθούν άπειροι, επιβάλλονται από τις σημειωτικές στρατηγικές που παρέχει το ίδιο το κείμενο (Eco 1981: 35). Σε τελική ανάλυση, μελετώντας τη διαλεκτική ανάμεσα στα δικαιώματα των κειμένων και τα δικαιώματα των ερμηνευτών τους, ο ίδιος κρίνει πως τις τελευταίες δεκαετίες τα δικαιώματα των ερμηνευτών έχουν υπερεκτιμηθεί (Eco 1990: 143).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του ιδιάζοντος πραγματισμού για τον οποίο μίλησε ο Eco είναι η λογοτεχνική θεωρία του Jonathan Culler. Ο Culler, ενώ έκανε λόγο για ένα είδος σημειωτικής που αντικείμενό της θα είχε «την κατανοησιμότητα [των λογοτεχνικών έργων]», δηλαδή «τους τρόπους με τους οποίους τα κατανόησαν οι αναγνώστες τους» (Culler 1981: 174), απέδιδε την κατανοησιμότητα αυτή στη «λογοτεχνική επάρκεια» των αναγνωστών, δηλαδή την αφομοίωση από την πλευρά τους ενός συστήματος κανόνων και συμβάσεων, χωρίς τους οποίους η διαδικασία της ερμηνείας είναι ακατανόητη (Culler 1981: 176 και Culler 2002: 137). Έτσι, πίσω από την περί αναγνώστη ρητορική, τελικό ζητούμενο παραμένουν οι δομές και οι συμβάσεις που καθιστούν δυνατή την ερμηνεία, ή αλλιώς το τι πρέπει να ξέρει ένας ιδανικός αναγνώστης προκειμένου να διαβάσει και να ερμηνεύσει τη λογοτεχνία με τρόπους που θεωρούνται αποδεκτοί, κι όχι ο τρόπος με τον οποίο οι πραγματικοί αναγνώστες προσεγγίζουν τα λογοτεχνικά κείμενα (Tompkins 1980: xviii).

Με παρόμοιο τρόπο, τέλος, γίνεται κατανοητή η ανταπόκριση των αναγνωστών στα κείμενα και από τον Stanley Fish. Έτσι, στο «Ερμηνεύοντας το *Variorum*» αναρωτιέται:

«Πώς είναι δυνατόν δύο ή περισσότεροι αναγνώστες να συμφωνούν (ως προς την ερμηνεία ενός κειμένου) και πώς είναι δυνατόν να ανακύπτουν κανονικές, δηλαδή συνήθεις, διαφοροποιήσεις στην πορεία ενός και μοναδικού αναγνώστη; Πώς εξηγείται αφενός η σταθερότητα της ερμηνείας [...] και αφετέρου η κανονικότητα της ερμηνευτικής διαφοροποίησης, αν δεν πρόκειται για σταθερότητα και διαφοροποίηση των ίδιων κειμένων;» (Fish 2013 [1976]: 362).

Η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα δίνεται από τον ίδιο μέσω της έννοιας των «ερμηνευτικών κοινοτήτων» (interpretive communities). Ο Fish ήδη από τη δεκαετία του '70 υπογράμμισε τον έγχρονο χαρακτήρα της διαδικασίας της ανάγνωσης και υποστήριξε πως αυτό που ονομάζουμε νόημα ενός λογοτεχνικού κειμένου δε νοείται ανεξάρτητα από την αναγνωστική εμπειρία (Newton 2013: 329). Στα μεταγενέστερα κείμενά του, προσπαθώντας να αντικρούσει την κλασική ένσταση ότι μια θεωρία θεμελιωμένη στον αναγνώστη θα οδηγούσε αναπόφευκτα στο σχετικισμό, προχωρά στη θεωρητικοποίηση της έννοιας των «ερμηνευτικών κοινοτήτων» και υποστηρίζει πως αυτό που θεωρούμε «υποκειμενική ανταπόκριση» καθίσταται δυνατή χάρη σε σύνολα κανόνων και συστήματα σκέψης που είναι διϋποκειμενικά (Newton 2013: 329). Έτσι, το λογοτεχνικό κείμενο αποτελεί πάντα κατασκευή μιας ομάδας υποκειμένων και οι απολύτως υποκειμενικές ανταποκρίσεις είναι, στην ουσία, αδύνατες, αφού δεν υπάρχουν ούτε καθαρά υποκείμενα, ούτε καθαρά αντικείμενα (Newton 2013: 329-330).

Ο εκτός του κειμένου αναγνώστης

Η ανάδυση του πραγματικού αναγνώστη στη θεωρία λογοτεχνίας ξεκινά δειλά δειλά με τη δουλειά του Michael Riffaterre. Ο Riffaterre, όπως ο Gibson ή ο Prince, πίστευε κι αυτός ότι το νόημα του λογοτεχνικού κειμένου βρίσκεται στη γλώσσα του κειμένου, ωστόσο διαφωνούσε ως προς το ότι μπορεί το νόημα αυτό να υπάρχει ανεξάρτητα από τη σχέση του αναγνώστη με το κείμενο (Tompkins 1980: xiii). Έτσι, υποστήριξε πως ενεργά συστατικά της ποίησης μπορεί να είναι μόνο τα γλωσσικά εκείνα στοιχεία που σταθερά τραβούν την προσοχή των αναγνωστών (Tompkins 1980: xiii). Προκειμένου να τα εντοπίσει, μελέτησε τις αντιδράσεις που είχαν απέναντι στο ποίημα Γάλλοι κριτικοί, ποιητές, μεταφραστές, σπουδαστές και «άλλες ψυχές που η μοίρα έριξε στο δρόμο του» (Riffaterre 1966: 38). Από τους αναγνώστες αυτούς και τις πραγματικές αντιδράσεις τους απέναντι στο

κείμενο, ο Riffaterre έφτιαξε τον «υπεραναγνώστη» του, μια θεωρητική κατασκευή πίσω από την οποία βρίσκονται δεκάδες αληθινοί αναγνώστες (Tompkins 1980: xiii).

Ο Riffaterre έδωσε έμφαση στις διεργασίες του αναγνώστη καθώς αυτός αναγιγνώσκει το ποίημα, διεργασίες που ισχυρίζεται πως είναι νοητικές, αλλά και συναισθηματικές (Tompkins 1980: xiii). Ωστόσο, για να μπορέσει να αποδώσει την αναγνωστική ανταπόκριση «ως μια αντικειμενική μαρτυρία της πραγματικότητας της επαφής αναγνώστη-κειμένου», έκρινε πως έπρεπε «να πολλαπλασιάσουμε την ανταπόκριση» προκειμένου να διασφαλιστεί ένα αντικειμενικότερο αποτέλεσμα και να «αδειάσουμε» την ανταπόκριση από το περιεχόμενό της» (Riffaterre 1966: 37). Δεν ασχολήθηκε, έτσι, με το τι ακριβώς σχολίασε κάποιος αναγνώστης αναφορικά με ένα στοιχείο του ποιήματος, παρά μόνο με το γεγονός ότι το συγκεκριμένο στοιχείο του τράβηξε την προσοχή. Με αυτόν τον τρόπο όμως, το υποκειμενικό στοιχείο τελικά απεμπολείται και η ερμηνεία του αναγνώστη δε φαίνεται να έχει και τόση σημασία (Tompkins 1980: xiii).

Με μια τελείως διαφορετική προσέγγιση, ο Georges Poulet πίστευε πως το να διαβάζεις σημαίνει ακριβώς το να μην αντιλαμβάνεσαι τα δομικά ή στυλιστικά χαρακτηριστικά του λογοτεχνικού έργου (Tompkins 1980: xiv) (η έμφαση δική μου). Ο Poulet έδωσε έμφαση στη βαθιά προσωπική σχέση που πίστευε πως αναπτύσσεται μεταξύ συγγραφέα και αναγνώστη και όχι στο κείμενο και τα χαρακτηριστικά του (Tompkins 1980: xiv). Το κείμενο είναι ένα μαγικό αντικείμενο που απλά επιτρέπει στον εσωτερικό κόσμο ενός ατόμου να φιλοξενήσει τον εσωτερικό κόσμο ενός άλλου. Για να συμβεί αυτό, βέβαια, για να μπορέσει δηλαδή ο αναγνώστης να κερδίσει την εμπειρία της ανάγνωσης θα πρέπει να «ξεχάσει», να αποποιηθεί κατά κάποιον τρόπο τον εαυτό του, περίπου να πεθάνει για να μπορέσει να ζήσει το κείμενο (Tompkins 1980: xiv-xv).

Ο αναγνώστης του Wolfgang Iser, από την άλλη, είναι σαφώς πιο ενεργός. Ο Iser πίστευε κι αυτός, όπως και ο Poulet, πως η λογοτεχνία απαιτεί μια σύγκλιση κειμένου και αναγνώστη (Tompkins 1980: xv). Ενώ όμως αυτό για τον Poulet σήμαινε έναν «αφανισμό» της συνείδησης του αναγνώστη, για τον Iser σήμαινε ίσα ίσα την ενεργοποίησή του προκειμένου να γεμίσει τα κενά και να δράσει με τον τρόπο αυτό σαν συνδημιουργός του έργου (Tompkins 1980: xv). Για αυτόν, η αισθητική ανταπόκριση προκαλείται ακριβώς μέσω αυτής της αλληλεπίδρασης κειμένου και αναγνώστη και η δραστηριότητα του τελευταίου αντιμετωπίζεται ως η εκπλήρωση μιας καθορισμένης αποστολής: ο αναγνώστης

πρέπει «να επεξεργάζεται για λογαριασμό του» τη σχέση ανάμεσα σε δύο εικόνες, πρέπει να συμπληρώνει αναλογίες που «φωνάζουν ότι θέλουν να συμπληρωθούν» ή πρέπει να συνάγει από διάσπαρτες ενδείξεις αυτό που «πραγματικά» πρέπει να έχει συμβεί, φέρνοντας στην επιφάνεια ένα σχήμα ή ένα σχέδιο που το κείμενο συγκαλύπτει (Newton 2013: 328 και Culler 2006 [1982]: 35). Ο αναγνώστης αυτός, όμως, δεν μπορεί να είναι, σημειώνει ο Iser, ένας σύγχρονος αναγνώστης γιατί από αυτόν πολύ δύσκολα μπορούμε να καταλήξουμε σε μια γενίκευση (Iser 1978: 27). Στην πραγματικότητα, όπως επισημαίνει και ο Norman Holland, «σε ολοκληρω το *The Act of Reading* δεν υπάρχει καμία αναφορά όχι μόνο σε σύγχρονο αναγνώστη, αλλά ούτε και σε οποιονδήποτε πραγματικό αναγνώστη γενικά, εκτός και αν “ο” αναγνώστης ή το “εμείς” υποδηλώνουν τις δικές του αναγνώσεις» (Holland στο Iser et al. 1980: 58), εκτός, δηλαδή, αν σε όλο το έργο ο μόνος πραγματικός αναγνώστης είναι ο ίδιος ο μελετητής. Έτσι τις «κρυφές» εκείνες «διαδικασίες» που λαμβάνουν χώρα «όταν κάποιος διαβάζει ένα κείμενο» (Iser 1978: 24 & 19) ο Iser τις διερευνά βασιζόμενος στις δικές του αναγνώσεις και σε φιλοσοφικές θεωρίες, όπως αυτές του Husserl και του Ingarden (Iser et al. 1980: 58).

Πόση σημασία όμως έχει, τελικά, στην πραγματική εμπειρία της ανάγνωσης το κατά πόσο συμπληρώνονται σωστά τα σημεία απροσδιοριστίας του κειμένου ή το ποια κειμενικά στοιχεία προκαλούν την ανταπόκριση του αναγνώστη κατά την ανάγνωση;

Ποιος αναγνώστης;

Η θεωρία μας κάνει μερικές φορές να αναλογιζόμαστε το γνωστικισμό, μια υπερκείμενη γνωσιολογική διαδικασία αποδεσμευμένη από κάθε εμπειρικό αντικείμενο (Compragnon 2003: 255). Πράγματι, λέγεται πως η εικόνα περί ανάγνωσης που μας δίνουν οι θεωρητικοί της λογοτεχνίας απέχει έτη φωτός από το πώς πραγματικά διαβάζουν οι άνθρωποι (Graff 2008 στο Felski 2008: i). Έτσι, ενώ οι παραπάνω μελετητές εντόπισαν και υπογράμμισαν εξαιρετικά ουσιώδη χαρακτηριστικά της λογοτεχνικής ανάγνωσης, όπως ο διαδραστικός της χαρακτήρας, η γνωστική και συναισθηματική ανταπόκριση στο

λογοτεχνικό κείμενο ή η βύθιση σε αυτό, ταυτόχρονα κατασκεύασαν μοντέλα αισθητικής ανταπόκρισης που ήθελαν να ισχύουν παντού και πάντα, δηλαδή όπου και όποτε έχουμε κείμενα και αναγνώστες (Felski 2008: 16). Κατά συνέπεια, τα μοντέλα αυτά ήταν κατ' ανάγκη φορμαλιστικά (Felski 2008: 16). Έτσι, οι αναγνώστες που υποθέτουν πως ανταποκρίνονται στα κείμενα δεν είναι πραγματικοί άνθρωποι με σάρκα και οστά (Felski 2008: 16). Η λέξη-κλειδί εδώ είναι το «υποθέτουν»: πρόκειται, στην ουσία, για επινοημένους αναγνώστες, απογυμνωμένους από συναισθήματα, πάθη, πολιτικές πεποιθήσεις ή προσωπικούς κώδικες ηθικής (Felski 2008: 16). «Οι κριτικοί συχνά επιχειρηματολογούν υπέρ μιας ανταπόκρισης στο κείμενο που κανένας αναγνώστης δεν έδειξε ποτέ», σημειώνει ο John Reichert καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι οι διαπιστώσεις σχετικά με την ανταπόκριση είναι στην πραγματικότητα ισχυρισμοί όχι σχετικά με το πώς ένα χωρίο ή ένα κείμενο γίνεται κατανοητό, αλλά με το πώς θα έπρεπε να γίνεται κατανοητό (Reichert 1977 στο Culler 2006 [1982]: 90-91). Η πλειονότητα των παραπάνω μοντέλων ανταποκρίνεται, με άλλα λόγια, σε ένα εξαιρετικά μονόπλευρο ιδανικό: αυτό του ακαδημαϊκού αναγνώστη (Felski 2008: 16).

Το ήθος της ακαδημαϊκής ανάγνωσης θεωρείται πως αποκλίνει σημαντικά από την ανάγνωση σαν καθημερινή πρακτική (Guillory 2000 στο Felski 2008: 12), τόσο σημαντικά που ορισμένοι μελετητές μιλούν για «σχίσμα» ανάμεσά τους (Felski 2008: 12). Η απόκλιση ανάμεσά τους είναι τέτοια που προκαλεί πολύ μεγάλη ένταση στους ακαδημαϊκούς εκείνους που –όσο ειρωνικό κι αν ακούγεται αυτό– αναγκάστηκαν για ερευνητικούς λόγους να ξαναέρθουν σε επαφή με τη λησμονημένη περιοχή της μη ακαδημαϊκής ανάγνωσης: «Από την επαγγελματική μου εκπαίδευση», εξομολογείται η Janice Radway, «κλήθηκα να ταυτιστώ με κάτι που ήταν ενάντια στον εαυτό μου, ενάντια στην οικογένειά μου και το παρελθόν μου, προκειμένου να διαμορφώσω τον εαυτό μου ως διανοούμενη» (Radway 1997: 121), για να διερωτηθεί στη συνέχεια μήπως η τωρινή της ταύτιση με τους συνηθισμένους αναγνώστες τους οποίους μελετά είναι απλώς ένας τρόπος να κατασκευάσει μια ψευδεπίγραφη αθωότητα, μια επιστροφή σε έναν προγενέστερο και φυσικότερο τρόπο ανάγνωσης πριν την «πτώση» σε μια ανάγνωση με περισσότερα γνωστικά εφόδια, και άρα περισσότερο συμβιβασμένη (Radway 1997: 121). Τι θα μπορούσε όμως να δικαιολογήσει μια τέτοια ένταση ανάμεσα στους δύο αυτούς τύπους ανάγνωσης;

Η ακαδημαϊκή ανάγνωση είναι μια πρακτική που διαμορφώνεται από πολύ

συγκεκριμένες συνθήκες και προσδοκίες: Κατ' αρχάς, πρόκειται για έναν επαγγελματικό κλάδο, μια δουλειά, η οποία αμείβεται με χρήματα κι άλλες μορφές αναγνώρισης (Guillory στο Felski 12). Είναι επίσης μια πρακτική που σχετίζεται με μια συγκεκριμένη κοινότητα και γι' αυτό υπόκειται στις κρίσεις άλλων επαγγελματιών αναγνωστών· τέλος, είναι μια δραστηριότητα η οποία σχετίζεται με έναν συγκεκριμένο επιστημονικό κλάδο που έχει τους δικούς του κανόνες: καθορίζεται από τις ερμηνευτικές συμβάσεις και την ερευνητική δουλειά που διεξάγεται στο χώρο της λογοτεχνίας εδώ και δεκαετίες (Guillory 2000 στο Felski 2008: 12). Το βασικότερο, όμως, είναι το ότι η ακαδημαϊκή ανάγνωση επιτάσσει κριτική «επαγρύπνηση»: το να αποτραβηχτεί ο αναγνώστης από την ευχαρίστηση της ανάγνωσης προς χάριν ενός κριτικού αναστοχασμού (Guillory 2000 στο Felski 2008: 12). Η κριτική ανάγνωση, σημειώνει η Felski, «το ιερό δισκοπότηρο των λογοτεχνικών σπουδών υπαγορεύει στους ερευνητές να είναι αποστασιοποιημένοι, υποψιασμένοι και μονίμως σε επιφυλακή» (Felski 2008: 2). Από την άλλη, η μη ακαδημαϊκή ανάγνωση είναι μια δραστηριότητα του ελεύθερου χρόνου που κάνει κάποιος με τη θέλησή του και με σκοπό την ευχαρίστηση και διαμορφώνεται από ερμηνευτικές συμβάσεις διαφορετικές από αυτές της ακαδημαϊκής ανάγνωσης και της επίσημης κριτικής (Guillory 2000 στο Felski 2008: 12). Πρόκειται, επομένως για δύο διαφορετικές «σκηνές ανάγνωσης» (Felski 2008: 12). Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, «το ότι κάποιος μπορεί να βυθιστεί στην αναγνωστική απόλαυση της *Τζέιν Έιρ*, ενώ κάποιος άλλος να τη δει σα μια συμπτωματική έκφραση του βικτωριανού ιμπεριαλισμού δεν έχει να κάνει με τις πολιτικές πεποιθήσεις των αναγνωστών, αλλά με την τοποθέτησή τους σε διαφορετικές σκηνές ανάγνωσης» (Felski 2008: 12).

Ο «κοινός», «συνηθισμένος» ή «μέσος» αναγνώστης

Ο «κοινός», «μέσος» ή «συνηθισμένος» αναγνώστης είναι, στον απλούστερο περιγραφικό του ορισμό, ο «μη επαγγελματίας αναγνώστης» (Rose 1992: 48). Η θεωρία λογοτεχνίας στοχάστηκε πάρα πολύ νωρίς πάνω σε αυτόν, αλλά με τέτοιο τρόπο ώστε

ουσιαστικά να τον βγάλει από την εξίσωση. Ήδη από τη δεκαετία του 1920, ο I. A. Richards, ένας από τους επιφανέστερους εκπροσώπους της Νέας Κριτικής έλεγε πως «η λογική [του αναγνώστη] όταν μπαίνει στο παιχνίδι –εάν ποτέ μπει– είναι πάντα δούλος της συναισθηματικής ανταπόκρισής του στο ποίημα» (Richards 1926 στο Chatterjee 2009: 161). Το γεγονός αυτό, την πρωτίστως συναισθηματική ανταπόκριση του αναγνώστη στο λογοτεχνικό κείμενο, οι θεωρητικοί της Νέας Κριτικής το συμπύκνωσαν στην έννοια της «συγκινησιακής πλάνης», την οποία χρησιμοποίησαν για να απορρίψουν την υποκειμενικότητα του αναγνώστη ως αδιάφορη (Newton 2013: 243).

Η Νέα Κριτική και ο συμπαγής της τρόπος να προσεγγίζει τα κείμενα άσκησε πολύ ισχυρή επιρροή στο χώρο της κριτικής λογοτεχνίας, σε τέτοιο σημείο, ώστε κάποιοι μελετητές να ισχυρίζονται πως «το ακοίμητο φάντασμά της ακόμα στοιχειώνει τις λογοτεχνικές σπουδές» (Medici 1997 Butter 2010: 208). Έτσι, σχεδόν έναν αιώνα μετά τον Richards, ο Τάσος Γουδέλης στα καθ' ημάς, σε μια συζήτηση με το Γιάννη Δάλλα, ορίζει τον Έλληνα μέσο αναγνώστη ως «το δέκτη εκείνον που κινείται ενδιαμέσως, μεταξύ του επαρκούς και του αδαούς αναγνώστη» (Δάλλας 2014: 32) και «φοβάται» πως αυτός ο απλός αναγνώστης τείνει σήμερα να καθιερώσει έναν Κανόνα, [...] ένα μέσο γούστο (Δάλλας 2014: 31 & 32). Έτσι αξιολογικά νοούμενος, ο συνηθισμένος αναγνώστης θεωρείται «μνημείο ταύτισης» (Μαυρουδής 2014: 6) (η έμφαση στο πρωτότυπο): «Οι χαρακτήρες που συναντά στο ανάγνωσμα είναι πάντα αυτός ο ίδιος ή μοιάζουν με τα πρόσωπα που ακούει ή βλέπει γύρω του. [...] Δεν επικοινωνεί με καμία ετερότητα αφού βρίσκεται απέναντι σε μια περίπου αυτοβιογραφική συνθήκη. [...] Οι διάλογοι των προσώπων είναι δική του πείρα, οι πράξεις τους είναι προβλέψιμες καθημερινές συμπεριφορές» (Μαυρουδής 2014: 6). Στην επαφή του με τη λογοτεχνία είναι απίθανο, συνεχίζει ο γράφων, να συμβεί μια στροφή στα ενδότερα, αυτό που ο Bloom περιέγραφε ως «διαστολή του εαυτού» και θεωρούσε υπέρτατο σκοπό και στόχο της λογοτεχνικής ανάγνωσης, ενώ εξίσου σπάνια είναι και η οποιαδήποτε δημιουργική σχέση ανάμεσα σ' αυτόν και στο κείμενο (Μαυρουδής 2014: 6). Αυτό οφείλεται, βέβαια, και στο ίδιο το κείμενο, καθώς στο χωρίο γίνεται γενικότερα λόγος για αναγνώσματα που χαρακτηρίζονται «παραλογοτεχνικά». Αυτό, ωστόσο, δεν αναιρεί τη «συνενοχή» του αναγνώστη: «Το κείμενο κι ο αναγνώστης του έχουν ένα κοινό κέντρο», συνεχίζει ο Μαυρουδής (2014: 6). Αυτός, «αχειραγώγητος καθώς είναι από την ειδική καλλιέργεια, περνά από την αθωότητα στο συναισθηματισμό» (Μαυρουδής 2014: 6).

Ο διχασμός που διαφαίνεται από τα παραπάνω φαίνεται να δικαιώνει μελετητές οι οποίοι υποστηρίζουν πως ο τρόπος που μιλάμε για τη λογοτεχνία πολλές φορές στερείται κοινής λογικής (McDonald 2008 στο Felski 2008). Χρησιμοποιώντας φεμινιστικούς όρους η Rita Felski σημειώνει: «φαίνεται πως το να είσαι αναγνώστης σημαίνει είτε το να είσαι αναλυτικός, συνετός, επικριτικός και ανδροπρεπής ή ευάλωτος, συναισθηματικός, “γυναικείος”» (Felski 2003 στο Miller 2005: 374). Μάλιστα, όσο μεγαλώνει κανείς, συνεχίζει, αν θέλει να τον πάρουν στα σοβαρά, πρέπει τουλάχιστον να προσποιηθεί πως μετακινείται από το ρόλο του «θηλυκού» στο ρόλο του «αρσενικού» αναγνώστη (Miller 2005: 374). Ο Walter Slatoff στο έργο του *With Respect to Readers* επίσης αναφέρεται στην τάση της πλειονότητας όσων ασχολούνται με την αισθητική και την τέχνη να μιλάνε σαν να υπήρχαν μόνο αυτά τα δύο είδη αναγνωστών:

«[...] αφενός το απολύτως ιδιαίτερο, μεμονωμένο ανθρώπινο ον, με όλες τις προκαταλήψεις, τις ιδιαιτερότητες, την προσωπική ιστορία, τις γνώσεις, τις ανάγκες και τα άγχη του, το οποίο αποκτά την εμπειρία του έργου με αποκλειστικά «προσωπικούς» όρους· αφετέρου ο ιδανικός ή οικουμενικός αναγνώστης, η ανταπόκριση του οποίου είναι μη προσωποπαγής και αισθητική. Νομίζω ότι οι περισσότεροι πραγματικοί αναγνώστες –εκτός από τους πιο αφελείς– διαβάζοντας μετασχηματίζονται σε όντα που βρίσκονται κάπου ανάμεσα σε αυτά τα δύο άκρα» (Slatoff 1970 στο Culler 2006 [1982]: 44).

Αυτόν τον υβριδικό αναγνώστη που βρίσκεται κάπου ανάμεσα στις δυο ακραίες θέσεις καταφέρνουν να προσεγγίσουν από την πλευρά της θεωρίας λογοτεχνίας οι μελετητές εκείνοι που απομακρύνονται από τον αυστηρά ακαδημαϊκό και κάνουν σημαντικές παραχωρήσεις προς τον συνηθισμένο αναγνώστη.

Πέρα από την ερμηνεία

Στο μελέτημά του «Η αισθητική της πρόσληψης και η λογοτεχνική επικοινωνία», ο Jauss επιδίωξε να αποκαταστήσει στη νεότερη θεωρία περί τέχνης την παραδοσιακή έννοια της ταύτισης του υποκειμένου της πρόσληψης με τον πράττοντα και πάσχοντα ήρωα (Πεχλιβάνος 1995: 15). Περιέγραψε, έτσι, τα πέντε επίπεδα της πρόσληψης, τα οποία ισοδυναμούν με πέντε διαφορετικούς τύπους της ταύτισης αναγνώστη-ήρωα: τη συνεργατική (associative), τη ταύτιση από θαυμασμό (admiring), τη συμπαθητική (sympathetic), την καθαρτική (cathartic) και την ειρωνική ταύτιση (ironic) (Jauss 1982: 154 & 159). Το μοντέλο αυτό των πέντε επιπέδων νοείται από τον Jauss ως ένας λειτουργικός κύκλος των πιθανών πρωτογενών τάσεων της αισθητικής εμπειρίας (Jauss 1982: 155). Σε αυτές μπορεί να συμπεριλαμβάνονται όχι μόνο οι ποικίλοι βαθμοί της συναισθηματικής εμπλοκής του αναγνώστη στο κείμενο, αλλά και η αποστασιοποίησή του από αυτό: ένας αντι-ήρωας ή η κενή ταυτότητα ενός εξαφανισμένου ήρωα τοποθετούν, στην περίπτωση της ειρωνικής ταύτισης, τον αναγνώστη σε μια θέση «αποξένωσης» που προκαλεί «κριτικό αναστοχασμό» (Jauss 1982: 159 & 187).

Αυτό το παιχνίδι θέσεων μέσα ή έξω από το κείμενο συλλαμβάνεται με ακόμη μεγαλύτερα περιθώρια ελευθερίας για τον αναγνώστη από τον Peter Rabinowitz και γίνεται ένα παιχνίδι θέσεων μέσα και έξω από το κείμενο. Το δικό του μοντέλο δεν είναι κυκλικό, αλλά «κάθετο» (Rabinowitz 1977: 130): «με ενδιαφέρει», λέει, «να ξεχωρίσω τα διαφορετικά επίπεδα στα οποία λειτουργεί ένας αναγνώστης ταυτόχρονα» (Rabinowitz 1977: 130). Εκκινώντας, έτσι, από τις μελέτες του κοινού της αφήγησης, όπως αυτές του Gibson ή του Prince (Rabinowitz 1977: 124 & 127), επιχειρεί μια πολύ περισσότερο προωθημένη διάκριση ανάμεσα σε τέσσερα είδη ακροατηρίου, ένα πραγματικό και τρία υποθετικά: Το πραγματικό είναι το «πραγματικό ακροατήριο» της λογοτεχνίας (actual audience), δηλαδή οι αληθινοί άνθρωποι που διαβάζουν τα βιβλία (Rabinowitz 1977: 126). Εκτός αυτού υπάρχει το «συγγραφικό ακροατήριο» (authorial audience), ένα υποθετικό ακροατήριο για το οποίο σχεδιάζει ο συγγραφέας το έργο του και το οποίο διαβάζει το κείμενο ως ιδιοφυή κατασκευή του συγγραφέα, καθώς και το «αφηγηματικό ακροατήριο» (narrative audience), ένα επίσης υποθετικό ακροατήριο που διαβάζει το κείμενο ως πρόταση του αφηγητή (Culler 2006 [1982]: 32 και Rabinowitz 1977: 126 & 127). Τέλος, έχουμε το «ιδανικό αφηγηματικό ακροατήριο», ιδανικό από την πλευρά του αφηγητή,

καθώς το ακροατήριο αυτό δέχεται αναντίρρητα ό,τι αυτός λέει (Rabinowitz 1977: 134). Οι πραγματικοί αναγνώστες, λέει ο Rabinowitz, θα συνδυάσουν τους ρόλους του συγγραφικού, του αφηγηματικού ή ακόμα και του ιδανικού αφηγηματικού ακροατηρίου σε διαφορετικές κάθε φορά αναλογίες, χωρίς να ενοχλούνται από το γεγονός ότι ζουν μέσα σε μια αντίφαση (Culler 2006 [1982]: 32). Έτσι, «ταυτόχρονα και πιστεύουμε και δεν πιστεύουμε ένα λογοτεχνικό κείμενο» (Rabinowitz 1977: 128), ενώ αναγκαία προϋπόθεση για να μπορέσουμε να το διαβάσουμε κατάλληλα είναι να πιστέψουμε: «δε γίνεται να διαβάσουμε κατάλληλα ένα μυθιστόρημα αν δε συμμετάσχουμε στο αφηγηματικό ακροατήριο» (Rabinowitz 1977: 136).

Μια παρόμοια πριμοδότηση της συναισθηματικής ανταπόκρισης στο κείμενο έναντι της ερμηνευτικής ή της κριτικής βλέπουμε να επιχειρείται και από πολύ συγχρονους ερευνητές. Έτσι, η Μαίρη Μικέ κάνει λόγο για την «ανακλαστική, πρωτοβάθμια συγκινησιακή ανάγνωση» και τη βλέπει σαν «τον πρώτο αναβαθμό μιας αναγνωστικής σχέσης και ίσως και τον κανόνα της», με την έννοια ότι «εξυπηρετεί μια από τις βασικές προϋποθέσεις [...] της λογοτεχνίας: τον Συγκινημένο Άνθρωπο» (η έμφαση στο πρωτότυπο) (Μικέ 2014: 48). Αυτό το πρώτο στάδιο, ανάλογα με τον δέκτη του κειμένου, μπορεί να τροποποιηθεί, να ανατραπεί ή να εμπλουτιστεί από αναγνώσεις ή φιλέρευνες φιλολογικές αναγνώσεις που προσθέτουν σε αυτήν την πρώτη ανακλαστική ανάγνωση (Μικέ 2014: 48).

Τις δύο πιθανές «θέσεις» του αναγνώστη, μέσα ή έξω από την αφηγούμενη ιστορία τις εντοπίζει και ο Barthes, όμως αυτός δεν μπορεί να τις δει συνδυασμένες, όπως ο Rabinowitz, αλλά μάλλον αμοιβαία αποκλειόμενες. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ πως ο αναγνώστης του Barthes γίνεται αντιληπτός «ως λειτουργία περισσότερο παρά ως πρόσωπο, ως δέκτης (destinataire)» (Culler 2006 [1982]: 28). Αν ο αναγνώστης συναπαρτίζεται από «μια ποικιλία άλλων κειμένων, άπειρων κωδίκων, των οποίων η προέλευση χάνεται» (Barthes 2007 [1970]: 21), τότε και η υποκειμενικότητα αυτού του προϊόντος είναι ένα συνάθροισμα στερεοτύπων (Culler 2006 [1982]: 29). Ωστόσο, κάποια διαφοροποίηση των στερεοτύπων καθίσταται δυνατή, αφού, τελικά, στο *S/Z* ο Barthes ξεχωρίζει τέσσερις «τύπους αναγνωστών της απόλαυσης» ή τέσσερις «τύπους αναγνωστικών απολαύσεων» (Culler 2006 [1982]: 29). Η τυπολογία αυτή, σημειώνει, δε θα μπορούσε να είναι κοινωνιολογική, αφού η απόλαυση δεν μπορεί να αποτελεί μέρος μιας διαδικασίας παραγωγής (Barthes 1975: 63). Θα μπορούσε να είναι μόνο ψυχαναλυτική και,

συνδέοντας τη νεύρωση της ανάγνωσης με την παραισθητική μορφή του κειμένου, θα περιλάμβανε το φετιχιστή, τον εμμονικό, τον παρανοϊκό και τον υστερικό αναγνώστη (Barthes 1975: 63):

«Ο φετιχιστής θα ξεχώριζε μια φράση, θα έφτιαχνε παραπομπές, θα ταίριαζε εν ολίγοις με το κατατμημένο κείμενο, με την απόλαυση της λέξης. Ο εμμονικός θα βίωνε την αισθησιακή απελευθέρωση του γράμματος, των δευτερευουσών γλωσσών, των μεταγλωσσών (η τάξη αυτή θα περιλάμβανε όλους τους λογόφιλους, φιλολόγους, γλωσσολόγους, σημειολόγους: όλους εκείνους για τους οποίους η γλώσσα επιστρέφει). Ο παρανοϊκός θα κατανάλωνε ή θα παρήγαγε περίπλοκα κείμενα, ιστορίες που αναπτύσσονται σαν επιχειρήματα, κατασκευές που μοιάζουν με παιχνίδια. Ο υστερικός, τέλος, (σε πλήρη αντίθεση με τον εμμονικό) είναι αυτός που το κείμενο τον έλκει όπως ο χρυσός. Αυτός βουτά στην απύθμενη, απατηλή κωμωδία της γλώσσας και απλώνεται κατά μήκος του κειμένου (πράγμα που είναι διαφορετικό από το να προβάλλει τον εαυτό του στο κείμενο)» (Barthes 1975: 63).

Ο Norman Holland, ο δριμύτερος επικριτής της «συναισθηματικής πλάνης» των εκπροσώπων της Νέας Κριτικής, πηγαίνει πέρα από τις διαγνωστικές κατηγορίες της ψυχανάλυσης όπως αυτές που χρησιμοποίησε ο Barthes. Σύμφωνα με αυτόν, οι διαφορές ανάμεσα στο πώς διαβάζει κανείς ένα κείμενο οφείλονται στα διαφορετικά «θέματα ταυτότητας» των υποκειμένων (Holland 1979: 247). Αυτά, ισχυριζόταν, ανιχνεύονται αν εντοπίσει κανείς τους επαναλαμβανόμενους μορφοτύπους της ζωής τους (Holland 1979: 247). Ο Holland μεταχειρίστηκε την έννοια της «ταυτότητας» όπως αυτή αναπτύχθηκε από τον Heinz Lichtenstein: σαν «ένα μουσικό θέμα με παραλλαγές» (Holland 1979: 247). Ας σκεφτούμε, λέει, το άτομο ως ενσάρκωση μιας διαλεκτικής ομοιότητας και διαφοράς (Holland 1979: 247). Αντιλαμβανόμαστε την ομοιότητα παρατηρώντας τα στοιχεία που παραμένουν σταθερά μέσα στην αδιάκοπη μεταβολή της ζωής μας και αντιλαμβανόμαστε τη διαφορά παρατηρώντας τα στοιχεία που έχουν αλλάξει κόντρα σε ένα φόντο ομοιότητας που παραμένει σταθερό (Holland 1979: 247). Έτσι, «συναλλασσόμαστε με τον κόσμο [...], έτσι ώστε να μπορούμε να ανακατασκευάσουμε την ατομική μας ταυτότητα» (Holland 1979: 251) και έτσι συναλλάσσεται και ο αναγνώστης με το λογοτεχνικό κείμενο.

Καταλήγει, έτσι, σε τέσσερις έννοιες που θεωρεί πως χαρακτηρίζουν τις

στρατηγικές μέσω των οποίων οι αναγνώστες συνομιλούν με τα κείμενα: «άμυνα», «προσδοκία», «φαντασίωση» και «μεταμόρφωση» (Holland 1979 στο Newton 2013: 249). Μέσω στρατηγικών άμυνας και προσαρμογής ο αναγνώστης διαμορφώνει το κείμενο έτσι ώστε να καταστεί ένα περιβάλλον μέσα στο οποίο θα μπορεί να ικανοποιήσει επιθυμίες του ή να υπερνικήσει φόβους (Holland 1979: 249). Ταυτόχρονα, κομίζει τις προσωπικές του/της προσδοκίες για τον συγγραφέα ή για τα διηγήματα ή τα μυθιστορήματα εν γένει (Holland 1979: 249). Επίσης, «προικίζει» το κείμενο με τις προσωπικές του/της φαντασιώσεις και τέλος, «προσδίδει στο κείμενο μια συνοχή και σημασία που επιβεβαιώνει την πλήρη συναλλαγή του/της με το χωρίο» (Holland 1979: 249). Ο αναγνώστης δηλαδή *μεταμορφώνει* (η έμφαση δική μου) την φαντασίωση που είχε αρχικά προβάλλει στο κείμενο σε κάτι που να έχει συνοχή από αισθητική, ηθική, πνευματική ή κοινωνική σκοπιά (Holland 1985). Το μοντέλο αυτό κατορθώνει, έτσι, να ενορχηστρώσει με δεξιότητες τους εσωτερικούς και εξωτερικούς παράγοντες που επηρεάζουν την ανάγνωση.

Η Rita Felski, ωστόσο, πιστεύει ότι η κατασκευή και η ανακατασκευή της ταυτότητας, όσο αγαπητό θέμα κι αν είναι στους σύγχρονους κριτικούς λογοτεχνίας, σαν αναλυτική κατηγορία δεν επαρκεί στο να συλλάβουμε την ευμεταβλητότητα της αισθητικής ανταπόκρισης και τη σχεδόν αδιαπέραστη υποκειμενικότητα του αναγνώστη που προσλαμβάνει ένα κείμενο (Felski 2008: 11). Ούτε όμως και η ψυχανάλυση, συνεχίζει, με τους ενσωματωμένους μηχανισμούς αιτιακής εξήγησης και διάγνωσης είναι το κατάλληλο «εργαλείο» για να προσεγγίσουμε τη συναισθηματική πρόσδεση και τις γνωστικές αναπροσαρμογές που συμβαίνουν κατά την εμπειρία της ανάγνωσης (Felski 2008: 11). Αυτό που προτείνει η Felski είναι να στραφούμε στην κοινή λογική και την καθημερινή πρακτική της λογοτεχνικής ανάγνωσης και να τις χρησιμοποιήσουμε σαν πολύτιμες πηγές γνώσης (Felski 2008: 13). Επιστρέφει, έτσι, σε πλευρές της ανάγνωσης που, μολονότι υπήρξαν μέχρι τώρα υποτιμημένες και κατά συνέπεια αγνοημένες από τη θεωρία και την κριτική, διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο στην «πραγματική» εμπειρία κάθε ανάγνωσης, ακαδημαϊκής ή μη (Bauerlein 2008 στο Felski 2008: i): την αναγνώριση (recognition), τη μαγεία (enchantment), τη γνώση (knowledge), και το σοκ (shock).

Τις πλευρές αυτές της ανάγνωσης τις αποκαλεί «χρήσεις» της λογοτεχνίας: πρόκειται, σημειώνει, για «μια διευρυμένη έννοια της “χρήσης” [...], η οποία μας επιτρέπει να καταπιαστούμε με τις γήινες πλευρές της λογοτεχνίας, με τρόπο που να τις σέβεται αντί να κάνει αναγωγές σε άλλα σχήματα και να διαλέγεται με αυτές, αντί να κοιτά αφ’ υψηλού

(Felski 2008: 7). Κι αυτό γιατί η «χρήση» δε φέρει πάντα τη χροιά μιας σκοπιμότητας ή μιας στρατηγικής· δεν είναι πάντα χειριστική, ούτε υπαγορεύει την κώφωση απεναντι στην ιδεολογία ή την τύφλωση μπροστά σε περίτεχνες λογοτεχνικές φόρμες (Felski 2008: 7 & 8). Έτσι, το έργο της μπορεί μεν να διαβαστεί στο πλαίσιο της γενικότερης «συναισθηματικής στροφής»⁴ που συμβαίνει τώρα στην πολιτισμική και λογοτεχνική θεωρία, καθ' ότι λαμβάνει σοβαρά υπόψη τον παράγοντα «συναίσθημα» στη διαδικασία της λογοτεχνικής πρόσληψης (Butter 2009). Ωστόσο, δε μιλά για μια ανάγνωση που «ξεχνάει» τη θεωρία, αλλά για μια ανάγνωση που συνδυάζει τη νοητική, γνωστική και συναισθηματική ανταπόκριση στο κείμενο. Με τον τρόπο αυτό η Felski έρχεται, τελευταία στη σειρά των μελετητών που εξετάσαμε παραπάνω, να γεφυρώσει πια πλήρως τους δύο τύπους ανάγνωσης, την αναλυτική και αποστασιοποιημένη ακαδημαϊκή ερμηνεία από τη μια και τη συναισθηματική και αμιγώς προσωπική καθημερινή ανάγνωση του συνηθισμένου αναγνώστη από την άλλη, προσεγγίζοντας εκείνον τον υβριδικό, «ενδιάμεσο» αναγνώστη που αναζητούσε ο Slatoff.

Η εμπειρική οδός

Πέρα από τη θεωρία λογοτεχνίας, με τον αναγνώστη και την ανάγνωση ασχολήθηκε και η κοινωνιολογία της ανάγνωσης. Οι δύο αυτές κατευθύνσεις, μολονότι εστίασαν αμφότερες στον αναγνώστη, έχουν ουσιαστικές διαφορές ως προς τον τρόπο με τον οποίο τον αντιμετώπισαν: ενώ τα ερμηνευτικά και φαινομενολογικά μοντέλα των θεωριών λογοτεχνίας προτίμησαν ως επί το πλείστον να χρησιμοποιήσουν κάποιο είδος επινοημένης κατασκευής στη θέση του «αναγνώστη» (Holub 2004: 265-266), οι εμπειρικές μελέτες της κοινωνιολογίας της ανάγνωσης επέμειναν στην εξέταση της ανάγνωσης

⁴ Για μια συνολική εξέταση της εξέλιξης αυτής της «συναισθηματικής στροφής» βλ.:

Thomas Anz (2006), «*Emotional Turn? Beobachtungen zur Gefühlsforschung*», προσβάσιμο στη διεύθυνση www.literaturkritik.de [Nr. 12, Dec. 2006]) (Butter 2009, j1tonline.de).

κειμένων από πραγματικούς ανθρώπους, παρά τις δυσκολίες που ενέχει το εγχείρημα αυτό: «η εμπειρική οδός», σημειώνει χαρακτηριστικά ο Leenhardt, «μοιάζει να είναι η μοναδική που μπορεί να μας δώσει κάποια αποτελέσματα στο πεδίο αυτό το αυστηρά ιδιωτικό, αναφορικά με το οποίο οι άνθρωποι δεν είναι συνηθισμένοι να μιλούν και συχνά δε διαθέτουν ούτε και το σχετικό λεξιλόγιο που θα διευκόλυνε τη σύγκριση ανάμεσα στις διαφορετικές ιδιωτικές εμπειρίες ανάγνωσης (Leenhardt 1988: 65). Οι κοινωνιολόγοι της ανάγνωσης πλησίασαν έτσι ακόμη περισσότερο τον «πραγματικό» αναγνώστη, αφού τον μελέτησαν εκ του σύνεγγυς. Με τις έρευνές τους επιβεβαιώθηκαν εμπειρικά πολλές από τις «φαινομενολογικές» θεωρίες των θεωρητικών της πρόσληψης και της αναγνωστικής ανταπόκρισης, ωστόσο η ουσιαστικότερη συμβολή τους έγκειται στην ανάδειξη του κοινωνικού χαρακτήρα της ανάγνωσης, καθώς και στην τοποθέτηση του συνηθισμένου αναγνώστη μέσα σε ένα πλέγμα ιεραρχικών σχέσεων ανάμεσα σε προμηθευτές, μεσάζοντες και καταναλωτές της κουλτούρας στο πλαίσιο του λογοτεχνικού πεδίου.

Κοινωνιολογία, τέχνη και ανάγνωση

Η κοινωνιολογία είναι μια σχετικά νέα επιστήμη, η οποία σε διάστημα λίγο μεγαλύτερο από έναν αιώνα γνώρισε ραγδαία εξέλιξη (Heinich 2014: 15). Το φαινόμενο είναι ακόμη πιο εντυπωσιακό σε ό,τι αφορά την κοινωνιολογία της τέχνης (Heinich 2014: 15). Αυτή, αφού πέρασε από τις φάσεις της «κοινωνικής αισθητικής» (Heinich 2014: 21) και της «κοινωνικής ιστορίας της τέχνης» (Heinich 2014: 22) έγινε ένας διακριτός κλάδος της κοινωνιολογίας (Heinich 2014: 54). Έτσι, απαλλαγμένοι πια από την υποχρέωση να παραγάγουν μια «θεωρία του κοινωνικού» με αφετηρία την «τέχνη», αλλά και μια «θεωρία της τέχνης» με αφετηρία το «κοινωνικό», οι κοινωνιολόγοι της τέχνης είναι ελεύθεροι να αφοσιωθούν στην αναζήτηση των κανονικότητων που διέπουν την πληθώρα των δράσεων, των αντικειμένων, των καλλιτεχνών, των θεσμών και των αναπαραστάσεων, προκειμένου να συνθέσουν τη συλλογική ύπαρξη των φαινομένων που συνυπάρχουν κάτω από τον γενικό τίτλο «τέχνη» (Heinich 2014: 55-56). Τα διαφορετικά ρεύματα της κοινωνιολογίας

της τέχνης έτυχαν μέχρι σήμερα μιας ανισομερούς ανάπτυξης, με την κοινωνιολογία της λογοτεχνίας να είναι μια από τις πιο μελετημένες περιοχές.

Η κοινωνιολογία της λογοτεχνίας αποτελεί μια έκφανση αυτού που στη βιβλιογραφία συναντάται ως «κοινωνιολογία της ανάγνωσης». Η κοινωνιολογία της ανάγνωσης για ένα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα ασχολήθηκε αποκλειστικά με ζητήματα εγγραμματοσύνης ή μη, θέτοντας ερωτήματα που σχετίζονταν με το ποιοι μπορούσαν να διαβάσουν, πώς μαθαίνει κάποιος να διαβάζει και τι αντίκτυπο είχε η εγγραμματοσύνη στο κοινωνικοοικονομικό επίπεδο των ανθρώπων (Griswold et al. 2005: 127). Όλα αυτά, μέχρι τη στιγμή που συνέβη αυτό που οι Griswold, McDonnell και Wright περιγράφουν σαν τη μεγάλη τομή στην κοινωνιολογία της ανάγνωσης, δηλαδή τη μετατόπιση από ζητήματα εγγραμματοσύνης σε ζητήματα που αφορούσαν την ανάγνωση ως «κοινωνική πρακτική» (Griswold et al. 2005: 127). Από τη στιγμή εκείνη κι έπειτα η κοινωνιολογία της ανάγνωσης άρχισε να θέτει ερωτήματα αναφορικά με το «ποιος διαβάζει τι», «πώς διαβάζουν οι άνθρωποι» και «πώς οι αναγνώσεις αυτές συνδέονται με τις υπόλοιπες δραστηριότητές τους» (Griswold et al. 2005: 127). Στόχος της, βέβαια, παραμένει το να συνταιριάξει το «λογοτεχνικό» με το «κοινωνικό» (English 2010: viii): «να παράσχει μια ανάλυση των κειμένων και των πρακτικών που σχετίζονται με την ανάγνωση αναφερόμενη στις κοινωνικές δυνάμεις της παραγωγής τους, τα κοινωνικά νοήματα που εμπεριέχουν τα διάφορα χαρακτηριστικά τους και τα κοινωνικά αποτελέσματα της διάδοσης και της πρόσληψής τους από το κοινό» (English 2010: viii).

Από τους τρεις παραπάνω άξονες ένα μεγάλο μέρος των μελετών της κοινωνιολογίας της ανάγνωσης περιστράφηκε και συνεχίζει να περιστρέφεται γύρω από τους όρους προσέγγισης της ανάγνωσης και της πρόσληψης των κειμένων (Λεοντσίνη 2000: 23). Οι όροι αυτοί είναι για την κοινωνιολογία εκτός από κειμενικοί, προσωπικοί και κοινωνικοί (Λεοντσίνη 2000: 23). Έτσι, εκτός από τις αναζητήσεις σχετικά με την εγγένεια του νοήματος, οι οποίες, όπως είδαμε και παραπάνω, επί μακρόν απασχόλησαν τους θεωρητικούς της λογοτεχνίας και τους φιλοσόφους, δίνεται τώρα έμφαση στην εγγενώς κοινωνική φύση της ανάγνωσης, είτε αυτή συνίσταται στην αλληλεπιδραστική της φύση και την επικοινωνιακή διάσταση της σχέσης κειμένων και αναγνωστών (Λεοντσίνη 2000: 23), είτε στην κατάδειξη της σύνδεσης ανάμεσα στην κατανάλωση πολιτιστικών προϊόντων, την κοινωνική εμπειρία και την κοινωνική δράση (Long 1993: 205).

Αποστέρηση Vs λαϊκή δημιουργικότητα

Σε αντίθεση με τον ιδεαλισμό του κοινού νου, κατά τον οποίο η τέχνη δεν υπακούει παρά μόνο στους δικούς της καθορισμούς, η κοινωνιολογία προτάσσει τις πολιτιστικές προδιαθέσεις που χαρακτηρίζουν τους δρώντες, ανεξάρτητα από τις αισθητικές ιδιότητες των έργων (Heinich 2014: 65). Με άλλα λόγια: «τους πίνακες τους κάνουν οι θεατές» (Heinich 2014: 65) ή, στη δική μας προκειμένη περίπτωση, «τα κείμενα τα κάνουν οι αναγνώστες». Από αυτό το σημείο ξεκινούν δύο κατευθύνσεις έρευνας: η στατιστική μελέτη των πολιτιστικών πρακτικών και η κοινωνιολογία του γούστου (Heinich 2014: 65).

Η πρώτη κατεύθυνση της έρευνας στηρίχθηκε στην ανάπτυξη μελετών που από τη δεκαετία του '60 κι έπειτα χρησιμοποίησαν τις μεθοδολογικές κατακτήσεις των κοινωνικών επιστημών για να προαγάγουν τη γνώση και να συνεπικουρήσουν στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων σε ό,τι αφορά τη χάραξη εθνικής ή μη πολιτικής στο χώρο του πολιτισμού (Heinich 2014: 65). Στα καθ' ημάς, οι πιο πρόσφατες έρευνες τέτοιου τύπου στο χώρο του βιβλίου ήταν οι τρεις πανελλήνιες έρευνες αναγνωστικής συμπεριφοράς και πολιτιστικών πρακτικών⁵ που διεξήγαγε το Εθνικό Κέντρο Βιβλίου το 1999, το 2004 και το 2010. Τα ερωτήματα που έθεταν ήταν: «Πόσο διαβάζουν ή δε διαβάζουν οι Έλληνες; Ποια είδη βιβλίων προτιμούν; [...] Πώς ενημερώνονται και από πού αγοράζουν τα βιβλία που διαβάζουν; Τι αντιπροσωπεύει για αυτούς το βιβλίο; [...]» (*Πανελλήνια Έρευνα Αναγνωστικής συμπεριφοράς* 1999: 5). Κι ακόμα: «Πώς συνδέεται η ανάγνωση του βιβλίου με τα υπόλοιπα πολιτιστικά προϊόντα, τις τυπικές συμπεριφορές που αφορούν τον τρόπο διαβίωσης και διάθεσης του ελεύθερου χρόνου;» (*Πανελλήνια Έρευνα Αναγνωστικής συμπεριφοράς* 1999: 5).

Έρευνες τέτοιου τύπου καταλήγουν συνήθως στο ότι ένα μικρό μόνο μέρος του πληθυσμού συμμετέχει σε πολιτιστικές πρακτικές, και πως η συμμετοχή σε αυτές είναι συνήθως κοινωνικά ιεραρχημένα (Heinich 2014: 67). Οι παραπάνω έρευνες δεν αποτέλεσαν εξαίρεση. Η στατιστική μελέτη των πολιτιστικών πρακτικών θέτει, έτσι, σθεναρά το ζήτημα του εκδημοκρατισμού του κοινού: Πρόκειται για ένα κοινωνικό

⁵ Πρόκειται για την *Πανελλήνια Έρευνα Αναγνωστικής Συμπεριφοράς* (1999), τη *Β' Πανελλήνια Έρευνα Αναγνωστικής Συμπεριφοράς και Πολιτιστικών Πρακτικών* (2004) και τη *Γ' Πανελλήνια έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς και πολιτιστικών πρακτικών* (2010).

διακύβευμα που αφορά την πρόσβαση των λιγότερο ευνοημένων στρωμάτων στον πολιτισμό, στο οποίο αποβλέπουν οι δημόσιες πολιτικές μέσα από την ίδρυση πολιτισμικών κέντρων, την ανάπτυξη πολιτισμικής δραστηριότητας κλπ. (Heinich 2014: 68). Το ζήτημα του εκδημοκρατισμού ενέχει δύο επιλογές: Η πρώτη αντιμετωπίζει ως «αποστέρηση» την περιορισμένη πρόσβαση που έχουν οι λαϊκές τάξεις στον αποκαλούμενο «νόμιμο» πολιτισμό (Heinich 2014: 69). Αυτό που προτείνει είναι μάλλον μια «επιβολή της νομιμότητας» και μια ενεργητική πολιτική «πολιτισμικής αφομοίωσης» θεωρώντας ότι η κυρίαρχη κουλτούρα είναι η μόνη που αξίζει να διαδοθεί (Heinich 2014: 69). Η δεύτερη κατεύθυνση αντιτίθεται σε αυτή τη μορφή πολιτιστικού προσηλυτισμού πριμοδοτώντας τη «λαϊκή κουλτούρα» (Heinich 2014: 69). Αυτή δεν αντιμετωπίζεται ως μια «manquée» εκδοχή της νόμιμης κουλτούρας, αλλά ως μια ειδική έκφραση της σχέσης της με τις πολιτιστικές αξίες, η οποία διαθέτει τη δική της δυναμική και τη δική της νομιμότητα (Heinich 2014: 69). Κυριότεροι εκπρόσωποι των παραπάνω τάσεων ήταν ο Bourdieu από τη μια και οι Grignon και Passeron από την άλλη (Heinich 2014: 69).

Ο Bourdieu υπήρξε ο βασικός εισηγητής της στατιστικής έρευνας στον κόσμο της κουλτούρας (Heinich 2014: 62). Οι έρευνές του αυτές απέδειξαν την «αυταπάτη του καθαρού κι ανιδιοτελούς γούστου», αφού οι αισθητικές πρακτικές σχετίζονται τελικά με την κοινωνική καταγωγή και τις «κοινωνικές χρήσεις του γούστου» (Heinich 2014: 63). Ο Bourdieu κατάφερε έτσι στη μαρξιστική έννοια του οικονομικού κεφαλαίου να προσθέσει αυτή του «πολιτισμικού κεφαλαίου» και μάλιστα να την ανάγει σε καθοριστικό εξηγητικό παράγοντα: Έτσι, «η πρόσβαση στα πολιτισμικά αγαθά δεν οριοθετείται μόνο από οικονομικά μέσα, αλλά και από κλίσεις, βαθιά αφομοιωμένες, λιγότερο συνειδητές και περισσότερο αντικειμενοποιήσιμες, όπως βασικές αναφορές, γούστο, συνήθειες κ.λπ.» (Heinich 2014: 64). Στη λογική αυτή, το σχολείο και οι ακαδημαϊκοί θεσμοί καθορίζουν την ανταλλακτική αξία του πολιτισμικού κεφαλαίου στην ακαδημαϊκή «αγορά», ενώ ο βασικός φορέας μετάδοσής του είναι η οικογένεια: αυτή μας διδάσκει τους κώδικες εκείνους που θεωρούνται απαραίτητοι για την πρόσληψη ενός έργου τέχνης (Sarland 1991 στο Mitchell & Reid-Walsh 1996: 49)

Από την άλλη, οι Claude Grignon και ο Jean-Claude Passeron εναντιώθηκαν σθεναρά στη θεωρία της αποστέρησης του Bourdieu, σύμφωνα με την οποία μια μεγάλη μερίδα του πληθυσμού στερείται πολιτισμικού κεφαλαίου, στηριζόμενοι στις πλούσιες αναλύσεις του Άγγλου κοινωνιολόγου Richard Hoggart για τη λαϊκή κουλτούρα (Heinich 2014: 69). Για τον

Hoggart ένα από τα πιο δυσοίωνα στοιχεία της εποχής του, της δεκαετίας του '50 περίπου, ήταν μεγάλη απόκλιση ανάμεσα στο τεχνικό λεξιλόγιο των ειδικών και το φοβερά χαμηλό επίπεδο των οργάνων της μαζικής επικοινωνίας (Hoggart 1986 [1957]: 10). Στο πλαίσιο του διχασμού αυτό εξέτασε τη σχέση των εργατικών τάξεων με το μαζική τέχνη (Hoggart 1986 [1957]: 246), τον περιοδικό τύπο και τη μουσική.

Για ένα πολύ μεγάλο διάστημα, η κοινωνιολογία της ανάγνωσης, συνδεόμενη από επιστημολογική άποψη με τον εμπειρισμό και με τη θεωρία της επικοινωνίας, δεν κατάφερε να υπερβεί, σημειώνει ο Leenhardt, τα όρια του «Ποιος? Τι? Πότε? Γιατί?» (Berelson 1940 στο Leenhardt 2000 [1980]: 48), του τετραπλού ερωτήματος που είχε διατυπώσει ο Berelson στο κείμενο με τον χαρακτηριστικό τίτλο *What reading does to people*. Μελετήθηκαν, έτσι, διεξοδικά τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των αναγνωστών, καθώς και οι αναγνωστικές τους επιλογές, ταξινομημένες σε «υψηλές» ή «μέσες» ή «λαϊκές», ενώ παράλληλα, η ανάγνωση διακρίθηκε στη «χρησιμοθηρική ανάγνωση» (ή: «ανάγνωση ως “κεφάλαιο”») και στην «ανάγνωση-απόλαυση» (ή: «ανάγνωση ως έρεισμα του εγώ») (Singly 2000 [1993]: 81, 82 & 84). Το ερώτημα, ωστόσο, που παρέμενε αναπάντητο αναφορικά με τη λογοτεχνική ανάγνωση είναι το –πολύ απαιτητικότερο σε σχέση με τα υπόλοιπα– ερώτημα του «πώς».

Η κοινωνιολογία της ανάγνωσης και το πρόβλημα του «πώς»

Ο Michel de Certeau, όπως και ο Hoggart πριν από αυτόν, αντιστρατεύτηκε τη λογική της αποστέρησης:

«Σύμφωνα με μια έρευνα πολιτιστικών πρακτικών που πραγματοποιήθηκε το 1974 στη Γαλλία, παρά τη μαζική παραγωγή τέχνης, από την παραγωγή αυτή επωφελείται μόνο η ελίτ. [...] Η κουλτούρα, όπως και τα λεφτά, πηγαίνουν μόνο στους πλούσιους. Οι μάζες σπάνια εισέρχονται στους κήπους της τέχνης και αντί για έναν αυξανόμενο νομαδισμό ως προς την κατανάλωση της τέχνης βλέπουμε έναν περιορισμό της: την κατανάλωση

σαν κάτι που γίνεται από ένα κοπάδι προβάτων, το οποίο τα μέσα μαζικής ενημέρωσης μπορούν να ακινητοποιούν και να χειρίζονται. [...] Αυτή ακριβώς είναι η ιδέα που αντιστρατεύομαι: μια τέτοια εικόνα για τους καταναλωτές είναι ανεπίτρεπτη» (Certeau 1995 [1984]: 151).

Ο Certeau προσπάθησε να ανατρέψει την εικόνα της κατανάλωσης ως μιας αναγκαστικά παθητικής δραστηριότητας εστιάζοντας στις «τέχνες του πράττειν» των απλών καταναλωτών, δηλαδή σε καθημερινές τους πρακτικές, όπως το μαγείρεμα ή το να λέει κανείς ιστορίες, πρακτικές πάντοτε ανώνυμες, οι οποίες ωστόσο κρύβουν μια δική τους δυναμική (Cuche 2001: 128). Παρά την επιφανειακή απλότητα και παθητικότητα των δραστηριοτήτων αυτών, οι φαινομενικά ανίσχυροι καταναλωτές που τις ασκούν μεταχειρίζονται στρατηγικές που φανερώνουν δημιουργικότητα και ενεργητικότητα από τη μεριά τους (Bennett 1995: 150). Αναφορικά με την ανάγνωση, ο Certeau διερεύνησε τους τρόπους με τους οποίους οι μη επαγγελματίες αναγνώστες συγκροτούν τα νοήματα των αναγνώσεων τους (Bennett 1995: 150) και κατέληξε στο ότι η ανάγνωση βρίσκεται στο σημείο που συναντώνται από τη μια η κοινωνική διαστρωμάτωση (δηλαδή οι ταξικές σχέσεις) και από την άλλη λειτουργίες ποιητικής από την πλευρά του αναγνώστη (Certeau 1995 [1984]: 160): «Μια κοινωνική ιεράρχηση προσπαθεί να συμμορφώσει τον αναγνώστη στα όσα διανέμονται από μια ελίτ ή ημι-ελίτ, ενώ την ίδια στιγμή οι αναγνωστικές διεργασίες μηχανεύονται τρόπους να ξεφύγουν, εισάγοντας κρυφά την επινοητικότητά τους στις ρωγμές μιας πολιτιστικής ορθοδοξίας» (Certeau 1995 [1984]: 160). Έτσι αν οι εγκεκριμένοι «ελίτ» ερμηνευτές χρησιμοποιούν τα κείμενα σαν έναν ιδιωτικό χώρο κυνηγιού (Certeau 1984 στο Long 2003: 30), τότε στα εδάφη της νόμιμης κουλτούρας οι αναγνώστες είναι «νομάδες λαθροκυνηγοί» που οικειοποιούνται «τους θησαυρούς [...] για να τους απολαύσουν οι ίδιοι» (Certeau 1995 [1984]: 159). Η ανάγνωση νοείται, έτσι, σα μια μορφή μιας πολιτισμικής κατανάλωσης και παραγωγής ταυτόχρονα και γίνεται ένας «εφήμερος χορός στον κειμενικό χώρο, μια μυστική και λαθραία επαναεπινόηση του κειμένου, μια ανάγνωση-αντίσταση» (Bennett 1995: 150).

Αρχής γενομένης από τον Certeau, η ελευθερία του αναγνώστη κατά την ανάγνωση, η οικειοποίηση του λογοτεχνικού κειμένου από αυτόν και η χρησιμοποίησή του κατά βούληση είναι στοιχεία που υπογραμμίζει μια ολόκληρη σειρά ερευνητριών –η Janice Radway, η Elizabeth Long, η Jenny Hartley και η Michèle Petit– που μελέτησαν

συνηθισμένους αναγνώστες και τις αναγνώσεις τους. Βρισκόμαστε άλλωστε στα μέσα της δεκαετίας του '80, τότε που, κατά τους Griswold, Lenaghan και Naffziger, η εικόνα των «ευάλωτων» αναγνωστών δίνει τη θέση της σε θεωρήσεις που υπογραμμίζουν μια ενεργητική στάση από την πλευρά τους, η οποία μπορεί να συνίσταται είτε στην προσαρμοστικότητα είτε στην αντίσταση σε ό,τι αναγιγνώσκουν (Griswold et al. 2011: 20). Ένα εμβληματικό ως προς την κατεύθυνση αυτή έργο ήταν στα 1984 το *Reading the Romance: Women, Patriarchy, and Popular Literature* της Radway, στο οποίο η ερευνήτρια διαπιστώνει πως οι αναγνώστριες διαβάζουν ρομαντικά μυθιστορήματα και αντιλαμβάνονται τα νοήματά τους με τρόπους διαφορετικούς από αυτούς που καθορίζονται από τα οντολογικά όρια του ίδιου του κειμένου (Griswold et al. 2011: 20), τρόπους που είναι αναπόδραστα δεμένοι με τη δική τους κοινωνική εμπειρία.

Ο «πραγματικός» συνηθισμένος αναγνώστης

Η ανάγνωση όπως την περιέγραψε ο Certeau ή η Radway διαφέρει σημαντικά από τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζουν τα κείμενα οι ακαδημαϊκοί αναγνώστες. Πράγματι, και στο *Reading the Romance* και στο επόμενο βιβλίο της, το *A feeling for books: the Book-of-the-Month Club, literary taste and middle-class desire* (1997), η Radway βλέπει τη συνηθισμένη ανάγνωση σα μια ανάγνωση που ενδιαφέρεται περισσότερο «να μάθει, να συνδεθεί, να επικοινωνήσει και να μοιραστεί» και όχι τόσο «να αξιολογήσει, να εξηγήσει, να ξεχωρίσει και να κρίνει» (Radway 1997: 7). Αναφορικά με το «Book of the Month Club» [Το Βιβλίο του Μήνα], έναν αμερικανικό θεσμό φιλαναγνωσίας που απευθυνόταν σε μη εξειδικευμένους, «γενικούς αναγνώστες» (Radway 1997: 6), η ερευνήτρια εντοπίζει στις αντιδράσεις του κοινού έναν ενθουσιασμό από την πλευρά των αναγνωστών απέναντι στους συγγραφείς «για τα βαθιά συναισθήματα που εκφράζουν και για τις διαφωτιστικές πληροφορίες που δίνουν στα βιβλία τους» και, παράλληλα, την αδιαφορία τους απέναντι στα τεχνικά χαρακτηριστικά της λογοτεχνικής γραφής (Radway 1997: 7 & 93).

Μια παρόμοια εικόνα για τη μη ακαδημαϊκή ανάγνωση σχημάτισε και η Elizabeth

Long, όταν άρχισε να μελετά τις γυναικείες λέςχες ανάγνωσης στο Χιούστον της δεκαετίας του '90. Η Long, επηρεασμένη από τη δουλειά του Stanley Fish σχετικά με τις ερμηνευτικές κοινότητες, θέλησε να δει σε τι αποτελέσματα θα οδηγούσε η θεωρία του Fish εάν, αντί για τους ειδικούς της λογοτεχνικής ανάλυσης, όπως είχε κάνει εκείνος, επεξέτεινε την παρατήρηση στην ευρύτερη κοινωνική ομάδα των απλών αναγνωστών (Long 2003: 233). Έτσι, αυτό που αρχικά είχε κατά νου ήταν να εντοπίσει τους τρόπους με τους οποίους *ερμηνεύε* τα λογοτεχνικά κείμενα η ευρύτερη κοινωνική ομάδα των απλών αναγνωστών (Long 2003: 144) (η έμφαση δική μου). Ωστόσο αυτά που είδε και άκουσε στις συναντήσεις των λεσχών ξεπερνούσαν κατά πολύ την ερμηνεία των λογοτεχνικών κειμένων: οι συμμετέχουσες εκεί εμπλέκονται, σημείωνε η Long, σε μια συνομιλία που ξεκινά με το βιβλίο που συμφώνησαν να διαβάσουν, αλλά συνεχίζει πέραν του βιβλίου για να συμπεριλάβει τις συνδέσεις και τα νοήματα που βρήκε η καθεμιά τους στο βιβλίο και τις νέες συνδέσεις με το βιβλίο, με την εσωτερική εμπειρία και με τις απόψεις των υπόλοιπων συμμετεχουσών, όπως αυτές διατυπώνονται στο πλαίσιο της συζήτησης» (Long 2003: 144). Στα ίδια συμπεράσματα κατέληξε και η Jenny Hartley στο έργο της *Reading Groups*: «Η κυρίαρχη αξία στις αναγνωστικές λέςχες είναι η ενσυναίσθηση (empathy). Η ενσυναίσθηση μέσα σε μια λέςχη ανάγνωσης μπορεί να αναπτύσσεται σε τρία επίπεδα: μεταξύ του αναγνώστη και του λογοτεχνικού χαρακτήρα, μεταξύ του συγγραφέα και των χαρακτήρων που πλάθει, καθώς και μεταξύ όλων των αναγνωστών που συμμετέχουν στη συζήτηση» (Hartley 2001: 132). Οι αναγνώστριες, λοιπόν, κατέληγε η Long, χρησιμοποιούν το βιβλίο περισσότερο για την κατανόηση του εαυτού και την αποκάλυψή του στις υπόλοιπες συνομιλήτριες, παρά για την ανακάλυψη του καθαυτού νοήματος του βιβλίου. (Long 2003: 146).

Σύμφωνα με τις έρευνες αυτές η διαφορετική θέση που καταλαμβάνει η ανάγνωση της λογοτεχνίας στη ζωή των ακαδημαϊκών και των μη ακαδημαϊκών αναγνωστών αναδεικνύεται ως το πλέον κεντρικό ζήτημα στο πλαίσιο της όλης συζήτησης (Long 1987: 306, Hartley 2001: 138 & Radway 1997: 93). Ο ευκολότερος τρόπος να πραγματευτούμε τη διαφορά αυτή είναι, σύμφωνα με τη Long, να απορρίψουμε την κοινή ανάγνωση ως Άλλη ή κατώτερη (Long 1987: 324). Έτσι, η στάση των συνηθισμένων αναγνωστών απέναντι στη λογοτεχνία όπως αυτή περιγράφηκε παραπάνω και η συνακόλουθη τάση τους να επιλέγουν βιβλία που τους χαρίζουν τέτοιου τύπου αναγνωστικές εμπειρίες έχει ιστορικά χαρακτηριστεί ως «μέσο γούστο» (Long 1987: 306). Ο χαρακτηρισμός αυτός είναι

εξαιρετικά προβληματικός σύμφωνα με τη Long, καθώς υπονοεί πως η ανάγνωση είναι ένα είδος δραστηριότητας που εκτελείται λιγότερο ή περισσότερο επαρκώς με λιγότερο ή περισσότερο κατάλληλα βιβλία, τη στιγμή που τα εμπειρικά δεδομένα κάνουν λόγο για μια πολύ πιο πολύπλοκη και ενδιαφέρουσα πραγματικότητα (Long 1987: 306). Για το λόγο αυτό, θεωρεί χρησιμότερο να εξετάσουμε την ανάγνωση σε μια σειρά στάσεων και πρακτικών οι οποίες είναι πολιτισμικά εμβαπτισμένες και δυνητικά πολλαπλές (Long 1987: 307). Άλλωστε, στον 21ο αιώνα που η διάκριση υψηλής-χαμηλής τέχνης έχει πια εσωτερικευτεί τόσο από τους εκπροσώπους της υψηλής κουλτούρας όσο και από τους συνηθισμένους αναγνώστες, η πραγματική πρόκληση, σημειώνει η Devlin-Glass, είναι να αντιμετωπίσεις το συνηθισμένο αναγνώστη με σοβαρότητα και με τους δικούς του όρους, πράγμα που σημαίνει να αναμετρηθείς με τα πολλά του πρόσωπα: (Devlin-Glass 2001: 573).

Τα πολλά πρόσωπα της κοινής ανάγνωσης

Στο «Les effets esthétiques de l' œuvre littéraire» (1988) ο Jacques Leenhardt διακρίνει τρεις τρόπους ανάγνωσης: τον συναισθηματικό-ταυτισιακό (*modalité émotionnelle et identificatoire*), τον περιγραφικό (*modalité phénoménale descriptive*) και τον διανοητικό τρόπο ανάγνωσης» (*modalité intellectuelle*) (Leenhardt 1988: 67-68). Στο συναισθηματικό-ταυτισιακό τρόπο, η γνωστική λειτουργία της ανάγνωσης παρουσιάζεται κατά κύριο λόγο ως η δραστηριότητα ενός υποκειμένου: τα γεγονότα και οι αξίες της αφήγησης αξιολογούνται και κρίνονται από τον αναγνώστη σαν να έπρεπε απαραίτητως να σχετίζονται με αυτόν (Leenhardt 1988: 68). Πρόκειται για την ανάγνωση εκείνη που, όπως είδαμε παραπάνω, υπογραμμίστηκε από όλες τις ερευνήτριες που ασχολήθηκαν με τη συνηθισμένη ανάγνωση. Ειδικά για τη Michèle Petit, ο τρόπος αυτός ανάγνωσης αυτή έχει ένα ιδιαίτερο βάρος, καθώς χάρη σε αυτόν επιτυγχάνεται η βασικότερη λειτουργία της ανάγνωσης: «Εάν η ανάγνωση λογοτεχνίας έχει νόημα για τους άνδρες, τις γυναίκες, τα παιδιά και τους εφήβους που διαβάζουν, άλλοι μανιωδώς και άλλοι πού και πού, είναι,

πάνω απ' όλα, γιατί τους φαίνεται πως είναι το πιο κατάλληλο μέσο για αναπτύξουν τον εσωτερικό τους κόσμο, να νοηματοδοτήσουν την εμπειρία τους και, κατά συνέπεια, τη σχέση τους με τους άλλους και τον κόσμο γύρω τους» (Petit 2002: 9). Μάλιστα, δεδομένου ότι η έρευνά της εστιάζει σε νέους που κατοικούν σε «ευαίσθητες» κοινωνικοπολιτισμικά περιοχές, η Petit διακρίνει στις αναγνώσεις τους τη χρήση της λογοτεχνίας ως μέσου ανάκτησης μιας θέσης υποκειμένου και όχι αντικειμένου στο λόγο των άλλων, ως μέσου, δηλαδή, αντίστασης στις διαδικασίες αποκλεισμού και καταπίεσης (Petit 2002: 76).

Στον περιγραφικό τρόπο ανάγνωσης, συνεχίζει ο Leenhardt, ο αναγνώστης αισθάνεται το βιβλίο, όσο ωραίο κι αν είναι, σαν κάτι έξω από αυτόν (Leenhardt 1988: 67). Το υποκείμενο και το αντικείμενο της ανάγνωσης είναι εδώ απολύτως διακριτά και μεγαλύτερο βάρος πέφτει στο αντικείμενο (Leenhardt 1988: 67). Πρόκειται, μέχρι εδώ, για μια επαναδιατύπωση και μια εμπειρική επιβεβαίωση των θεωριών του Jauss και του Rabinowitz αναφορικά με τις δύο θέσεις του αναγνώστη, μέσα και έξω από το κείμενο. Ωστόσο, ο Leenhardt βλέπει και έναν τρίτο τύπο ανάγνωσης. Ο διανοητικός τρόπος ανάγνωσης εξισορροπεί τους δύο πρώτους, καθώς δίνει έμφαση στη σχέση υποκειμένου και αντικειμένου της ανάγνωσης: «Τα σχόλια αποκτούν μια αποστασιοποιημένη οπτική της οποίας το σημείο εστίασης δεν είναι το αντικείμενο, αλλά η ίδια η σχέση (Leenhardt 1988: 68). Τότε, λέει ο Leenhardt, η ανάγνωση συγκροτείται σαν μια ερμηνευτική και παρουσιάζει σημαντικές μεταγλωσσικές πλευρές (Leenhardt 1988: 68). Οι αναγνώσεις των συνηθισμένων αναγνωστών, έτσι, εκτός από τα άλλα χαρακτηριστικά τους, μπορούν να είναι και αναστοχαστικές αναγνώσεις· μπορούν, δηλαδή, και δομούν τη δική τους μεταγλώσσα.

Ο Leenhardt σημείωνε πως οι «οι τρόποι αυτοί αφορούν την ανάγνωση ατόμων που διαβάζουν “για απόλαυση”, και στην οποία, κατά συνέπεια, δεν κυριαρχούν οι νόρμες της λογοτεχνικής επάρκειας που αποκτάται από το σχολείο ή το πανεπιστήμιο» (Leenhardt 1988: 67). Ωστόσο, το ότι οι νόρμες αυτές δεν είναι κυρίαρχες, δε σημαίνει πως δεν είναι και παρούσες ή πως αυτομάτως αυτο-αναιρούνται με το που περνάμε στη σφαίρα της ανάγνωσης για απόλαυση. Όπως υπογραμμίζει και η Griswold, θεσμοί όπως η λογοτεχνική κριτική, τα λογοτεχνικά περιοδικά ή το μάρκετινγκ βιβλίου επηρεάζουν και καθορίζουν, φανερά ή κρυφά, τις συμβάσεις μέσω των οποίων πραγματοποιείται η ανάγνωση (Griswold 1993: 464-5). Έτσι, η σχέση της συνηθισμένης ανάγνωσης με τις αυθεντίες του χώρου, δηλαδή συγγραφείς, κριτικούς λογοτεχνίας, βιβλιοπώλες κ.λπ., όλους εκείνους εν ολίγοις

που βρίσκονται ψηλότερα από το συνηθισμένο αναγνώστη στο λογοτεχνικό πεδίο (Bourdieu 1996: 232), είναι πολύ περισσότερο περίπλοκη από τον τρόπο με τον οποίο της παρουσίαζε ο Leenhardt. Στις λέσχες ανάγνωσης, επί παραδείγματι, η κριτική των αναγνωστών τις περισσότερες φορές διαφέρει από την καθιερωμένη κριτική λογοτεχνίας: ορισμένες φορές, λέει η Long, οι συμμετέχουσες ερμηνεύουν τους χαρακτήρες του κειμένου και αξιολογούν τα μυθιστορήματα με εμφανή αδιαφορία ή περιφρόνηση για τις απόψεις των κριτικών λογοτεχνίας (Long 2003: 145). Αυτό μπορεί να θεωρηθεί, ισχυρίζεται η Long, σαν ένα είδος πολιτισμικής αντίστασης ή συγκρότησης ενός διακριτού πολιτισμικού θεσμού (culture constitution), ακόμα και αν οι ίδιες οι συμμετέχουσες δεν το αντιλαμβάνονται με αυτόν τον τρόπο (Long 2003: 145). Αντίθετα από τους «αμέτοχους» ακαδημαϊκούς αναγνώστες, οι συνηθισμένοι αναγνώστες που συμμετέχουν στις λέσχες έχουν προσωπικά κίνητρα και σκοπιμότητες όσον αφορά τη λογοτεχνία: αναζητούν από τα βιβλία εμπειρίες ευχάριστες και γεμάτες νόημα (Long 1987: 317). Η εμπειρία γίνεται εδώ η έννοια-κλειδί. Το ίδιο διαπίστωσαν και οι Λεοντσίνη και Leveratto, μελετώντας την περίπτωση του critiqueslibres.com, ενός βιβλιοφιλικού σάιτ όπου απλοί αναγνώστες αναρτούν δικές τους βιβλιοκριτικές: εκεί οι αναγνώστες συντάσσουν τις κριτικές τους με βάση τον τρόπο με τον οποίο βίωσε ο καθένας προσωπικά την εμπειρία της ανάγνωσης του βιβλίου (Léontsini & Leveratto 2005: 72).

Από όλες αυτές τις ψηφίδες διαγράφεται το σχήμα μιας ανάγνωσης που δεν είναι μία: μπορεί ταυτόχρονα να ταυτίζεται με τους χαρακτήρες του κειμένου, να αναστοχάζεται ως προς τους σκοπούς και τους τρόπους της, να ερμηνεύει το κείμενο, να ακολουθεί τις λογοτεχνικές αυθεντίες, να τους αντιστέκεται, να προσλαμβάνει το κείμενο, να το οικειοποιείται, να αναδημιουργεί. Προκύπτουν, έτσι, αναγνώσεις σαν αυτές που περιέγραφε η Felski, αναγνώσεις που ανιμηνύουν τη συναισθηματική πρόσδεση με την ανάλυση και την κριτική με την αγάπη (Felski 2008: 22).

Μια τέτοια εικόνα για τη συνηθισμένη ανάγνωση μας δίνει η Devlin-Glass και η πιλοτική της έρευνα σε γυναικείες αναγνωστικές λέσχες της Μελβούρνης. Οι συμμετέχουσες εκεί βρίσκονται σε έναν σχεδόν ιδιωτικό κόσμο που δε βρίσκεται κάτω από τον έλεγχο των πολιτισμικών αυθεντιών, αλλά ούτε και είναι εντελώς ανεξάρτητος από αυτές (Devlin-Glass 2001: 571). Ο χώρος αυτός εκφράζει «μια κάποια αντίσταση απέναντι στις κυρίαρχες πολιτισμικές αξίες και τάσεις», αφού λειτουργεί με δικούς του κώδικες: μέσα σε αυτόν οι συμμετέχουσες αποφεύγουν τη συζήτηση περί αισθητικής και

χρησιμοποιούν τα βιβλία στο πλαίσιο μιας συλλογικής κατασκευής προσωρινών ταυτοτήτων (Devlin-Glass 2001: 571). Επίσης, μολονότι η ανάγνωση αντιμετωπίζεται από τις περισσότερες σαν πολύτιμο διανοητικό κεφάλαιο, επ' ουδενί οι αναγνώστριες δεν μπορούν να περιγραφούν ως παθητικές, καθώς επιδίδονται σε έναν «περίπλοκο χορό που περιλαμβάνει τη διαπραγμάτευση, την επιλογή, τη σύγκρουση και πολύ συχνά τη σιωπηρή αντίσταση απέναντι στις αυθεντίες του χώρου» (Devlin-Glass 2001: 573).

Σύμφωνα με όλα τα παραπάνω, οι αναγνώσεις των συνηθισμένων αναγνωστών δεν παύουν να μας εκπλήσσουν «με τον τρόπο με τον οποίο άλλοτε υποχωρούν απέναντι στις αυθεντίες, άλλες φορές τους αντιστέκονται και, πάνω απ' όλα, με τον τρόπο με τον οποίο αναπτύσσουν τις δικές της στρατηγικές» (Cranny-Francis 1992 & Certeau 1984 στο Devlin-Glass 2001: 573). Οι στρατηγικές αυτές είναι και το ζητούμενο της παρούσας εργασίας.

Β΄

Μεθοδολογία

Η επιλογή της μεθόδου

Σε αντίθεση με τη γραπτή ή την προφορική επικοινωνία που μπορούν να μελετηθούν μέσω των όσων ακούει ή βλέπει κανείς, η ανάγνωση, τουλάχιστον ως προς τις εσωτερικές της πλευρές, δε μας αφήνει και πολλά για να παρατηρήσουμε (Stock 1993: 271). Ακόμη και από την πλευρά των νευροεπιστημών, σχετικές μελέτες δείχνουν πως ο εγκέφαλος δεν αναγνωρίζει καν την έννοια της «ανάγνωσης» και πως αυτό που αποκαλούμε ανάγνωση είναι στην πραγματικότητα το σύνολο αμέτρητων λεπτών δραστηριοτήτων της σκέψης (Stock 1993: 271). Από αυτές μόνο ορισμένες μπορούν να μελετηθούν πειραματικά, όπως παραδείγματος χάρη η ταχύτητα της κίνησης του ματιού καθώς διατρέχει μια αράδα του κειμένου (Stock 1993: 271). Πέρα όμως από τέτοιου είδους δραστηριότητες, κανείς στην πραγματικότητα δεν ξέρει τι συμβαίνει μέσα στο κεφάλι του αναγνώστη όταν αυτός διαβάζει ένα κείμενο (Stock 1993: 271). Έτσι, η μοναδική ανάγνωση στην οποία μπορεί κάποιος να έχει πρόσβαση είναι *η δική του* εμπειρία ανάγνωσης. Προκειμένου, λοιπόν, να διερευνήσει κανείς το πώς προσεγγίζουν τα λογοτεχνικά κείμενα οι αναγνώστες ή θα πρέπει να βασιστεί στη δική του εμπειρία –κάτι που φυσικά δεν ενέχει καμία δυνατότητα γενίκευσης– ή θα πρέπει να αναζητήσει μαρτυρίες αναγνωστών που να περιγράφουν πραγματικές εμπειρίες ανάγνωσης.

Στην περίπτωση των ακαδημαϊκών αναγνώσεων τα πράγματα είναι ευκολότερα: «Είναι σχετικά εύκολο», δηλώνει ο Jonathan Rose, «να ανασυστήσει κανείς τις αναγνωστικές εμπειρίες των επαγγελματιών διανοουμένων. Συγγραφείς, κριτικοί λογοτεχνίας, καθηγητές και κληρικοί κατέγραφαν και καταγράφουν με διεξοδικό τρόπο τον τρόπο με τον οποίο ανταποκρίθηκαν σε διάφορα βιβλία» (Rose 2001: 1). «Τι συμβαίνει, όμως», συνεχίζει, «με τους απελεύθερους δούλους μετά τον Αμερικανικό Εμφύλιο, τους μετανάστες στην Αυστραλία, την εργατική τάξη της Βρετανίας;» (Rose 2001: 1). «Ποιο είναι το αρχείο αναγνώσεων που έχουμε από “συνηθισμένους αναγνώστες”;» (Rose 2001: 1). Ο ίδιος, μελετώντας τη βρετανική εργατική τάξη και προσπαθώντας να διερευνήσει τι διαβάζουν και πώς το διαβάζουν οι άνθρωποι της τάξης αυτής, στράφηκε κυρίως σε αυτοβιογραφίες απλών ανθρώπων. Πέρα από τις αυτοβιογραφίες, στη δεκαετία του '80 και του '90 οι ερευνητές στο χώρο της ιστορίας του βιβλίου άντλησαν από μια ευρεία γκάμα πηγών: «απομνημονεύματα και ημερολόγια, σχολικά αρχεία [...], καταχωρίσεις βιβλιοθηκών, δημοσιευμένα και αδημοσίευτα γράμματα προς διάφορους εκδότες

εφημερίδων, e-mails από φαν, κοινωνικές έρευνες, ακόμη και τα πρακτικά της Ιεράς Εξέτασης» (Rose 2001: 1). Ορισμένες φορές εκτός από την αξιοποίηση κάθε διαθέσιμου υλικού, έφτασαν στο σημείο ακόμα και να χρησιμοποιήσουν ερευνητικές μεθόδους άλλων επιστημονικών χώρων, προκειμένου να λύσουν το μυστήριο του αδύτου της ανάγνωσης (Rose 2001: 1). Ο Rose αναφέρεται εδώ στην μέθοδο των προφορικών συνεντεύξεων, η οποία αξιοποιήθηκε από την Radway στο *Reading the Romance: Women, Patriarchy and Popular Literature* (1984), αλλά και από τις Lyons και Taska στο *Australian Readers Remember: An Oral History of Reading 1890-1930* (1992) (Rose 2001: 465-6). Τη μέθοδο των προφορικών συνεντεύξεων μεταχειρίστηκε επίσης και η Michèle Petit στο *Éloge de la lecture: La construction de soi* (2002), συνδυάζοντάς τη και με την ανάλυση κειμενικών πηγών στις οποίες είχε εντοπίσει μαρτυρίες συγγραφέων και διηγήσεις από δικές τους αναγνώσεις.

Στην περίπτωση της παρούσας έρευνας, δεδομένου ότι αυτή δεν έχει ιστορικό χαρακτήρα, έπρεπε να αναζητήσω μαρτυρίες σύγχρονων αναγνωστών που να περιγράφουν τις αναγνωστικές τους εμπειρίες. Για το λόγο αυτό στράφηκα, όπως είχε κάνει και η Long (2003), σε αναγνωστικές λέσχες. Λέσχες ανάγνωσης είχε επιλέξει να μελετήσει και η Hartley (2001), αλλά εκείνη ενδιαφερόταν για τη συνολικότερη εικόνα και επιδίωκε περισσότερο μια χαρτογράφηση του φαινομένου αυτού στο Ηνωμένο Βασίλειο. Για αυτό χρησιμοποίησε σε ευρεία κλίμακα τη μέθοδο των ερωτηματολογίων, τα οποία έστειλε σε 350 αναγνωστικές λέσχες σε όλη τη χώρα. Για να απαντηθούν τα ερωτήματα της δικής μου έρευνας προσφορότερη έμοιαζε η μέθοδος που είχε ακολουθήσει η Long, την οποία και ακολούθησα για τους ίδιους λόγους με εκείνη: «εκεί [στις λέσχες ανάγνωσης] οι αναγνώστες θα εξέθεταν δημόσια τα αποτελέσματα της κατά μόνας ανάγνωσης και ο προσεκτικός εθνογράφος θα τα έπιανε στον αέρα» (Long 2003: 144). Οι λέσχες ανάγνωσης, εκεί όπου «ομάδες ανθρώπων συναντιούνται ανά τακτά χρονικά διαστήματα για να συζητήσουν για βιβλία» (Hartley 2001: 2), έμοιαζαν τα πιο κατάλληλα μέρη για τη δική μου έρευνα. Για το λόγο αυτό πήγα στη συνάντηση κάποιας λέσχης –την οποία δε συμπεριέλαβα κατόπιν στην έρευνα– για να το διαπιστώσω ιδίοις όμμασι. Πράγματι εκεί βρήκα ανθρώπους που διαβάζουν λογοτεχνία, συνηθισμένους αναγνώστες που συναντιούνται μια φορά το μήνα και για μιάμιση-δύο ώρες μιλούν και συζητούν ελεύθερα για τα βιβλία, το πώς τα διάβασαν και τι εντύπωση τους προξένησαν. Έτσι –ως άλλη

επίδοξη εθνογράφος— μέσα από τις διηγήσεις τους αυτές θα μπορούσα, όπως είχε κάνει η Long (2003), να ανακαλύψω τις αναγνωστικές στρατηγικές που χρησιμοποιούν.

Η εθνογραφική έρευνα ιστορικά γεννήθηκε μέσα από το ενδιαφέρον να κατανοήσει κανείς τον τρόπο ζωής και την κοσμοθεωρία των ανθρώπων, όπως αυτά εμφανίζονται στο πλαίσιο πραγματικών, καθημερινών τους εμπειριών (Crang & Cook 2012: 37). Στόχος της, δηλαδή, ήταν και εξακολουθεί να είναι η κατανόηση ορισμένων κοινοτήτων όπως τις ζουν στην καθημερινή τους ζωή οι άνθρωποι που ανήκουν σε αυτές (Crang & Cook 2012: 37). Ο βασικός τρόπος με τον οποίο οι εθνογράφοι έχουν προσπαθήσει να το πετύχουν αυτό είναι μέσω της συμμετοχικής παρατήρησης (Crang & Cook 2012: 37). Ο ερευνητής γίνεται τρόπον τινά και αυτός μέλος της κοινότητας που τον ενδιαφέρει και μέσω της συμμετοχής του αυτής αναπτύσσει σχέσεις με την υπόλοιπη ομάδα και παρατηρεί τις συνήθειες και τις πρακτικές τους.

Η συμμετοχική παρατήρηση έχει παραδοσιακά συνδεθεί με τη μελέτη απομονωμένων κοινοτήτων σε απομακρυσμένες γωνιές του πλανήτη (Crang & Cook 2012: 39). Έρευνες τέτοιου τύπου προϋπέθεταν το να περάσει ο ερευνητής ή η ερευνήτρια ένα ή δύο χρόνια ζώντας μαζί με τους κατοίκους της απομονωμένης περιοχής με στόχο να «βυθιστεί» στον τρόπο ζωής και σκέψης τους (Crang & Cook 2012: 39). Σήμερα, ωστόσο, μια τέτοια έρευνα δεν προϋποθέτει κατ' ανάγκη το να βρίσκεται η υπό μελέτη κοινότητα σε κάποιο περιβάλλον πολύ μακρινό ή πολύ διαφορετικό σε σχέση με το περιβάλλον του συμμετόχου-παρατηρητή, αλλά ούτε και απαιτεί οπωσδήποτε το αδιάκοπο βύθισμα του ερευνητή στον τρόπο ζωής της κοινότητας αυτής. Οι περισσότεροι από μας έχουμε ζωές με πολλές όψεις, μοιρασμένες σε πολλά πεδία και δίκτυα που σχετίζονται με την οικογένεια, την εργασία και τον ελεύθερο χρόνο. (Crang & Cook 2012: 39). Στο πλαίσιο των δικτύων αυτών σχηματίζονται «κοινότητες» που είναι διάσπαρτες στο χώρο και πολλές από αυτές είναι περιστασιακές ή έχουν αποσπασματική λειτουργία (Crang & Cook 2012: 39). Σε αυτές τις επιμέρους κοινότητες με αποσπασματική λειτουργία που βρίσκονται όχι στην άλλη άκρη του πλανήτη, αλλά πολύ κοντά μας –ανεξαρτήτως του αν γνωρίζουμε ή όχι την ύπαρξή τους— συγκαταλέγονται και οι λέσχες ανάγνωσης. Όταν το πεδίο της έρευνας είναι μια τέτοια κοινότητα, της οποίας τα μέλη συναντιούνται περιοδικά, το αδιάκοπο βύθισμα του ερευνητή μέσα στην κοινότητα που συνιστούν πολλά κείμενα της κλασικής ανθρωπολογίας δεν είναι στην περίπτωση αυτή ούτε αναγκαίο, αλλά ούτε και εφικτό (Hannerz 2003 & Radway 1988 στο Crang & Cook 2012: 39). Έτσι, είναι απολύτως

φυσιολογικό για τον ερευνητή ή την ερευνήτρια να συμμετέχει και να παρατηρεί την κοινότητα μόνο ορισμένες μέρες την εβδομάδα, ή ακόμα και ορισμένες φορές το μήνα (Crang & Cook 2012: 39). Τέτοια ήταν η περίπτωση της δικής μου συμμετοχικής παρατήρησης στις κοινότητες⁶ που με ενδιέφεραν, δηλαδή τις αναγνωστικές λέσχες, οι περισσότερες από τις οποίες συναντιούνταν μία φορά το μήνα, με εξαίρεση τη Λέσχη Ανάγνωσης Ιστορικού Μυθιστορήματος του Δήμου Νέας Ιωνίας που πραγματοποιούσε δύο συναντήσεις το μήνα.

Η έρευνα πεδίου

Στη βασική της μορφή η ερευνητική μέθοδος της συμμετοχικής παρατήρησης μπορεί να περιγραφεί σαν μια διαδικασία τριών σταδίων: στην αρχή ο ερευνητής/τρια αποκτά με κάποιον τρόπο πρόσβαση στην κοινότητα που τον/ην ενδιαφέρει στη συνέχεια ζει ή δουλεύει μαζί με τους ανθρώπους που θέλει να μελετήσει, προκειμένου να κατανοήσει και να εμβαθύνει στον τρόπο ζωής και αντίληψης του κόσμου που έχουν τέλος, επιστρέφει στον πανεπιστημιακό χώρο για να βγάλει κάποιο νόημα από όλο το υλικό που έχει συγκεντρώσει και για να συντάξει ένα κείμενο που να περιγράφει την κουλτούρα της κοινότητας αυτής (Crang & Cook 2012: 37). Κατά τη διεξαγωγή της παρούσας έρευνας ακολουθήθηκαν τα τρία αυτά βήματα. Έτσι, αφού επέλεξα ορισμένες λέσχες –ως προς την επιλογή των οποίων θα γίνει διεξοδικά λόγος παρακάτω– και ενημερώθηκα για τον τόπο και το χρόνο συνάντησης της καθεμιάς, πήγα στις συναντήσεις.

⁶ Για τους Léontsini και Leveratto μια λέσχη ανάγνωσης είναι, σύμφωνα με την κοινωνιολογική παράδοση, μια κοινότητα: «μια ομάδα ανθρώπων με διακριτή ταυτότητα, η οποία βασίζεται σε μια συλλογική μνήμη και διαθέτει μια δική της ιστορία, που νομιμοποιεί την ύπαρξή της» (Léontsini & Leveratto 2005: 69). Μάλιστα, πρόκειται συγκεκριμένα για μια «κοινότητα ενδιαφέροντος», καθώς τα μέλη των κοινοτήτων αυτών συνδέονται μέσω χαρακτηριστικών όπως η κοινή εθνική ρίζα, η θρησκεία, η εργασία και η απασχόληση, *ο ελεύθερος χρόνος*» (Redfield 1960 & Ζαϊμάκης 2002 στο Φούσκας 2012: 59) (η έμφαση δική μου).

Προτού ξεκινήσει η συζήτηση ζητούσα για λίγο το λόγο, έτσι ώστε να χαιρετήσω όλη την ομάδα και να εξηγήσω ποια είμαι και τι κάνω εκεί. Κατόπιν ζητούσα να συμμετάσχω κι εγώ στην εκάστοτε λέσχη, διευκρινίζοντας τον ιδιάζοντα χαρακτήρα της συμμετοχής αυτής, που θα συμπεριλάμβανε τη μαγνητοφώνηση και κατόπιν την ανάλυση των όσων λέγονταν στις συναντήσεις. Στη φάση αυτή, οι συντονίστριες δύο λεσχών δε δέχτηκαν να συμμετάσχω υπό αυτό το καθεστώς διαφωνώντας έντονα με τη μαγνητοφώνηση των συναντήσεων. Προχώρησα με τις υπόλοιπες λέσχες των οποίων τόσο τα μέλη, όσο και οι συντονιστές/στριες υπήρξαν θετικοί. Όσον αφορά τα μέλη των λεσχών τώρα, σε καμία από τις τέσσερις λέσχες δεν εκφράστηκε κάποια διαφωνία ή αντίρρηση σε κανένα σημείο της έρευνας· ίσα-ίσα οι περισσότεροι από τους συμμετέχοντες ήταν πολύ περίεργοι να μάθουν τι ακριβώς μελετάω, αν πηγαίνω και σε άλλες λέσχες, τι διαφορετικό κάνουν οι άλλες λέσχες, κλπ. Εν ολίγοις, η πλειονότητα των συμμετεχόντων έβρισκε την παρουσία μου εκεί μάλλον ενδιαφέρουσα.

Αφού απέκτησα πρόσβαση στις κοινότητες που με ενδιέφεραν, άρχισα να συμμετέχω σε αυτές με τον ίδιο τρόπο που συμμετείχαν και τα υπόλοιπα μέλη: έδινα την ψήφο μου μαζί με τους υπόλοιπους όταν καλούμασταν να επιλέξουμε μεταξύ δύο ή τριών βιβλίων αυτό που θα συζητιόταν την επόμενη φορά, διάβαζα το βιβλίο που οριζόταν κάθε φορά και συμμετείχα στη συζήτηση αναφορικά με αυτό στις συναντήσεις. Ωστόσο, στις πολυπληθείς λέσχες (Λέσχη Ανάγνωσης Νέου Κόσμου και Λέσχη Ανάγνωσης Αστυνομικής Λογοτεχνίας), συχνά απέφευγα να παίρνω το λόγο, προτιμώντας να αφήνω στα υπόλοιπα μέλη το χρόνο να εκθέσουν τις απόψεις τους. Πέρα από αυτά, μαγνητοφωνούσα τις συναντήσεις και στη συνέχεια τις απομαγνητοφωνούσα, ούτως ώστε να βρω σε αυτές ορισμένα μοτίβα που έρχονται και επανέρχονται ως προς τον τρόπο ανάγνωσης των μελών. Καθώς προχωρούσε η έρευνα και σε όσο περισσότερες συναντήσεις παρευρισκόμουν, τόσο ξεκαθάριζε το τοπίο και διαγραφόταν ένα σχετικά σταθερό σχήμα. Σε αυτό βοήθησαν και οι σχέσεις τις οποίες δημιουργήσα με πολλούς από τους συμμετέχοντες. Μέσα στους οχτώ περίπου μήνες που διήρκεσε η έρευνα πεδίου συναναστράφηκα με άτομα κάθε ηλικίας και φύλου και, με τον τρόπο αυτό, εμβάθυνα –όπως ορίζει η εθνογραφική μέθοδος– «στον τρόπο ζωής και αντίληψης του κόσμου» (Crang & Cook 2012: 37), που έχουν τα οι άνθρωποι που επέλεξα να μελετήσω, εν προκειμένω δηλαδή στον τρόπο ανάγνωσης των συνηθισμένων αναγνωστών.

Η μοναδική διαφοροποίηση της παρούσας έρευνας από το μοντέλο της

συμμετοχικής παρατήρησης έγκειται στο τελικό της στάδιο. Σε αντίθεση με μια τυπική συμμετοχική παρατήρηση, δεν προχωρώ στη σύνταξη μιας εθνογραφίας των υπό μελέτη κοινοτήτων, αφού στόχος εδώ δεν είναι να μελετηθούν αυτές καθαυτές οι κοινότητες, αλλά, μέσω αυτών, οι αναγνωστικές στρατηγικές των συνηθισμένων αναγνωστών. Εν ολίγοις, μεταχειρίζομαι εθνογραφικές μεθόδους γιατί κρίνω πως εξυπηρετούν τους σκοπούς της έρευνας, χωρίς όμως να φιλοδοξώ να συντάξω μια εθνογραφία των συγκεκριμένων κοινοτήτων. Τέλος, ενώ η συμμετοχική παρατήρηση ορισμένες φορές συμπληρώνεται από τη διενέργεια προσωπικών συνεντεύξεων με τα μέλη της κοινότητας που μελετά, δεν έκρινα σκόπιμο να προχωρήσω σε συνεντεύξεις των αναγνωστών-μελών των λεσχών, καθώς το υλικό που είχε συγκεντρωθεί από τη συμμετοχική παρατήρηση κατά τη δική μου εκτίμηση επαρκούσε προκειμένου να απαντηθούν με πληρότητα τα ερευνητικά ερωτήματα που είχα θέσει στο πλαίσιο αυτής της εργασίας.

Παγίδες και προβλήματα

Η Angela McRobbie ισχυριζόταν πως «οι αναπαραστάσεις είναι ερμηνείες» (McRobbie 1982 στο Radway 1991 [1984]:5), με την έννοια ότι δεν μπορούν ποτέ να είναι «καθρέφτης» κάποιας αντικειμενικής πραγματικότητας, αλλά, αντίθετα, προκύπτουν κατόπιν επεξεργασίας του υλικού από τον ερευνητή, ως αποτέλεσμα της χρήσης μιας ολόκληρης σειράς από εργαλεία επιλογής: υπογράμμιση, αποκοπή, διόρθωση, απόδοση ή μετατόπιση (McRobbie 1982 στο Radway 1991 [1984]:5). Και αν κάθε επιστημονική περιγραφή ενός κοινωνικού σχηματισμού είναι, όπως σημειώνει η Radway, μια ερμηνεία του φαινομένου αυτού, η οποία καθορίζεται από ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο και από μια συγκεκριμένη ιδεολογική τοποθέτηση του υποκειμένου που την πραγματοποιεί (Radway 1991 [1984]: 6), τα πράγματα περιπλέκονται ακόμη περισσότερο στην περίπτωση της συμμετοχικής παρατήρησης λόγω της τοποθέτησης του ερευνητή μέσα κι όχι έξω από την κοινότητα την οποία μελετά. Το να συμμετέχεις σε μια κοινότητα, επισημαίνουν οι Crang και Cook, προϋποθέτει τη συμμετοχή στους ρυθμούς και της ρουτίνες της, καθώς και

την ανάπτυξη σχέσεων με τα υπόλοιπα μέλη (Crang & Cook 2012: 37). Μέσα από τις διαδικασίες αυτές ο ερευνητής βιώνει μια μεγάλη γκάμα καταστάσεων και συναισθημάτων (Crang & Cook 2012: 37), τα οποία αναπόφευκτα επηρεάζουν τις διαδικασίες επιλογής του υλικού που βρίσκονται ούτως ή άλλως σε λειτουργία.

Όπως μαρτυρά και το οξύμωρο της ονομασίας της, η ερευνητική μέθοδος της συμμετοχική παρατήρησης ενέχει μια κεντρική ένταση την οποία δε σταματά να νιώθει ο ερευνητής, μια ένταση που προκύπτει από την τοποθέτησή του *και μέσα και έξω* από την κοινότητα που μελετά, δηλαδή από την ανάγκη να ισορροπήσει τη συναισθηματική του εμπλοκή με την αναλυτική αποστασιοποίηση. Την ένταση αυτή την ένιωσα κι εγώ στη διάρκεια της έρευνας πεδίου, όπως επίσης και, λόγω αυτής, την παρόρμηση να γράψω ή να μην γράψω, δηλαδή να αποσιωπήσω, κάτι. Μια μεγαλύτερη αποστασιοποίηση και μια πιο ψύχραιμη ματιά κατόρθωσα να αποκτήσω κατά την τελική φάση της συγγραφής, όταν σταμάτησα να συμμετέχω στις συναντήσεις των λεσχών. Έτσι, μολονότι κάποια επιλογή του υλικού έπρεπε οπωσδήποτε να γίνει, προσπάθησα αυτή να είναι αντιπροσωπευτική, δηλαδή ναγίνεται με κριτήρια κατά κάποιον τρόπο ποσοτικά: αν κάτι εμφανίζεται άπαξ να μην αναγάζεται σε κανόνα, ενώ, αντίθετα, όσο συχνότερα εμφανίζεται μια αναγνωστική στρατηγική, τόσο περισσότερος χώρος και χρόνος να της αφιερώνονται. Αυτό τέλος, δε σημαίνει πως οι διαφορετικές φωνές «πνίγονται» προς χάριν ενός εξυπαρχής καθορισμένου θεωρητικού σχήματος. Άλλωστε, όπως σημειώνει ο Alan Hedges, «είναι λάθος να υποθέτει κανείς πως κάτω από το γενικό μπέρδεμα των λόγων που εκφέρουμε υπάρχει μια κρυστάλλινη πλατωνική πραγματικότητα, την οποία μπορούμε με ακρίβεια να ανατάμουμε χάρη στα ακονισμένα ερευνητικά εργαλεία μας. Το αντίθετο μάλιστα. Κάτω από το χάος της γλώσσας βρίσκεται το χάος της σκέψης κι ένα κουβάρι από κάθε λογής συμπεριφορές. Αν τα ερευνητικά μας εργαλεία δεν αναγνωρίζουν την αμφιθυμία και την ανυπαρξία σταθερότητας ως στοιχεία αληθινά και σημαντικά, τότε δεν πρόκειται να μας βοηθήσουν σε μια βαθιά κατανόηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς και σκέψης» (Hedges 1985 στο Crang & Cook 2012: 14).

Η επιλογή των λεσχών

Κατά τη χαρτογράφηση του πεδίου των αγγλικών λεσχών ανάγνωσης λογοτεχνίας, η Hartley είδε πως πέρα από έναν βασικό πυρήνα [«τα βιβλία, οι άνθρωποι» (Hartley 2001: 22)], οι λέσχες ανάγνωσης μπορούν να εμφανίζουν πολλές διαφορές ή μια από την άλλη (Hartley 2001: 22). Έχοντας αυτό κατά νου, προσπάθησα να εντοπίσω λέσχες πολύ διαφορετικές μεταξύ τους, έτσι ώστε να διαπιστώσω εάν και κατά πόσο, παρά τις διαφορές ως προς τη λέσχη, οι αναγνώστες προσέγγιζαν τα κείμενα με τον ίδιο τρόπο. Επέλεξα έτσι τέσσερις πολύ διαφορετικές λέσχες ως προς την οργάνωσή τους, ως προς τον φορέα στον οποίο υπάγονται, ως προς το τι είδους βιβλία επιλέγονται, ως προς το ρόλο του συντονιστή και ως προς επιμέρους στοιχεία του τρόπου λειτουργίας τους.

Αυτή που εμφανίζει τις μεγαλύτερες διαφοροποιήσεις από τις υπόλοιπες είναι η «Λέσχη Ανάγνωσης Νέου Κόσμου Πήγασος» (εφεξής Λ.Α.Ν.Κ.⁷), καθώς είναι από τις λίγες λέσχες στην Αθήνα που σε κάθε της συνάντηση προσκαλείται και παρίσταται απαραίτητως ο συγγραφέας ή ο μεταφραστής του βιβλίου – πολύ σπανιότερα κάποιος ακαδημαϊκός: «Αρχή της λέσχης», σημειώνει μια συμμετέχουσα, «είναι να διαβάσουμε ένα βιβλίο και να έρθει ο συγγραφέας» (Μ., τηλεφωνική συνομιλία, 2/5/2015). Τα βιβλία που επιλέγουν τα μέλη της είναι συνήθως μυθιστορήματα σχετικά νέας κυκλοφορίας. Αφού καταλήξουν κατόπιν συζήτησης σε ορισμένους τίτλους που τους ενδιαφέρουν, στη συνέχεια ένα από τα ιδρυτικά μέλη της λέσχης αναλαμβάνει να έρθει σε συνενόηση με τους αντίστοιχους εκδοτικούς οίκους αναφορικά με τη διαθεσιμότητα των συγγραφέων. Συνήθως, μάλιστα, διαπραγματεύεται με τον εκδοτικό οίκο και πετυχαίνει μια ειδική χαμηλότερη τιμή στην οποία προμηθεύονται το βιβλίο τα μέλη της λέσχης. Τα σταθερά μέλη της είναι 25 άτομα και το Φεβρουάριο του 2015 έκλεισε τέσσερα χρόνια λειτουργίας. Συναντιέται μια φορά το μήνα. Κάθε συνάντηση ξεκινά με μια εισήγηση του προσκεκλημένου συγγραφέα πάνω στη ζωή και το έργο του και συνεχίζει με τη συζήτηση μεταξύ αυτού και των μελών της λέσχης ή των μελών μεταξύ τους. Κλείνει δε πάντα με μια μικρή γιορτή στην οποία υπάρχει φαγητό και ποτό, ο συγγραφέας υπογράφει τα βιβλία των αναγνωστών, βγάζουν φωτογραφίες και χαλαρώνουν συζητώντας και γελώντας.

Σε πολύ φιλικό κλίμα διεξάγονται και οι συναντήσεις της Λέσχης Ανάγνωσης του

⁷ Για ανάλυση των συντομογραφιών βλ. Παράρτημα

βιβλιοπωλείου «Αμόνι» (εφεξής Λ.Α.Α.), μιας λέσχης, άλλωστε, που ξεκίνησε από μια παρέα φίλων και μανιωδών αναγνωστών πριν από έξι χρόνια και συγκεντρώθηκε γύρω από ένα βιβλιοπωλείο της γειτονιάς τους. Συντονίστρια της λέσχης είναι η ιδιοκτήτρια του βιβλιοπωλείου, και όπως και στη Λ.Α.Ν.Κ., ο ρόλος της συντονίστριας στη λέσχη αυτή δε διαφέρει καθόλου από αυτόν των υπολοίπων συμμετεχόντων. Τα βιβλία επιλέγονται μετά από συγκεκριμένες προτάσεις των μελών και ανάμεσα σε δύο ή τρία επικρατέστερα γίνεται ψηφοφορία. Πρόκειται για μυθιστορήματα κάθε λογοτεχνικού είδους.

Οι τελευταίες δύο λέσχες, η Λέσχη Ανάγνωσης Αστυνομικής Λογοτεχνίας του εκδοτικού οίκου «Μεταίχμιο» (εφεξής Λ.Α.Α.Λ.) και η Λέσχη Ανάγνωσης Ιστορικού μυθιστορήματος της δημοτικής βιβλιοθήκης της Νέας Ιωνίας (εφεξής Λ.Α.Ι.Μ.) μοιάζουν ως προς δύο τους πλευρές. Κατ' αρχάς επιλέγουν βιβλία ενός συγκεκριμένου λογοτεχνικού γένους, η μεν κείμενα αστυνομικής λογοτεχνίας, η δε ιστορικά μυθιστορήματα. Επίσης, αμφότερες έχουν ως συντονιστές ανθρώπους που είναι «ειδικοί» στα αντίστοιχα ζητήματα, ο μεν επιμελητής και συγγραφέας διηγημάτων αστυνομικής λογοτεχνίας, η δε διδάκτωρ φιλολογίας και πρώην καθηγήτρια μέσης εκπαίδευσης. Οι συντονιστές αυτοί έχουν σαφώς ενεργότερο ρόλο σε σχέση με τις συντονίστριες των Λ.Α.Ν.Κ. και Λ.Α.Α., ωστόσο ο βαθμός παρέμβασής τους στη συζήτηση διαφέρει με τον πρώτο να είναι περισσότερο συντονιστής, ενώ τη δεύτερη περισσότερο εισηγήτρια. Πέρα, λοιπόν, από τον ενδεχομένως διαφοροποιητικό παράγοντα του κειμενικού είδους που διαβάζεται κάθε φορά, επέλεξα να εισαγάγω στην έρευνα και ακόμη έναν: τη μικρότερη ή μεγαλύτερη παρουσία των αυθεντιών του λογοτεχνικού χώρου, δηλαδή των συντονιστών (στην περίπτωση των Λ.Α.Α.Λ. και Λ.Α.Ι.Μ.) και των συγγραφέων (στην περίπτωση της Λ.Α.Ν.Κ.), που ενδεχομένως δημιουργούν ένα περιβάλλον μικρότερης ή μεγαλύτερης ελευθερίας ή δημιουργικότητας από την πλευρά των αναγνωστών.

Μέσα σε αυτό το ελαφρώς διαφοροποιημένο κατά περίπτωση τοπίο θα προσπαθήσω με τη βοήθεια της βιβλιογραφίας να ανιχνεύσω ορισμένες σταθερές ως προς τον τρόπο με τον οποίο προσέγγισαν οι αναγνώστες τα κείμενα, εξετάζοντας τις αναγνωστικές στρατηγικές που ακολούθησαν κατά την ανάγνωση.

Γ'

Ανάλυση εμπειρικών δεδομένων

Πολλαπλές αλληλεπιδράσεις

Οι κοινωνιολόγοι που ασχολούνται με το πεδίο της ανάγνωσης, και συγκεκριμένα της λογοτεχνικής ανάγνωσης, την εξετάζουν, όπως είδαμε, σαν μια σειρά από αναγνωστικές πρακτικές και στάσεις, οι οποίες είναι πολιτισμικά εμβαπτισμένες και για αυτό είναι δυνατόν να υποστούν μεταβολές και μετατοπίσεις (Long 1987: 307). Γι' αυτό και έχει νόημα να εξετάσουμε τις αναγνωστικές στρατηγικές ή πρακτικές όπως εμφανίζονται σε μια συγκεκριμένη εποχή και σε έναν συγκεκριμένο τόπο. Ωστόσο, οι κοινωνικές πλευρές της ανάγνωσης δεν εξαντλούνται στην εξάρτησή της από την κοινωνική και πολιτισμική πραγματικότητα στο πλαίσιο της οποίας αυτή λαμβάνει χώρα. Πέραν αυτού, η ανάγνωση είναι μία εγγενώς κοινωνική δραστηριότητα: η Radway την περιέγραφε σαν «μια περίπλοκη κοινωνική αλληλεπίδραση μεταξύ ανθρώπων και κειμένων» (Radway 1991 [1984]: 210). Πράγματι, τα δεδομένα τη εμπειρικής έρευνας αποκαλύπτουν πολλαπλά επίπεδα σχέσεων μέσα στο πλαίσιο της κεντρικής σχέσης του αναγνώστη με το βιβλίο. Πρόκειται για επιμέρους σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στον αναγνώστη και το κείμενο, τον αναγνώστη και τον εαυτό του, τον αναγνώστη και τον κόσμο, τον αναγνώστη και την καθιερωμένη κριτική και, τέλος, τον αναγνώστη και την ίδια την πράξη της ανάγνωσης. Καθεμιά από τις παραπάνω σχέσεις έχει να αναδείξει διαφορετικές πλευρές της πράξης της ανάγνωσης, ποικίλες όψεις της που σχετίζονται με τη δημιουργικότητα των αναγνωστών κατά την ανάγνωση, τον τρόπο με τον οποίο η ανάγνωση τους αλλάζει, το τι μαθαίνουν διαβάζοντας, το πώς ερμηνεύουν τα κείμενα και, τέλος, το πώς αναστοχάζονται αναφορικά με την εμπειρία της ανάγνωσης. Στην ανάλυση που ακολουθεί το παραπάνω σχήμα των πέντε σχέσεων θα χρησιμοποιηθεί σαν καμβάς προκειμένου να εξεταστούν οι αναγνωστικές στρατηγικές που επιστρατεύουν κατά την ανάγνωση οι αναγνώστες στο πλαίσιο καθεμιάς από τις σχέσεις αυτές.

I. Οι δημιουργικές πλευρές της ανάγνωσης: Ο αναγνώστης και το κείμενο

Στην επαφή του μέσου αναγνώστη με τη λογοτεχνία, έλεγε ο Κώστας Μαυρουδής είναι απίθανο να συμβεί μια στροφή στα ενδότερα, αυτό που ο Bloom περιέγραφε ως «διαστολή του εαυτού» και θεωρούσε υπέρτατο σκοπό και στόχο της λογοτεχνικής ανάγνωσης, ενώ εξίσου σπάνια είναι και η οποιαδήποτε δημιουργική σχέση ανάμεσα σ' αυτόν και στο κείμενο (Μαυρουδής 2014: 6). Στην –ακριβώς– αντίπερα όχθη, ο Certeau αντιστρατευόταν την θέαση της ανάγνωσης ως μιας παθητικής δραστηριότητας και ισχυριζόταν πως ο αναγνώστης και δημιουργικός είναι και αλλάζει μέσα από την ανάγνωση: «ο αναγνώστης είναι κι αυτός ένας μυθιστοριογράφος» (Certeau 1995 [1984]: 158), όχι με την έννοια ότι αναλαμβάνει ένα ρόλο συγγραφέα ή καταλαμβάνει τη θέση του συγγραφέα (Certeau 1995 [1984]: 155), αλλά με την έννοια ότι «απομακρύνεται από τη δική του επικράτεια ταλαντευόμενος στο πουθενά, ανάμεσα στα όσα επινοεί και στα όσα τον αλλάζουν» (Certeau 1995 [1984]: 158). Αναφορικά με τη μεταμορφωτική δύναμη της λογοτεχνίας εκτενής λόγος θα γίνει στο επόμενο κεφάλαιο. Ως προς τις δημιουργικές πλευρές της ανάγνωσης τώρα, η εμπειρική έρευνα αποκάλυψε τρεις βασικούς τρόπους με τους οποίους ο αναγνώστης «απομακρύνεται από την επικράτειά του»: παραμορφώνοντας το κείμενο, διορθώνοντας το κείμενο και, τέλος, ακόμα και επινοώντας το.

1. Παραμορφώνοντας το κείμενο

Ένα από τα πράγματα που προξενεί μεγάλη εντύπωση στους ερευνητές που έχουν κατά καιρούς μελετήσει από κοντά αναγνωστικές λέσχες είναι η ελευθερία με την οποία οι συμμετέχοντες μιλούν για τα λογοτεχνικά κείμενα, πράγμα που σχετίζεται με τη «χαλαρή» δομή των συζητήσεων κατά τις συναντήσεις των λεσχών (Long 2003: 145), αλλά και την ελευθερία με την οποία οι αναγνώστες προσεγγίζουν τα κείμενα κατά την ανάγνωση (Petit 2002: 16). Ο Izer πίστευε πως η ελευθερία του αναγνώστη είχε να κάνει με τη συμπλήρωση των κενών του κειμένου, των σημείων απροσδιοριστίας του, προκειμένου αυτός να μπορέσει να συγκροτήσει το νόημα και να ολοκληρώσει την ερμηνεία (Tompkins 1980: xv).

Στην πραγματικότητα, η παρεμβατικότητα του αναγνώστη δε σταματάει στη συμπλήρωση των κειμενικών κενών, ούτε εξυπηρετεί πάντα ερμηνευτικούς σκοπούς. Τις περισσότερες φορές, μάλιστα, όπως θα φανεί από τα παρακάτω, ο αναγνώστης αντί να προσθέσει, αφαιρεί. Έτσι, δε συμπληρώνει το κείμενο σαν παζλ, όπως πίστευε ο Izer, αλλά αντίθετα, το αποσυναρμολογεί και το παραμορφώνει.

Στη ροή των συζητήσεων των λεσχών ανάγνωσης, οι συμμετέχοντες πάρα πολύ συχνά αναγιγνώσκουν μεγάλωφωνα αυτούσια τμήματα του λογοτεχνικού κειμένου που είναι κάθε φορά προς συζήτηση. Πρόκειται για μια εξαιρετικά συνήθη αναγνωστική πρακτική, την οποία η Michèle Petit στο *Éloge de la lecture* αποκαλεί «αποκοπή» (*découpage*) (Petit 2002: 19) και μάλιστα τη θεωρεί σαν μία από τις «σταθερές» της αναγνωστικής εμπειρίας (Petit 2002: 19). Τέτοιες περιπτώσεις αποκοπής συγκεκριμένων χωρίων από το λογοτεχνικό κείμενο συνάντησα σχεδόν σε κάθε συνάντηση και των τεσσάρων λεσχών που συμπεριέλαβα στην έρευνα. Τα χωρία αυτά οι αναγνώστες άλλοτε τα έχουν μαρκάρει επάνω στο βιβλίο τους κατά την πορεία της ανάγνωσης, οπότε στη ροή της συζήτησης τα διαβάζουν «από μέσα», κι άλλοτε φροντίζουν να τα έχουν αντιγράψει σε ξεχωριστά τετράδια, τα οποία δεν παραλείπουν να φέρνουν μαζί τους στις συναντήσεις. Τα στοιχεία που απομονώνουν οι αναγνώστες ποικίλλουν σε μέγεθος. Ενίοτε είναι απλώς μία φράση («Εγώ νομίζω ότι η πιο συγκλονιστική φράση του βιβλίου ήταν αυτή που έλεγε “ο ήχος των ζωνών που χάνονται”». Μρ., Λ.Α.Α., 16/11/2014). Άλλες φορές, πάλι, σημειώνουν και διαβάζουν πολύ εκτενέστερα κομμάτια («Θέλω να σας διαβάσω την πρώτη σελίδα απ’ αυτό το βιβλίο [...]. Όταν το διάβασα τρελάθηκα, δεν ήθελα να τ’ αφήσω αυτό το βιβλίο: “Η ιδέα ότι [...]”». Ρ., Λ.Α.Α., 16/11/2014), ακόμα και ολόκληρες σκηνές («Θέλω να διαβάσουμε τη στιγμή που γνωρίστηκαν, είναι πάρα πολύ ωραίο, έτσι, είναι ένας ύμνος στον έρωτα: “Θα μπορούσε να κρατήσει ώρες από δω και πέρα η διήγηση γιατί θυμάμαι με την παραμικρή λεπτομέρεια ό,τι συνέβη στη Βάρνα από κείνο το πρωί που γνώρισα τον Τσουκάτο, ως εκείνο το βράδυ, δέκα μέρες μετά, που του ζήτησα τη μοναχοκόρη του σε γάμο [...]”, σελίδα 167-168». Σ., Λ.Α.Ι.Μ., 2/3/2015).

Από τα παραπάνω αποσπάσματα, αλλά και από άλλες περιπτώσεις που δεν αναφέρονται εδώ, είναι σαφές πως κάθε φορά που οι αναγνώστες απομονώνουν ένα κομμάτι, το ξεχωρίζουν πάντα με θετικό πρόσημο και ποτέ το αντίθετο. Μάλιστα, το να μη βρει ο αναγνώστης να απομονώσει έστω και ένα χωρίο εκλαμβάνεται ως κριτήριο «αποτυχίας» του κειμένου και της ανάγνωσης: «Ο άλλος λόγος που δεν το ευχαριστήθηκα

είναι ότι απ' τα βιβλία που διαβάζω πάντα κρατάω κάποια πραγματάκια. Πώς να το πω; Γνωμικά; Κάτι που μ' αρέσει, κάτι να μ' αγγίζει. Ε, σ' αυτό δε βρήκα τίποτα» (Γ., Λ.Α.Ι.Μ. 17/11/2014), σημειώνει χαρακτηριστικά μια αναγνώστρια. Με αφορμή ένα βιβλίο που δεν της άρεσε, κάποια άλλη συμμετέχουσα περιγράφει σχετικά: «Στη μέση έχω φτάσει κι εγώ, [...] αλλά μου ήταν όλα πάρα πολύ ξένα. Όλα, δηλαδή όλα. Ομολογώ ότι δύο πράγματα βρήκα σε δύο σελίδες μέχρι τη σελίδα 110, που είναι πολύ λίγο να ταυτιστώ με κάτι. Το ένα μάλιστα πολύ εύκολο και παιδικό, μάλλον γι' αυτό. Δε θα το σύστηνα (το βιβλίο) σε κανένα». (ΜΘ., Λ.Α.Α., 15/2/2015). Παρά το ότι δε βλέπουμε εδώ την επιλογή και την ανάγνωση κάποιου αποσπάσματος από το κείμενο, οι παραπάνω διηγήσεις είναι εξίσου αποκαλυπτικές γιατί μπορούν να λειτουργήσουν σαν «αρνητικό», χάρη στο οποίο μπορεί κανείς να δει για ποιο λόγο επιλέγονται τα κομμάτια που επιλέγονται και τι λειτουργίες εξυπηρετεί η απομόνωσή τους.

Η αναγνωστική αυτή πρακτική μοιάζει, κατ' αρχάς, να σχετίζεται άμεσα με το επίπεδο της γραφής, με αυτό που κάποιος θα αποκαλούσε «γοητεία της γραφής» ή «λογοτεχνικότητα»: «Καλά σαν γραφή είναι εξαιρετική, πάρα πολύ γοητευτικό. Δηλαδή σημειώνω προτάσεις, μπαίνω μέσα σε μια πρόταση και λέω "Χριστέ μου, τι φανταστικό, τι δυνατό!"». (Π., Λ.Α.Α., 15/02/2015), αφηγείται μια αναγνώστρια αναφερόμενη στο *Κοντά στην άγρια καρδιά* της Κλαρίσε Λισπέκτορ. Πράγματι, φράσεις ή προτάσεις όπως «"ο ήχος των ζωών που χάνονται"» (Μρ., Λ.Α.Α., 16/11/2014), «"Η θάλασσα ήταν ο πιο σύντομος δρόμος για το άπειρο"» (Μ., Λ.Α.Ν.Κ., 26/01/2015) ή «"[...] θυμούμαι ακόμα εκείνο το ευχάριστο θρόισμα του ταφτά που μ' έκανε να στραφώ προς την πόρτα του γραφείου του Τσουκάτου. [...] Ώστε αυτό, λοιπόν, είναι ο έρωτας; Ένα θρόισμα; Ένα σκίρτημα; Μια ματιά που συναντιέται με μια άλλη;"» (Σ., Λ.Α.Ι.Μ., 2/3/2015) είναι διατυπώσεις με έκδηλη λογοτεχνικότητα, διατυπώσεις που συμπυκνώνουν αυτό που θέλουν να δηλώσουν με έναν εξαιρετικά δραστικό τρόπο, χάρη σε κάποιο λογοτεχνικό σχήμα που χρησιμοποιούν, μια εικόνα ή, συχνότερα, μια μεταφορά. Πρόκειται, έτσι, για μια αναγνωστική πρακτική που προσομοιάζει στον τρόπο ανάγνωσης του αναγνώστη εκείνου που ο Barthes με ψυχαναλυτικούς όρους είχε χαρακτηρίσει «φετιχιστή»: τον αναγνώστη που «θα ξεχώριζε μια φράση, θα έφτιαχνε παραπομπές, θα ταίριαζε εν ολίγοις με το κατατμημένο κείμενο, με την απόλαυση της λέξης» (Barthes 1975: 63).

Πράγματι, το τμήμα του κειμένου που απομονώνεται σίγουρα θεωρείται «πάρα

πολύ ωραίο» (Σ., Λ.Α.Ι.Μ., 2/3/2015) από αισθητική άποψη: «θέλω να σας διαβάσω την πρώτη σελίδα απ' αυτό το βιβλίο [...] που μου φαίνεται πάρα πολύ ωραία και δείχνει έναν πραγματικός συγγραφέας πώς μπορεί αμέσως να σ' αρπάξει και να σου προξενήσει το ενδιαφέρον από την πρώτη σελίδα» (Ρ., Λ.Α.Α., 16/11/2014), λέει χαρακτηριστικά η Ρ. Ο αναγνώστης εδώ βρίσκεται έξω ή απέναντι από το κείμενο αποτελώντας τμήμα αυτού που ο Rabinowits αποκαλούσε συγγραφικό ακροατήριο, το οποίο «διαβάζει το κείμενο ως ιδιοφυή κατασκευή του συγγραφέα» (Culler 2006 [1982]: 32). Τις περισσότερες φορές, ωστόσο, οι φράσεις που αποκόπτονται από το κείμενο είναι κάτι πολύ παραπάνω από αισθητικά ενδιαφέρουσες. Τις περισσότερες φορές πρόκειται για κάτι πιο «δυνατό» (Π., Λ.Α.Α., 15/02/2015). Πρόκειται για μια «συγκλονιστική φράση», όπως σημειώνει η Μρ. (Λ.Α.Α., 16/11/2014), για μια «φράση που με σημάδεψε», σύμφωνα με τη Μ. (Λ.Α.Ν.Κ., 26/01/2015), για κάτι που «όταν το διάβασα τρελάθηκα», λέει η Ρ. (Λ.Α.Α., 16/11/2014). Στις περιπτώσεις αυτές η ανάγνωση υπερβαίνει κατά πολύ την αισθητική απόλαυση, τη λογοτεχνικότητα, την «απόλαυση της λέξης», καθώς προξενεί ένα δυνατό συναίσθημα στον αναγνώστη. Άλλες φορές, πάλι, είναι λιγότερο η μορφή που μετράει, και περισσότερο το περιεχόμενο του χωρίου. Σε τέτοιες περιπτώσεις το νόημα εγγράφεται στη μνήμη του αναγνώστη, αλλά η επακριβής διατύπωση δεν έχει και τόση σημασία:

«Είχε ένα πολύ ωραίο κομμάτι στο τελευταίο κεφάλαιο, το οποίο μ' άρεσε πάρα πολύ, [...] ότι νομίζεις, ξέρω γω, ότι η ενηλικίωση και η ωριμότητα φέρνουν την αυτονομία και τελικά ανακαλύπτεις ότι η μοίρα σου έχει καθοριστεί από αποφάσεις άλλων και ότι το μόνο που μπορείς να κάνεις είναι να ελαχιστοποιήσεις τις απώλειες, δεν μπορείς να κάνεις κάτι άλλο»

(Γ., Λ.Α.Α., 16/11/2014)

«Μου άρεσε πολύ κι εκείνη η σκηνή με το πρώτο τηλεφώνημα που αυτός ακούει το μωρό από πίσω... Πολύ ωραία σκηνή αυτή»

(ΜΘ., Λ.Α.Α., 16/11/2014).

Τις περιπτώσεις αυτές δεν μπορεί να τις εξηγήσει πλήρως η υπόθεση της φετιχιστικής ανάγνωσης όπως την περιέγραψε ο Barthes. Ναι μεν έχουμε κι εδώ «κατατμημένο κείμενο» (Barthes 1975: 63), αλλά όχι αυτό που ο Barthes αποκαλούσε «απόλαυση της

λέξης» (Barthes 1975: 63). Έτσι, μολονότι παρούσα στην πλειονότητα τέτοιων περιπτώσεων αποκοπής, η «απόλαυση της λέξης» δεν είναι παρά μία από τις όψεις της ανάγνωσης αυτής. Άλλωστε, ένα λογοτεχνικό κείμενο είναι γεμάτο από «λογοτεχνικές» φράσεις. Στο εύλογο ερώτημα «γιατί ένας αναγνώστης να επιλέξει τη συγκεκριμένη φράση αντί μιας οποιαδήποτε άλλης;», ο Barthes δεν έχει απάντηση.

Στην πραγματικότητα τα χωρία που απομονώνονται φαίνεται να εξυπηρετούν μια διπλή κάθε φορά λειτουργία, εκ των οποίων η απόλαυση της λογοτεχνικότητας είναι μόνο η μία της πλευρά. Αν επιστρέψουμε στις περιπτώσεις των αναγνωστριών εκείνων που δεν είχαν καταφέρει να ξεχωρίσουν ένα ή αρκετά χωρία μέσα στο υπό συζήτηση βιβλίο, βλέπουμε πως η μεν αναζητούσε κάτι που να της αρέσει, αλλά και να την αγγίζει («κάτι που μ' αρέσει, κάτι να μ' αγγίζει» Γ., Λ.Α.Ι.Μ. 17/11/2014), ενώ η άλλη κάτι για να ταυτιστεί, κάτι που να μην της είναι ξένο («να ταυτιστώ με κάτι» ΜΘ., Λ.Α.Α., 15/2/2015). Πράγματι, οι αναγνώστες επιλέγουν και ξεχωρίζουν συγκεκριμένα χωρία, όχι μόνο γιατί είναι «ωραία», αλλά και γιατί κάτι σημαίνουν για αυτούς. Γι' αυτό και ενώ ένας αναγνώστης ή μια αναγνώστρια ξεχωρίζει πολλά χωρία από ένα κείμενο, κάποιος άλλος μπορεί από το ίδιο βιβλίο να μη σταματήσει σε κανένα. Συζητώντας, έτσι, για την *Αρχαία σκουριά* της Μάρως Δούκα, ένα βιβλίο από το οποίο η Γ., όπως είδαμε παραπάνω, δε βρήκε ούτε μία φράση να σημειώσει και να κρατήσει, κάποια άλλη αναγνώστρια σημειώνει χαρακτηριστικά:

«Ποιος είπε ότι δε βρήκα, λέει, κάποια σημεία, ας πούμε; Και όμως, κάνει εδώ πέρα σχολιασμό –σε πολλά σημεία, αλλά εγώ εδώ πέρα τυχαία βρήκα– που λέει για τον Ζαχαριάδη: “τότε τα φορτώνουμε ο ένας τ' άλλουνού ό, τι έγινε με το Ζαχαριάδη. Όσο ζούσε ο Στάλιν σούζοι. Πεθαίνει, βγαίνουν τα ξεσκλήδια απάνω και το κάνουν κόσκινο. Οξαποπίσω κι οι δικοί μας, αυτοί που ανέβαιναν πρώτοι-πρώτοι στα τραπέζια και έπλεκαν του Ζαχαριάδη τους πανηγυρικούς” κτλ. Δηλαδή, έχει πολλά σημεία που κάνει κριτική. Κι όλα αυτά που ζήσαμε μετά, στη Μεταπολίτευση μέσα στους φοιτητικούς συλλόγους, όλο αυτό με τους αριστεριστές, τους Ρηγάδες, τους κνίτες, αποτυπώνεται ακριβώς τι ακριβώς γινότανε, πώς τρωγόντουσαν μεταξύ τους».

(Αλ., Λ.Α.Ι.Μ. 17/11/2014)

Τα σημεία που είχαν κάτι να πουν στη συγκεκριμένη αναγνώστρια σχετίζονται με την κριτική της αριστεράς την οποία επιχειρεί η συγγραφέας. Εδώ, ωστόσο, δεν πρόκειται για ιδεολογική συμφωνία ανάμεσα στο συγγραφέα και τον αναγνώστη. Τα σημεία που ξεχωρίζει είναι αυτά που περιγράφουν κάτι οικείο σε αυτήν. Είναι «όλα αυτά που ζήσαμε», όπως λέει, σημεία, δηλαδή, στα οποία η ίδια αναγνωρίζει δικές της εμπειρίες. Ορισμένες φορές, μάλιστα, οι αναγνώστες δηλώνουν πλήρη ταύτιση με τα όσα δηλώνουν τα χωρία αυτά:

«Μ.: Εγώ ταυτίστηκα με αυτό που λέει: «είμαι ανίκανος να σταματήσω τη μπάλα, επειδή ανήκει σε μια άλλη εποχή».

Β.: Σα να έχει γεράσει είναι, στην ουσία, οπότε δεν είναι πια της ηλικίας του και είναι σε άλλη εποχή.

Μ.: Ναι, το αισθανόμαστε όλοι αυτό».

(Λ.Α.Ν.Κ., 26/01/2015).

Τόσο η περίπτωση της αναγνώρισης στοιχείων του εαυτού στο κείμενο, όσο και η περίπτωση ταύτισης του αναγνώστη με κάποιον από τους χαρακτήρες προϋποθέτουν την τοποθέτηση του αναγνώστη εντός του κειμένου, ως τμήμα του «αφηγηματικού ακροατηρίου», του ακροατηρίου δηλαδή εκείνου που, όπως έλεγε ο Rabinowitz, διαβάζει το κείμενο ως πρόταση του αφηγητή, με άλλα λόγια «πιστεύει» το κείμενο (Culler 2006 [1982]: 32 και Rabinowitz 1977: 126 & 127).

Οι αναγνώστες, σημειώνει η Petit, αφηγούνται συχνά ιστορίες για αποσπάσματα, για κομμάτια που μαζεύουν από δω κι από κει καθώς διαβάζουν το λογοτεχνικό κείμενο (Petit 2002: 19). Κάθε τέτοιο χωρίο γίνεται για τον αναγνώστη ένα όχημα για να σκεφτεί τη δική του εμπειρία και να τη νοηματοδοτήσει (Petit 2002: 19): «Κάποιες φορές είναι μόνο μία φράση μέσα σε ένα σημειωματάριο ή χαραγμένη στη μνήμη ή ακόμα και ξεχασμένη, που έκανε τον κόσμο πιο κατανοητό. [...] Κάθε αφήγηση ενός αναγνώστη είναι μια επανάκληση των κομματιών που έχει ενσωματώσει για να κατασκευάσει το δικό του/της οικοδόμημα» (Petit 2002: 19). Όταν διαβάζω, σημειώνει, ακόμα κι αν δεν υπογραμμίζω φράσεις, ακόμα κι αν δεν αντιγράφω χωρία στο τετράδιό μου, «η ανάγνωσή μου αποσυναρμολογεί το κείμενο, μοιάζω με έναν λαθροθήρα, όπως έλεγε ο Michel de Certeau: ένα κομμάτι μού τραβάει την προσοχή, σηκώνω το κεφάλι, το βάζω μαζί με τις

υπόλοιπες σκέψεις μου, το συνδυάζω με άλλα χωρία» (Petit 2002: 19). Η αναγνωστική πρακτική της αποκοπής σχετίζεται, έτσι, κατά την Petit με την οικειοποίηση (appropriation) του λογοτεχνικού κειμένου από τον αναγνώστη, δηλαδή την ιδιοποίησή του για «προσωπική χρήση» (Petit 2002: 19), κάτι που πρώτος είχε επισημάνει ο de Certeau: «Οι αναγνώστες είναι ταξιδιώτες. Περιπλανιούνται σε γη που δεν τους ανήκει, σε κείμενα που δεν έγραψαν οι ίδιοι, νομάδες λαθροκυνηγοί λεηλατούν τους θησαυρούς της Αιγύπτου για να τους απολαύσουν οι ίδιοι» (Certeau 1995 [1984]: 159). Πράγματι, το κείμενο αποσυναρμολογείται από τον αναγνώστη και επαναχρησιμοποιείται κατά βούληση: Έτσι, η Π. δείχνοντας στους υπόλοιπους το βιβλίο της με τις σελίδες του γεμάτες αυτοκόλλητα χρωματιστά χαρτάκια δηλώνει πως θα επιστρέψει στα χωρία που έχει σημειώσει για να τα χρησιμοποιήσει ως τροφή για σκέψη, ενώ ο Γ., αναφορικά με το ίδιο μυθιστόρημα, αποσπά τμήματα και τα αναρτά στο facebook, και μάλιστα όχι σαν αποσπάσματα πεζού, αλλά «σαν ποιήματα»:

«Θα το ξαναδιαβάσω σίγουρα γιατί έχω σημειώσει πάρα πολλά πράγματα απ' ό,τι βλέπεις, προτάσεις δηλαδή που τις θεωρώ εξαιρετικά δυνατές. Εξαιρετικά δυνατές για τη σκέψη».

(Π., Λ.Α.Α., 15/2/2014)

«Έχει κομμάτια μέσα που είναι ποίηση, εγώ τα ανέβασα στο facebook σαν ποιήματα, είναι πράγματι ποίηση!»

(Γ., Λ.Α.Α., 15/2/2014)

Η δημιουργικότητα την ανάγνωση είναι μάλιστα πολύ περισσότερο εμφανής σε μια άλλη αναγνωστική πρακτική, το κολάζ. Το κολάζ, που σύμφωνα με την Petit συνοδεύει πολλές φορές την αποκοπή (Petit 2002: 17). ήταν μια αναγνωστική στρατηγική όχι ιδιαίτερα συχνή, ωστόσο παρούσα και στη δική μου έρευνα. Ακολουθεί μια χαρακτηριστική περίπτωση:

«Εγώ έπιασα κι έβαλα τα χαρτάκια αυτά από μέσα απ' το βιβλίο σ' αυτή τη φράση που με σημάδεψε. Να τις διαβάσω; Κεφάλαιο 1ο: “Οι σκέψεις μου πηγάζουν συνήθως από τους συσχετισμούς που κάνει η μνήμη μου”. Κεφάλαιο 2ο: “Η απραξία είναι και αυτή ένα είδος δραστηριότητας”. Κεφάλαιο 3ο: “Πάντα δενόμαστε με τη δραστηριότητα που

ασκούμε, ακόμα κι όταν δεν την έχουμε επιλέξει”. Κεφάλαιο 4ο: “Η αξία των ηρώων λογαριάζεται ανάλογα με τη βλαπτική ικανότητα των αντιπάλων τους”. Κεφάλαιο 5ο: “Ο θαλασσινός αέρας αναιρεί τους ενδοιασμούς, δίνει φτερά στη φαντασία. Η θάλασσα ήταν ο πιο σύντομος δρόμος για το άπειρο”. Κεφάλαιο 6ο: “Δε νομίζω ότι υπάρχει πιο ασήμαντη αρετή από την επιφυλακτικότητα”. Κεφάλαιο 7ο: “Πίστεψα στην πιο δυσάρεστη εκδοχή ακριβώς για να την αποκλείσω”. Κεφάλαιο 8ο: “Η μεγαλύτερη παραφροσύνη είναι να μην κάνεις καμία τρέλα”. Κεφάλαιο 9ο: “Ποτέ η ισχύς των λέξεων δε μου είχε φανεί τόσο μαγική”. Κεφάλαιο 10ο: Το γράψιμο είναι μια μορφή αποδοχής του γεγονότος ότι κάνει κανείς διπλή ζωή».

(Μ., Λ.Α.Ν.Κ., 26/01/2015).

Πρόκειται για ένα κολάζ αποτελούμενο από προτάσεις τις οποίες αυθόρμητα επέλεξε μια αναγνώστρια, μία από κάθε ένα από το δέκα κεφάλαια του βιβλίου που επρόκειτο να συζητηθεί στη συνάντηση της λέσχης. Στην περίπτωση του κολάζ η ιδιοποίηση και επανάχρηση του κειμένου είναι πολύ έντονη, πολύ περισσότερο από την απλή αποκοπή. Εδώ προκύπτει ένα χειροπιαστό νέο κείμενο το οποίο φέρει εντονότερα τη σφραγίδα του δημιουργού του, δηλαδή του αναγνώστη. Τα υλικά από τα οποία αυτό αποτελείται είναι, βέβαια, χωρία παρμένα από το πρωτότυπο κείμενο, αλλά το τελικό έργο ανήκει στον αναγνώστη, αφού συγκροτείται σύμφωνα με το δικό του σχέδιο αποκοπής και επικόλλησης. Με δανεικά υλικά, έλεγε η Petit, με ένα δεδομένο λεξιλόγιο και ένα δεδομένο συντακτικό, οι αναγνώστες συντάσσουν δικές τους φράσεις (Petit 2002: 20). Έτσι, από την πρωτότυπη αφήγηση ενός άντρα που περιηγούμενος στον κήπο του Λουξεμβούργου συναντά τους ήρωες των βιβλίων των παιδικών του χρόνων, η αναγνώστρια-δημιουργός του παραπάνω κολάζ επιλέγει χωρία και με αυτά φτιάχνει τη δική της αφήγηση, που είναι, βέβαια, ελάχιστα σχετική με την αρχική ιστορία. Το κολάζ που φτιάχνει δεν έχει τη λειτουργία μιας περίληψης, ή της απόδοσης μιας όποιας κεντρικής ιδέας του βιβλίου. Εδώ δε βρίσκουμε κανένα από τα στοιχεία που διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο στην πρωτότυπη αφήγηση: δε διαβάζουμε τίποτα για τον ήρωα, ούτε για τον κήπο του Λουξεμβούργου, ούτε για τις αγαπημένες σε αυτόν μαριονέτες. Ο αναγνώστης, έλεγε η Petit, κατά την ανάγνωση περιδιαβαίνει απλώς στο κείμενο ξεχνώντας το ουσιαστικό από τα όσα διάβασε: «Η ανάγνωση είναι αυτή η λήθη» (Petit 2002: 20). «Αντιστρόφως ανάλογα» της θεώρησης του Roulet, ο οποίος πίστευε πως ο αναγνώστης «εκτοπίζεται» από το κείμενο, δηλαδή ο ίδιος εκούσια αποτραβιέται κατά την ανάγνωση και αυτοπεριορίζεται σε

έναν παθητικό ρόλο προκειμένου να «ζήσει» το κείμενο (Poulet 1980 [1972]: 47), αυτός που σβήνεται είναι, εδώ το κείμενο. Αυτός που «ξεχνιέται» και σβήνεται δεν είναι η συνείδηση του αναγνώστη, αλλά είναι ένα μέρος του κειμένου ώστε να υπογραμμιστεί κάποιο άλλο τμήμα του, ώστε να απομονωθεί και να επαναχρησιμοποιηθεί ένα τμήμα, μια φράση, μια διατύπωση σύμφωνα πάντα με την επιθυμία του αναγνώστη. Απέναντι στην ανάγνωση ως μια παθητική λειτουργία κατανάλωσης η ανάγνωση αναδεικνύεται εδώ ως μια νέα δημιουργία.

Μπορεί οι δημιουργικές πλευρές της ανάγνωσης να είναι πολύ περισσότερο έκδηλες στο κολάζ, ωστόσο και στις περιπτώσεις της απλής αποκοπής δεν παύει να είναι κυρίαρχη μια λειτουργία της ανάγνωσης ως παρέμβασης στο κείμενο από την πλευρά του αναγνώστη, ως παραμόρφωσης ή αποσυναρμολόγησης του αρχικού κειμένου. Ο Barthes στο «Twenty Key Words for Roland Barthes» μιλώντας ως αναγνώστης δήλωνε ανίκανος και καθόλου πρόθυμος να συνοψίσει ένα βιβλίο σε μια πρόταση, να σβήσει τον εαυτό του πίσω από μια τηλεγραφική περιγραφή του βιβλίου σαν σε κατάλογο περιεχομένων (Barthes 1983 στο Tranter 2009). «Αντίθετα», λέει, «τείνω συνεχώς να ξεχωρίζω ορισμένες προτάσεις, ορισμένα χαρακτηριστικά αποσπάσματα από το βιβλίο και να τα ρουφάω σα μεμονωμένα θραύσματα, πράγμα που προφανώς δεν είναι μια σωστή φιλολογική μέθοδος, γιατί καταλήγει στο να παραμορφώνω το βιβλίο για δικούς μου σκοπούς» (Barthes 1983 στο Tranter 2009). Και όπως είδαμε δεν είναι ο μόνος. Πολλοί από τους αναγνώστες-συμμετέχοντες στις αναγνωστικές λέσχες επίσης παραμορφώνουν τα κείμενα για δικούς τους σκοπούς. Οι σκοποί αυτοί, όπως είδαμε, μπορεί κατ' αρχάς να αφορούν την αισθητική απόλαυση του κειμένου και να σχετίζονται, έτσι, με τη φετιχιστική ανάγνωση του Barthes. Μπορούν όμως να σχετίζονται και με την ιδιοποίηση και την επανάχρηση του κειμένου, δηλαδή την προσπάθεια του αναγνώστη να νοηματοδοτήσει μέσω του κειμένου μια προσωπική του εμπειρία, όπως ισχυριζόταν η Petit. Οι δύο αυτές κατευθύνσεις, μάλιστα, τις περισσότερες φορές συνυπάρχουν και αμφότερες παρουσιάζουν την ανάγνωση ως μια ενεργητική διαδικασία που συνίσταται σε δημιουργικές παρεμβάσεις στο κείμενο από την πλευρά των αναγνωστών.

Πέρα όμως από τους σκοπούς αυτούς, πίσω από τη δημιουργική αυτή παραμόρφωση του κειμένου και την αποκοπή συγκεκριμένων τμημάτων του μπορεί να υπάρχει και μια τρίτη «σκοπιμότητα», η οποία σε αντίθεση με τις παραπάνω είναι μια σωστή φιλολογική μέθοδος, καθώς στην περίπτωση αυτή εξυπηρετεί μια πράξη

τεκμηρίωσης ενός επιχειρήματος, ενός ερμηνευτικού εγχειρήματος. Στο απόσπασμα που ακολουθεί, μια αναγνώστρια παραθέτει ένα κομμάτι του κειμένου για να τεκμηριώσει την άποψή της περί της σημασίας της ανάγνωσης στην Άχνα του Στρατή Χαβιαρά:

«Να σας πω εγώ πώς το είδα. [...] αυτό το όλο που είχατε στο μυαλό σας να γράψετε⁸ [...] το βλέπω να σπάει σε θραύσματα: 484 θραύσματα, που είναι στιγμές από τη ζωή σας, είναι πράξεις, είναι βιώματα, εμπειρίες, φαντασίες, και τα βλέπω σαν ένα κολάζ και καλείται τώρα ο αναγνώστης, εμείς, να τα μοντάρουμε όλα αυτά, να καλύψουμε τα κενά και όχι μόνο στο νόημα, αλλά και στη γραμματική, τη σύνταξη, να βάλουμε γράμματα σε κάποιες λέξεις, κόμματα. [...] Και επαληθεύεται έτσι, αυτό που λέει η Άχνα στη σελίδα 113: “Δεν είναι τόσο η γραφή που φυσάει την πνοή της ζωής στο χαρτί ή στην πέτρα, η ανάγνωση είναι”»

(Κ., Λ.Α.Ν.Κ., 15/12/2014).

Η αναγνώστρια ξεχωρίζει ένα αυτούσιο τμήμα του κειμένου όχι γιατί έχει κάποια προσωπική σημασία για την ίδια, αλλά γιατί αυτό υποστηρίζει επαρκώς το ερμηνευτικό της εγχείρημα αναφορικά με τη σημασία μιας ενεργής ανάγνωσης του μυθιστορήματος. Ομοίως, ο Γ. διαβάζει το απόσπασμα που ακολουθεί όχι για να υποστηρίξει, αλλά για να αντικρούσει το επιχείρημα μιας άλλης συμμετέχουσας, ότι στο συγκεκριμένο διήγημα που συζητούν η στίξη δεν είναι αρκετά έντονη:

«Όμως υπάρχουν μέρη μέσα που είναι γραμμένα έτσι: “Άκουσε γυναικεία βήματα να πλησιάζουν βιαστικά. Ένα άρωμα εξοχής και αγριολούλουδων εισέβαλε ξαφνικά στο χώρο. Σταμάτησε το σφίξιμο...” κτλ.»

(Γ. Λ.Α.Α.Λ., 12/3/2015)

Η προσπάθεια στήριξης ενός επιχειρήματος, η έντονη συναισθηματική ανταπόκριση στο κείμενο, η αναγνώριση μιας προσωπικής εμπειρίας ή μιας πλευράς του εαυτού στα γραφόμενα ή ακόμα και η ταύτιση με αυτά είναι, σε συνδυασμό με τη λογοτεχνικότητα της διατύπωσης, οι λόγοι για τους οποίους τις περισσότερες φορές οι αναγνώστες επιλέγουν

⁸ Η συμμετέχουσα απευθύνεται στο συγγραφέα, Στρατή Χαβιαρά, που ήταν προσκεκλημένος στη συνάντηση της λέσχης.

ορισμένες φράσεις ή χωρία μέσα από το λογοτεχνικό κείμενο. Και, ενώ ο εντοπισμός και η απόλαυση της λογοτεχνικότητας, καθώς και η προσπάθεια ερμηνείας του κειμένου προϋποθέτει την τοποθέτηση του αναγνώστη απέναντι στο κείμενο, ως μέρος του –κατά Rabinowitz– συγγραφικού ακροατηρίου, η ταύτιση με τα γραφόμενα ή η αναγνώριση μέσα σε αυτά πραγμάτων που έχει ζήσει και ο αναγνώστης προϋποθέτει την ταυτόχρονη συμμετοχή του στο αφηγηματικό ακροατήριο, δηλαδή το ακροατήριο που διαβάζει το κείμενο ως πρόταση του αφηγητή (Culler 2006 [1982]: 32 και Rabinowitz 1977: 126 & 127). Έτσι, από τα σημεία που αποκόπτονται γίνεται εμφανής η διπλή τοποθέτηση του αναγνώστη μέσα και έξω από το κείμενο. Η αντίφαση αυτή, άλλωστε, τόνιζε ο Rabinowitz, είναι εγγενής στην πράξη της ανάγνωσης, καθώς «ταυτόχρονα και πιστεύουμε και δεν πιστεύουμε ένα λογοτεχνικό κείμενο» (Rabinowitz 1977: 128): «Οι πραγματικοί αναγνώστες θα συνδυάσουν τους ρόλους του συγγραφικού, του αφηγηματικού ή ακόμα και του ιδανικού αφηγηματικού ακροατηρίου σε διαφορετικές κάθε φορά αναλογίες, χωρίς να ενοχλούνται από το γεγονός ότι ζουν μέσα σε μια αντίφαση» (Culler 2006 [1982]: 32).

Με τον τρόπο αυτό η αναγνωστική πρακτική της παραμόρφωσης του κειμένου με την αποκοπή χωρίων, φράσεων ή και ολόκληρων σκηνών, λειτουργώντας τόσο στο επίπεδο της αισθητικής ανταπόκρισης, της συναισθηματικής ανταπόκρισης στο κείμενο, ή/και της κριτικής αποσταθεροποιεί αναλυτικές κατηγορίες που έχουμε συνηθίσει να αντιμετωπίζουμε ως ζεύγη αντιθέτων, όπως: συναισθηματική εμπλοκή – ερμηνεία, ταύτιση – κριτική ή τοποθέτηση εντός – εκτός του κειμένου. Η κομβική της σημασία, τέλος, έγκειται και στο ότι μέσα από την εξέτασή της διαγράφηκαν ήδη και οι περισσότερες από τις υπόλοιπες αναγνωστικές πρακτικές που εντοπίστηκαν, όπως η συναισθηματική ανταπόκριση του αναγνώστη στο κείμενο, η ταύτιση, η αναγνώριση, αλλά και η κριτική, για τις οποίες εκτενής λόγος θα γίνει στα κεφάλαια που ακολουθούν.

2. Διορθώνοντας το κείμενο

Η παραμόρφωση του κειμένου ενίοτε υπακούει σε ένα συνολικότερο σχέδιο από την πλευρά του αναγνώστη και συνίσταται σε διορθωτικές-βελτιωτικές επεμβάσεις επί του συνόλου του κειμένου. Τέτοιου τύπου επεμβάσεις, πολύ συχνές στις συναντήσεις των λεσχών που παρακολούθησα, είναι δηλωτικές της ελευθερίας με την οποία προσεγγίζουν οι αναγνώστες τα κείμενα. Στο πλαίσιο της ελευθερίας αυτής προσθέτουν ή αφαιρούν σελίδες, στοιχεία ύφους, σκηνές ή πρόσωπα προκειμένου να βελτιώσουν –κατά τη γνώμη τους– το κείμενο. Μέσα από τη διαδικασία αυτή προτείνεται από τον αναγνώστη ένα νέο, καλύτερο κείμενο:

«Κατά τη γνώμη μου δεν έπρεπε να βάλει τη δεύτερη εξαφάνιση, δεν υποστηρίζεται επαρκώς δραματουργικά».

(Αρ., Λ.Α.Α.Λ., 9/10/2014)

«Με κούρασε πολύ, το βρήκα απελπιστικά φλύαρο, θα αφαιρούσα άνετα 100 σελίδες και θα προχωρούσα με τα υπόλοιπα. Βλέπω και μια αντιφατικότητα όμως στον ίδιο το μύθο [...]».

(Τ., Λ.Α.Α.Λ., 9/10/2014)

Πρόκειται πάλι για περιπτώσεις κατά τις οποίες οι αναγνώστες απομακρύνονται από την επικράτειά τους, όπως είχε παρατηρήσει ο Certeau (Certeau 1995 [1984]: 158). Μάλιστα εδώ δεν είναι απλώς δημιουργικοί κατά την ανάγνωση, όπως υποστήριζε ο Certeau και όπως είδαμε ότι συμβαίνει στην περίπτωση της παραμόρφωσης του κειμένου, αλλά απομακρύνονται διπλά από μια παθητική κατανάλωση του κειμένου, καθώς οι επεμβάσεις τους αυτές συνδυάζουν τη δημιουργικότητα με την κριτική. Στις περιπτώσεις αυτές κάνουν κάτι που δε συναντά κανείς συχνά στην καθιερωμένη κριτική βιβλίων. Διορθώνουν το κείμενο και προτείνουν καλύτερες εναλλακτικές λύσεις στον συγγραφέα:

«Θα μπορούσε το βιβλίο να μπει λίγο παραπάνω στα κοινωνικά προβλήματα. Τα αφήνει απέξω τελείως. [...]»

(Θ., Λ.Α.Α.Λ., 5/2/2015)

«Κι αυτός, ουσιαστικά, πολλά κομμάτια μπορούσε, για μένα, να τα πει πιο σύντομα. Ενώ έχει μια πολύ ωραία ιστορία γεμάτη ευρήματα, αισθανόμουν ότι το κάθε κεφάλαιο το ξεχείλωνε για να μας δώσει το κάθε του εύρημα με περισσότερα λόγια».

(Θ., Λ.Α.Α., 16/11/2014)

«Χρειαζόμουν μερικές εμβόλιμες σελίδες να μιλήσει για το ρατσισμό».

(Φ., Λ.Α.Α.Λ., 5/2/2015)

«Μου έμεινε κάτι ανολοκλήρωτο, κάτι ρηχό. Σα να μου έλειψε ένα βάρος που θα είχε μια τραγωδία».

(Π., Λ.Α.Α.Λ., 5/2/2015)

Οι περιπτώσεις διόρθωσης παρουσιάζουν ορισμένες πολύ ενδιαφέρουσες πλευρές. Στα αποσπάσματα αυτά εντύπωση προξενεί κατ' αρχάς η έντονη χρήση του α' ενικού προσώπου («Μου έμεινε κάτι ανολοκλήρωτο [...]», Π., Λ.Α.Α.Λ., 5/2/2015, «Χρειαζόμουν μερικές εμβόλιμες σελίδες [...]», Φ., Λ.Α.Α.Λ., 5/2/2015, «[...] το βρήκα απελπιστικά φλύαρο [...]», Τ., Λ.Α.Α.Λ., 9/10/2014). Τονίζεται έτσι ο προσωπικός χαρακτήρας της διόρθωσης, αλλά και η υποκειμενικότητα της κριτικής. Σε αντίθεση με τη σιγουριά του γ' ενικού προσώπου, στο οποίο διατυπώνεται η καθιερωμένη λογοτεχνική κριτική, η κριτική των αναγνωστών διατυπώνεται με τρόπο που υπογραμμίζει τον υποκειμενικό της χαρακτήρα και καθιστά σαφές πως δεν τρέφει αξιώσεις αντικειμενικότητας και γενικότερης ισχύος. Για αυτό και τις περισσότερες φορές συνοδεύεται από μετριαστικές διατυπώσεις, όπως «για μένα» (Θ., Λ.Α.Α., 16/11/2014), «κατά τη γνώμη μου» (Αρ., Λ.Α.Α.Λ., 9/10/2014) κλπ.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το γεγονός ότι οι περιπτώσεις διόρθωσης δεν εμφανίζονται το ίδιο συχνά σε όλες τις λέσχες που μελετήθηκαν. Στη Λέσχη Ανάγνωσης του «Αμονιού» και στη Λέσχη Ανάγνωσης Ιστορικού Μυθιστορήματος Νέας Ιωνίας εμφανίζονται χωρίς μεγάλη συχνότητα, είναι πολύ συχνές στις συζητήσεις της Λέσχης Ανάγνωσης Αστυνομικής Λογοτεχνίας, ενώ απουσιάζουν παντελώς από τις συναντήσεις της Λέσχης Ανάγνωσης Νέου Κόσμου. Η συχνότητα εμφάνισής τους φαίνεται να καθορίζεται από δύο παράγοντες. Ο πρώτος σχετίζεται με το είδος των κειμένων που επιλέγει να διαβάσει η κάθε λέσχη, πράγμα το οποίο υπαγορεύει μέχρι ενός σημείου και το πώς αυτά διαβάζονται. Ο δεύτερος αφορά στην ισχυρή παρουσία κάποιου που από τη θέση μιας «αυθεντίας» ενθαρρύνει ή αποτρέπει μια τέτοιου τύπου «διορθωτική» ανάγνωση. Στη μεν

Λ.Α.Α.Λ. έχουμε αναγνώστες που είναι φαν της αστυνομικής λογοτεχνίας. Τα αρχαιότερα μέλη της έχουν διαβάσει –μόνο στο πλαίσιο της λέσχης– 12 βιβλία αστυνομικής υφής κάθε χρόνο για τα τελευταία οκτώ χρόνια. Πρόκειται, λοιπόν, για αναγνώστες πάρα πολύ εξοικειωμένους με τη φόρμα του αστυνομικού μυθιστορήματος, μια φόρμα με αυστηρή οικονομία που απαιτεί –τουλάχιστον στην παραδοσιακή εκδοχή της– έναν αληθοφανή μύθο και μια σφιχτοδεμένη πλοκή και όπου η εισαγωγή κάθε νέου στοιχείου στην αφήγηση είναι λειτουργική: είτε βοηθά στη λύση του αστυνομικού γρίφου είτε λειτουργεί παραπλανητικά ως προς αυτήν. Γι’ αυτό και οι αναγνώστες παρακολουθούν πολύ στενά το μύθο και τον διορθώνουν σε περίπτωση που δεν είναι πειστικός. Τις περισσότερες φορές δε, διορθώνουν το κείμενο αφαιρώντας «φλύαρες» σελίδες που θεωρούν πως δεν προσθέτουν τίποτα στην ανάπτυξη της πλοκής. Κάτι ανάλογο είχε παρατηρήσει και η Hartley στις αμερικανικές λέσχες που μελέτησε: Ζητήματα που σχετίζονταν με τη διόρθωση του κειμένου ανέκυπταν στο πλαίσιο των συζητήσεων λεσχών ανάγνωσης οι οποίες, μεταξύ άλλων, «έμεναν πολύ κοντά στο κείμενο» (Hartley 2001: 89). Σε αυτές τις λέσχες οι αναγνώστες αναρωτιούνται: «Είναι καλό (το βιβλίο);, [...] Θα μπορούσε να είναι καλύτερο;» (Hartley 2001: 89) Η Λ.Α.Α.Λ. είναι μια τέτοια περίπτωση λέσχης που στέκεται κοντά στο κείμενο. Αυτό οφείλεται στο ότι διαβάζει αστυνομική λογοτεχνία, αλλά και στο ότι σα συντονιστή έχει έναν επιμελητή αστυνομικής λογοτεχνίας, ο οποίος πολύ συχνά κομίζει στη συζήτηση παρατηρήσεις που θα έκανε ένας επιμελητής στο συγγραφέα πριν από την έκδοση του βιβλίου:

«Αυτό που θα μπορούσε να είχε κάνει, λέμε εμείς τώρα από τα 6.000χμ. μακριά, είναι να εμπλουτίσει το μύθο της δολοφονίας του παιδιού με καινούρια στοιχεία στα οποία ο πατέρας εξακολουθεί να γυρίζει την πλάτη, όμως είναι αρκετά στέρεα για να ενισχύσουν την υποψία της μητέρας, χωρίς να χρειαστεί να καταφύγει σε αυτή τη δεύτερη εξαφάνιση ή να μην τον στείλει για διακοπές δεν ξέρω σε ποια νησιά, αλλά να επαναληφθεί ένας δεύτερος φόνος μέσα στο campus αυτό».

(Αν., Λ.Α.Α.Λ., 9/10/2014)

«Είναι ένα βιβλίο το οποίο κοιτάζει αρκετά προβλήματα μέσα σε τρακόσιες σελίδες, άλλα βιβλία χρειάζονται τις διπλάσιες σελίδες για να το κάνει αυτό, και εμένα προσωπικά με άφησε με την εντύπωση ότι αν λείπει κάτι από αυτό το βιβλίο –κάτι που δε το λέμε συχνά, είναι οι επιπλέον σελίδες. Φοβάμαι ότι το βιβλίο αυτό έχει

κονσερβάρει άπειρα πολλά πράγματα, ενδιαφέροντα πράγματα, πράγματα που επιδέχονται συζήτησης, ανάλυσης [...] κλπ. μέσα σε αυτές τις τρακόσιες σελίδες».

(Αν., Λ.Α.Α.Λ., 5/2/2015)

Αντίθετα με τους αναγνώστες της Λ.Α.Α.Λ. που έχουν πλήρη ελευθερία και μάλιστα ενθαρρύνονται να προβούν σε διορθωτικές επεμβάσεις στο κείμενο, στη Λέσχη Ανάγνωσης Νέου Κόσμου δεν επιχειρείται καμία απόπειρα διόρθωσης. Η παρουσία του συγγραφέα στις συναντήσεις της λέσχης προφανώς δεν αφήνει τον απαραίτητο χώρο στους αναγνώστες για τέτοιου είδους επεμβάσεις και δεν επιτρέπει στην άσκηση κριτικής να φτάσει στο σημείο της διόρθωσης του κειμένου. Το ότι η παρουσία του συγγραφέα επηρεάζει τη συζήτηση γίνεται σαφές αν εξετάσουμε πόσο διαφορετική από τις υπόλοιπες ήταν μια συνάντηση της Λ.Α.Α.Λ. η οποία έγινε παρουσία της συγγραφέως του βιβλίου που συζητούσαν. Επρόκειτο για μια συλλογή διηγημάτων η δημιουργός της οποίας συμμετέχει στη λέσχη ως αναγνώστρια. Στη συγκεκριμένη συζήτηση τα μέλη της λέσχης και πάλι έκαναν τις βελτιωτικές τους παρατηρήσεις, όπως κάνουν συνήθως, αλλά με πολύ μεγάλη προσοχή και ακολουθούμενα από παρατηρήσεις περί «καλόγνωμης και βάσει στοιχείων κριτικής» (Αν., Λ.Α.Α.Λ., 12/3/2015) και «απέραντου σεβασμού για τους ανθρώπους που γράφουν» (Γ., Λ.Α.Α.Λ., 12/3/2015): «Και ότι τολμάμε και λέμε καμιά κουβέντα είναι υπερβολή για να μην πω ύβρις» (Γ., Λ.Α.Α.Λ., 12/3/2015), σημειώνει χαρακτηριστικά ένας από τους συμμετέχοντες. Ο σεβασμός αυτός προς τον/την συγγραφέα, άρα και η αυθεντία του, μεγαλώνει όταν –στην περίπτωση της Λ.Α.Ν.Κ. ο συγγραφέας δεν είναι «ένας από μας», αλλά κάποιος διάσημος –ή λιγότερο διάσημος– συγγραφέας κι έτσι, ακόμα και αν οι αναγνώστες της Λ.Α.Ν.Κ. διορθώνουν το κείμενο κατά την ανάγνωση, όταν στις συναντήσεις παρίσταται μια αυθεντία του χώρου, ένας άνθρωπος δηλαδή τον οποίο οι αναγνώστες κατά κάποιον τρόπο σέβονται ως περισσότερο γνωρίζοντα αναφορικά με ζητήματα λογοτεχνίας, αποσιωπούν το γεγονός αυτό και δεν εκφράζουν τις παρατηρήσεις τους.

Στην περίπτωση της Λ.Α.Α.Λ., από την άλλη, αυτό δε συμβαίνει καθώς η συγγραφέας δεν είναι κάποιο άτομο απόμακρο ή ξένο: «Μου άρεσε, είχε πραγματικό ενδιαφέρον», σημειώνει μια συμμετέχουσα, «και ένιωθα πολύ κοντά στο διήγημα, επειδή είμαστε τόσο κοντά κάθε μήνα» (Φ., Λ.Α.Α.Λ., 12/3/2015). Οι αναγνώστες αισθάνονται,

έτσι, ελεύθερα να διορθώσουν το κείμενο και η ίδια συμμετέχουσα που αισθανόταν κοντά στη συγγραφέα και το διήγημά της συνεχίζει με τις διορθωτικές επεμβάσεις της σε αυτό:

«Εκείνο όμως που βρήκα ότι έλειπε ήταν το στακάτο γράψιμο, η στίξη και η αντίστιξη, το κοντραπούντο δηλαδή. Χρειάζεται στίξη, σημεία στίξεως. Δηλαδή μικρότερες προτάσεις, τελείες συχνές, για να γίνει πιο νευρώδες και να κάνουν εντύπωση αυτά που λες. Αλλιώς, με βατή γραφή και ροή τέτοια, δεν! [...] αν το έγγραφα εγώ ας πούμε, που δε γράφω, οι παραδειγματικοί άξονες θα ήταν ανάμεσα σε τελείες, ούτε καν κόμματα».

(Φ., Λ.Α.Α.Λ., 12/3/2015)

Επομένως η ελευθερία και η αυθόρμητη δημιουργικότητα με την οποία προσεγγίζουν οι αναγνώστες τα κείμενα μπορεί να ενθαρρυνθεί ή να καταπιεστεί ανάλογα με το πλαίσιο μέσα στο οποίο διεξάγεται η συζήτηση.

3. Επινοώντας το κείμενο

Ο αναγνώστης έχει τόση ελευθερία κατά την ανάγνωση, ώστε πολλές φορές επινοεί στοιχεία και κομίζει στο κείμενο πράγματα που δεν υπάρχουν γραμμένα στο χαρτί. Πολύ χαρακτηριστική ως προς αυτό είναι η παρακάτω ανάγνωση:

«Το πρώτο (διήγημα) το τοποθέτησα στο Παρίσι, βέβαια. Βρίσκεται σε ένα γωνιακό δρόμο, μπροστά είναι μια πλατεία και έχει τα καμπάκια που λέμε στη Θεσσαλονίκη, έχει τις λεύκες μπροστά. Και στο δάσος έχει κάτι σα λιμνούλα ψεύτικη, κάτι τέτοιο, και βρέχει πολύ. Και η κοπέλα είναι μια κουκλάρα. Ψηλή, ωραία. Εικόνες, πολλές εικόνες. Η γειτονιά που μένουνε, πόσα σκαλοπάτια ανεβαίνει... Στη μεταφορά (των επίπλων) δε, ήμουν εκεί που γινόταν η μεταφορά στο πλατύσκαλο, τόσο πολλές εικόνες μου προξένησε!»

(Ε., Λ.Α.Α.Λ.Μ., 12/3/2015).

Πρόκειται πάλι για τη συζήτηση της Λ.Α.Α.Λ. η οποία έγινε παρουσία της συγγραφέα. Το έργο στο οποίο αναφέρεται η αναγνώστρια είναι ένα διήγημα της Αναστασίας Μπαξεβάνη στο οποίο, σύμφωνα με τα λεγόμενα της συγγραφέα, «ηθελμένα [...] δεν υπάρχουν ονόματα, ο χώρος δεν κατονομάζεται, ούτε δρόμοι» (Ασ., Λ.Α.Α.Μ.Μ.,), γιατί θέλοντας να αποτυπώσει τον ψυχισμό του κεντρικού ήρωα και να εστιάσει σε αυτόν, η συγγραφέας θεώρησε πως όλα τα παραπάνω στοιχεία δε χρειαζόταν να μπουν στο διήγημα. Ωστόσο, η αναγνώστρια της οποίας το σχόλιο παρατίθεται εδώ δε φαίνεται να συμφωνεί και επινοεί μια σειρά στοιχείων που κάνουν το σκηνικό συγκεκριμένο και ρεαλιστικότερο. Ένα σκηνικό τόσο αφαιρετικό όσο αυτό του διηγήματος ίσως κάνει τελικά το αντίθετο από αυτό που υποτίθεται πως εξυπηρετεί και, αντί να προβάλλει τον ήρωα και τον ψυχισμό του, ίσως τελικά υποσκάπτει την «πραγματικότητά» του: Στη δική της εμπειρική έρευνα στις γυναικείες αναγνωστικές λέσχες του Χιούστον, η Long είχε δει τον κεντρικό ρόλο που έπαιζε ένα πιστευτό σκηνικό στο να τοποθετεί τους ήρωες πληρέστερα στην «πραγματικότητα» και είναι με τέτοιους ήρωες που οι αναγνώστες αναπτύσσουν σχέση ή ταυτίζονται (Long 2003: 151).

Όπως και να έχει, η αφαιρετικότητα του σκηνικού αφήνει στον αναγνώστη χώρο και προκαλεί την ενεργοποίησή του. Η συγκεκριμένη αναγνώστρια εδώ δεν επινοεί απλώς στοιχεία του σκηνικού, αλλά κυριολεκτικά γράφει, δηλαδή επιλέγει τις λέξεις που χρησιμοποιεί ώστε να είναι αντιπροσωπευτικές, ώστε να φέρουν την προσωπική της σφραγίδα, που στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι η σφραγίδα της δικής της καταγωγής: «μπροστά έχει τα καμπάκια που λέμε στη Θεσσαλονίκη», λέει χαρακτηριστικά. Έτσι, δε συμπληρώνει απλώς το σκηνικό, αλλά στην ουσία υιοθετεί και χρησιμοποιεί την πλοκή και τα πρόσωπα του διηγήματος για να φτιάξει τη δική της ιστορία –στην οποία τα καμπάκια μπορούν κάλλιστα να βρίσκονται στο Παρίσι– και να μπει τελικά και η ίδια μέσα: «Στη μεταφορά δε, ήμουνα εκεί [...], στο πλατύσκαλο» (Ε., Λ.Α.Α.Λ.Μ.,). Βλέπουμε εδώ και πάλι τον αναγνώστη-λαθροθήρα που «για λίγο κατοικεί και κυνηγά λαθραία σε γη που δεν είναι δική του» (Certeau 1995 [1984]: 159). Αυτός επινοεί τα στοιχεία που θέλει απελευθερώνοντας το κείμενο και την ανάγνωση από το κλειστό σχήμα του ενός νοήματος και της εγκεκριμένης ανάγνωσης (Bennett 1995: 150). Έτσι, μπορεί η συγγραφέας στη συγκεκριμένη περίπτωση να ισχυρίστηκε πως οι λεπτομέρειες για τον τόπο και το χρόνο δε χρειαζόταν να μπουν στο διήγημα, ωστόσο η αναγνώστρια αντιστάθηκε στην προτεινόμενη ανάγνωση και τελικά επινόησε τα στοιχεία που «δε χρειαζόνταν».

Για να μπορεί ο αναγνώστης να επανα-επινοήσει το κείμενο θα πρέπει το κείμενο να του αφήσει τον απαραίτητο χώρο. Το περιθώριο αυτό είναι κάτι που οι αναγνώστες, όταν το έχουν, το απολαμβάνουν. Η ίδια αναγνώστρια που έκανε την παραπάνω παρατήρηση είχε δηλώσει σε ερώτηση της συγγραφέα νωρίτερα πως «δεν έλειπε τίποτα από το κείμενο». Αν τα στοιχεία αυτά υπήρχαν, το περιθώριο για τη δική της επινοητικότητα θα ήταν πολύ πιο περιορισμένο. Άλλοι συμμετέχοντες επίσης σημειώνουν: «Εμένα μου άρεσε αυτή η ασάφεια, αυτό ήτανε που με γοήτευσε στο πρώτο (διήγημα). Δεν υπήρχε τόπος, δεν υπήρχε συγκεκριμένος χρόνος [...]» (Ρ., Λ.Α.Α.Λ., 12/3/2015), πράγμα που «αφήνει τη φαντασία του κάθε αναγνώστη ελεύθερη» (Ο., Λ.Α.Α.Λ., 12/3/2015). Οι αναγνώστες εκτιμούν πολύ τα κείμενα που τους αφήνουν χώρο:

«Δεν μπορώ τα βιβλία τα οποία σώνει και καλά [...] θέλουν να με βάλουνε στο δικό τους κόσμο. Δε θέλω να μου τα λένε όλα στα βιβλία, θέλω να μένουν πράγματα κρυφά. Γιατί θεωρώ ότι αυτό είναι το μαγικό για τον αναγνώστη, να το πάρει και να του δώσει τη δική του ερμηνεία».

(Ασ., Λ.Α.Α.Λ., 12/3/2015)

Μέσα στο χώρο αυτό οι αναγνώστες άλλοτε επινοούν δικά τους στοιχεία κι άλλες φορές –πιο συχνά– επινοούν ερμηνείες:

«Με μία αυθαίρετη ερμηνεία, η τελευταία στιγμή μπορεί να εξηγηθεί από όλες τις προηγούμενες. Δηλαδή όταν έφτασα στην τελευταία σκηνή σκέφτηκα, φαντάστηκα, ότι η κοπέλα τον είχε βάλει στο μάτι, τον προκάλεσε [...]».

(Τ., Λ.Α.Α.Λ., 12/3/2015)

Μάλιστα, η μεγάλη ελευθερία των αναγνωστών φτάνει στη συγκεκριμένη συζήτηση σε τέτοιο σημείο, ώστε μετά από τρεις τέσσερις τέτοιες απόπειρες αναγνωστικών ερμηνειών, η συγγραφέας αισθάνεται την ανάγκη, αρνούμενη τις ερμηνείες αυτές, να «υπενθυμίσει» την πατρότητα του κειμένου:

«Όχι, όχι. Μισό λεπτάκι, τώρα πρέπει να μιλήσω εγώ, γιατί εγώ το δημιούργησα!»

(Ασ., Λ.Α.Α.Λ., 12/3/2015)

Έτσι, όπως σημείωνε ο Certeau, η δυναμική των κειμένων να επιτρέπουν μια απεριόριστη πληθυντικότητα νοημάτων αφήνει στους αναγνώστες χώρο χάρη στον οποίο μπορούν να είναι δημιουργικοί (Certeau 1995 [1984]: 155). Μέσα στο χώρο αυτό οι αναγνώστες αποσυνδέουν το κείμενο από την προέλευσή του, συνδυάζουν κατά βούληση τα κομμάτια του και δημιουργούν έτσι κάτι νέο, με αποτέλεσμα να επινοούν μέσα στο κείμενο πράγματα που το ίδιο το κείμενο δε «λέει» ή δεν έχει την πρόθεση να «πει» (Certeau 1995 [1984]: 155). Μάλιστα, όσο πιο γυμνό ή υπαινικτικό είναι το κείμενο και όσο μικρότερη η πίεση από την πλευρά των αυθεντιών του λογοτεχνικού χώρου, τόσο μεγαλύτερα είναι και τα περιθώρια ελευθερίας για τον αναγνώστη.

II. Οι «μεταμορφωτικές» πλευρές της ανάγνωσης: ο αναγνώστης και ο εαυτός του

Η συναισθηματική ανταπόκριση στο κείμενο

Η Felski ισχυρίζεται πως «το ότι κάποιος μπορεί να βυθιστεί στην αναγνωστική απόλαυση της *Τζέιν Έιρ*, ενώ κάποιος άλλος να τη δει σα μια συμπτωματική έκφραση του βικτωριανού ιμπεριαλισμού δεν έχει να κάνει με τις πολιτικές πεποιθήσεις των αναγνωστών, αλλά με την τοποθέτησή τους σε διαφορετικές σκηνές ανάγνωσης» (Felski 2008: 12). Η σκηνή της μη ακαδημαϊκής ανάγνωσης συσχετίζεται, έτσι, περισσότερο με τη βύθιση του αναγνώστη στο κείμενο και την απόλαυση της ανάγνωσης από την πλευρά του και όχι τόσο, ή όχι απαραίτητα, με την κριτική. Προϋποθέτει, έτσι, την τοποθέτηση του αναγνώστη κυρίως μέσα στο κείμενο, ενώ η σκηνή της ακαδημαϊκής ανάγνωσης θέλει τον αναγνώστη να βρίσκεται σε απόσταση από αυτό. Εξετάζοντας τα όσα συζητούν οι συμμετέχοντες και οι συμμετέχουσες στις συναντήσεις των τεσσάρων λεσχών ανάγνωσης που συμπεριέλαβα στην έρευνα, είδα πως για αυτούς, πράγματι, απαραίτητη προϋπόθεση της λογοτεχνικής ανάγνωσης είναι να βρίσκεται ο αναγνώστης *μέσα* στο κείμενο. Στα λεγόμενά τους επανέρχονται πολύ συχνά χωρικές μεταφορές για την πράξη της ανάγνωσης. Τα κείμενα, έτσι, νοούνται ως κόσμοι που σε τραβάνε –ή δε σε τραβάνε– να «μπεις»:

«Δε μετανιώνω που το διάβασα γιατί με έβαλε σε έναν κόσμο πολύ περίεργο».

(Λ., Λ.Α.Α., 15/02/2015)

«Την πρώτη φορά που το διάβασα βλαστήμαγα. Πέρα απ' το ποιητικό, δεν μπορούσα. Έμπαινα με δυσκολία, έβγαινα, το πέταγα [...]. Το τελείωσα και μετά ξαναρχίζω να ξαναμπαίνω, γιατί με προβλημάτισε [...]».

(Γ., Λ.Α.Α., 15/02/2015)

«Εγώ θεωρούσα ότι κάθε κεφάλαιο πρέπει να το διαβάζω με τη μία, μήπως με τραβήξει μέσα. Ε, δε με τράβαγε μέσα».

(Μ., Λ.Α.Α., 15/02/2015)

Οι παραπάνω παρατηρήσεις αφορούν το *Κοντά στην άγρια καρδιά* της Κλαρίσε Λισπέκτορ, ένα «δύσκολο», όπως συμφώνησαν όλοι, βιβλίο, στο οποίο ορισμένοι μπήκαν και άλλοι δεν μπόρεσαν ή δεν ενδιαφέρθηκαν να μπουν. Αν ωστόσο το κείμενο καταφέρει να τραβήξει τελικά τον αναγνώστη, τότε αυτός βυθίζεται στον πλασματικό κόσμο που ανοίγεται μπροστά του. Καθώς ανοίγω ένα βιβλίο και αρχίζω την ανάγνωση, έλεγε ο Roulet, παύω να έχω άμεση αντίληψη της πραγματικότητας, αλλά παραδίνομαι δεμένος χειροπόδαρα στην παντοδυναμία της μυθοπλασίας (Roulet 1980 [1972]: 43): «Λέω αντίο στο πραγματικό για να δηλώσω πίστη σε αυτό που δεν υπάρχει. Περικυκλώνομαι από επινοημένα όντα, γίνομαι λεία της γλώσσας. Από αυτήν την άνευ όρων παράδοση δεν υπάρχει διαφυγή» (Roulet 1980 [1972]: 43):

«Ήταν ωραίο, αλλά δεν μπορούσα. Αυτές οι περιγραφές ήταν υπερβολικές. Για μένα. Γιατί εγώ όταν διαβάζω κάτι ή όταν βλέπω κάτι, το ζω, και δεν μπορώ να ζω όπως ζει εκεί!»

(Λ., Λ.Α.Α., 16/11/2014)

«Λοιπόν: Μπήκα στα βαθιά, ξαφνιάστηκα κι αφέθηκα να παρασυρθώ στο κείμενο, νιώθοντας μια πρωτόγνωρη συγκίνηση σ' αυτήν την αφήγηση με την ασυνήθιστη μορφή. Ένωθα συνέχεια έναν παράξενο αισθητικό ερεθισμό, με τράβαγε. Εδώ είναι η Μαίρη που με ρωτήσανε “πώς σου φάνηκε το βιβλίο;”. Είπα τη λέξη “παλάβωσα”. Ένα αισθητικό ερεθισμό παράξενο που με κρατούσε δέσμια της ανάγνωσης έως ότου, κι εδώ είναι το τελείως υποκειμενικό, έφτασα στις ενότητες 26 και 27 [...], οπότε εκεί ίσως παγιδεύτηκα, λόγω βιωμένης όμοιας συνθήκης. [Διαβάζει το χωρίο]. Λοιπόν ομολογώ ότι είναι τελείως προσωπική η πρόσληψη για κάτι, έτσι δικό μου, και ίσως παρασύρθηκα από κει. Αυτά τα δύο σημεία με επηρέασαν στο να προσεγγίσω, να νιώσω αυτά που γράφετε.»

(Α., Λ.Α.Ν.Κ., 15/12/2014)

Η βύθιση στο σύμπαν των μυθιστορημάτων είναι για τον αναγνώστη μια εμπειρία άλλοτε ανυπόφορη («δεν μπορώ να ζω έτσι», Λ., Λ.Α.Α., 16/11/2014) κι άλλοτε συναρπαστική («παλάβωσα», Α., Λ.Α.Ν.Κ., 15/12/2014). Και στη μια και στην άλλη περίπτωση πάντως η βύθιση αυτή εγείρει στον αναγνώστη μια έντονη συναισθηματική ανταπόκριση: «Αυτά τα δύο σημεία με επηρέασαν στο να προσεγγίσω, να νιώσω αυτά που γράφετε.» (Α., Λ.Α.Ν.Κ.,

15/12/2014). Ορισμένες φορές, μάλιστα, η συναισθηματική αντίδραση του αναγνώστη στο κείμενο μπορεί να είναι τόσο έντονη, ώστε να έχει και έκδηλες σωματικές αντιδράσεις:

«Το δεύτερο όμως, η “Βδομάδα του πρεζάκη”, μου δημιούργησε μια συγκίνηση... εκεί που καθόμουνά έτσι, δάκρυσα. Μου συνέβη, ήταν από μέσα μου. Και δεν είχα τίποτα, ήταν μια μέρα, δεν είχα κάτι από πριν που να είμαι φορτισμένη. Με επηρέασε βαθύτατα το κείμενο».

(Κ., Λ.Α.Ι.Μ., 22/12/2014)

Οι αναγνώστες κλαίνε, γελάνε, συμπάσχουν, αγωνιούν. Για την πρωτοκαθεδρία της συναισθηματικής ανταπόκρισης του αναγνώστη στο κείμενο είχε, άλλωστε, γίνει λόγος ήδη από τη δεκαετία του 1920 από τους θεωρητικούς της Νέας Κριτικής (Chatterjee 2009: 161). Πράγματι, κρίνοντας από τα δεδομένα της εμπειρικής έρευνας, ανεξαρτήτως του αν η ανάγνωση αυτή αποτελεί ή όχι πρόσκομμα στην κριτική προσέγγιση του κειμένου, για τον συνηθισμένο αναγνώστη η ανάγνωση φαίνεται να είναι σε μεγάλο βαθμό συγκινησιακή:

«Το θέμα είναι αν αυτό που διαβάζεις σου δημιουργεί κάποια συναισθήματα. Στην ποίηση –εντάξει, εξαρτάται από την ποίηση– στην ποίηση το εισπράττεις αυτό. Εγώ τουλάχιστον εδώ, αυτήν την ποιητική γραφή τη θεώρησα πολύ επιτηδευμένη, πολύ εγκεφαλική, σε μερικά σημεία πολύ κουραστική, δηλαδή δεν είχε νόημα. Είχαμε διαβάσει και το Χατζή, ο οποίος μ’ αυτή την απλή γραφή σου έδινε τόσα συναισθήματα, ήταν τόσο διεισδυτικός και βλέπεις εδώ γράφει λόγια, λόγια, λόγια, αφηρημένα λόγια, τι να σου δώσει δηλαδή;»

(Αλ., Λ.Α.Ι.Μ., 13/10/2014)

Η ποιητική γραφή στο συγκεκριμένο μυθιστόρημα, το *Βίο του Ισμαήλ Φερίκ Πασά* της Ρέας Γαλανάκη, «δεν είχε νόημα» για τη συγκεκριμένη αναγνώστρια, γιατί δεν είχε κάτι να «σου δώσει». Και αυτό που θα μπορούσε να δώσει είναι να προξενήσει συναισθήματα σε αυτόν/ή που το διαβάζει. Ανεξαρτήτως του αν γίνεται κριτική στο κείμενο ή όχι, η αναφορά στο συναίσθημα και στο αν ένα κείμενο προξένησε ή δεν προξένησε συναισθήματα κατά την ανάγνωση είναι ένας σταθερός άξονας στις συζητήσεις και των τεσσάρων λεσχών και δε σχετίζεται αποκλειστικά με την ποιητική γραφή, όπως στο παραπάνω απόσπασμα. Δεν είναι, λοιπόν, μόνο η ποίηση που συγκινεί. Ανάλογες συναισθηματικές αντιδράσεις εγείρει

και το μυθιστόρημα. Έτσι, και ο *Μικρός Έλληνας* του Βασίλη Αλεξάκη συγκίνησε, ενώ η *Φανταστική περιπέτεια* του Αλέξανδρου Κοτζιά και το *Arab Jazz* του Karim Miské εκνεύρισαν τους αναγνώστες. Επίσης, ακόμα και ένα αστυνομικό μυθιστόρημα μπορεί να προξενήσει συναισθήματα: «Εμένα το βιβλίο αυτό με άγγιξε» λέει η Ασ. για *Το Αδιέξοδο* του Τζορτζ Πελεκάνου. «Δε με ενδιαφέρει», συνεχίζει, «αν είναι αστυνομικό κι όπως το ορίζει ο καθένας, και με την ταπεινή εμπειρία που έχουμε εδώ των οχτώ ετών μπορώ να το πω αυτό» Ασ., Λ.Α.Α.Λ., 12/3/2015). Έτσι, ανεξαρτήτως του είδους στο οποίο ανήκουν τα λογοτεχνικά κείμενα και, ορισμένες φορές, ακόμα και αντίθετα με ό,τι θεωρείται ή αναμένεται από βιβλία ορισμένων λογοτεχνικών ειδών, τα κείμενα εγείρουν στον αναγνώστη συναισθηματικές αντιδράσεις κάθε υφής και έντασης, πράγμα που οι αναγνώστες εκτιμούν ιδιαίτερα όταν διαβάζουν. Αντίθετα η απουσία συναισθημάτων και η εγκεφαλικότητα σχολιάζονται αρνητικά:

«Ε.: Το πρώτο μέρος δε μου βγάζει συναίσθημα [...], το άλλο μισό βγάζει ένα φοβερό συναίσθημα.

Αν.: Γιατί (ο ήρωας) έρχεται σε επαφή με τον τόπο. Το πρώτο είναι πιο αφηρημένο και πιο ποιητικό.

Αλ.: Πιο πολλή επιτήδευση έχει».

(Λ.Α.Ι.Μ., 13/10/2014)

«Το βρήκα ενδιαφέρον, αλλά πολύ εγκεφαλικό μ' αυτό το πολύ κρύο γράψιμο, σα να είμαι στο χειρουργείο. Τόσο εγκεφαλικό εγώ δεν μπορώ».

(ΜΘ., Λ.Α.Α., 14/12/2014)

Στην εμπειρία της ανάγνωσης, λοιπόν, πολύ σημαντικό ρόλο παίζει η δημιουργία έντονων συναισθημάτων στην ψυχή του αναγνώστη. Αυτό ισχύει ακόμα και αν τα συναισθήματα αυτά είναι αρνητικά και η βίωσή τους από τον αναγνώστη δεν είναι καθόλου ευχάριστη: «Πικρή, πολύ πικρή γεύση», σημειώνει ένας εκ των συμμετεχόντων αναφορικά με την ανάγνωση της *Υπόθεσης Jacob*. Ο ίδιος αναγνώστης επισημαίνει την «πλούσια περιγραφή της εκάστοτε ψυχολογικής κατάστασης όλων των κύριων χαρακτήρων», τον «αληθοφανή μύθο», και τις «μικρές εμβόλιμες παρατηρήσεις-σχόλια

που σε προϋδέαζαν για τις επερχόμενες δυσάρεστες εξελίξεις μέσω αντισυμβατικής, αλλά ευρηματικής ανακολουθίας της κανονικής διήγησης», αλλά και την «πολυεπίπεδη κριτική και αμφισβήτηση εκ των έσω της δομής και λειτουργίας του συστήματος απόδοσης δικαιοσύνης στις ΗΠΑ» και την «ψυχρή απεικόνιση χωρίς διάθεση εξωραϊσμού του κοινωνικού περιγράμματος της ανώτερης αστικής κοινωνίας της Βοστώνης». Ωστόσο, παρά τα θετικά στοιχεία στη μορφή και το περιεχόμενο που εντοπίζει και σχολιάζει ο συγκεκριμένος αναγνώστης, η γεύση που του αφήνει είναι πικρή και η τελική αίσθηση που έχει για το βιβλίο είναι η «αίσθηση βίωσης μιας διαρκούς τραγωδίας». Η αίσθηση αυτή και όχι τα θετικά σχόλια που προηγήθηκαν είναι αυτή που θα επικρατήσει τελικά, καθώς ο αναγνώστης φτάνει στην τελική του παρατήρηση: «Δεν προτίθεμαι να το συστήσω για διάβασμα σε όσους κατά καιρούς μου ζητούν το τι να διαβάσουν από αστυνομική λογοτεχνία. Και ο λόγος είναι απλός: Δε θέλω να νιώσουν την απογοήτευση-κατάθλιψη που βίωσα έχοντας ταυτιστεί με τον κεντρικό ήρωα-πατέρα [...]» (Γ., Λ.Α.Α.Λ., 9/10/2014). Στη συγκεκριμένη περίπτωση η εμπειρία που έχει ο αναγνώστης από το βιβλίο καθώς και τα συναισθήματα που βιώνει κατά την ανάγνωση συγκροτούν τη βάση για τη διατύπωση μιας προσωπικής κρίσης αναφορικά με το βιβλίο (Léontsini et Leveratto 2005: 74).

Ανεξάρτητα από το είδος του λογοτεχνικού κειμένου που συζητάται κάθε φορά στη λέσχη, η αναφορά στα συναισθήματα που αυτό προκάλεσε ή δεν προκάλεσε στους αναγνώστες είναι κεντρική στο πλαίσιο της συζήτησης. Πολύ μεγάλη έκταση και σημασία είχε το φαινόμενο αυτό στην περίπτωση του βιβλιοφιλικού σάιτ *critiqueslibres.com* που μελέτησαν οι Λεοντσίνη και Leveratto. Η κατεξοχήν δραστηριότητα των χρηστών εκεί, δηλαδή των αναγνωστών που αναλάμβαναν ένα ρόλο κριτικού λογοτεχνίας, συνίστατο στην παρουσίαση ενός κειμένου και εν συνεχεία στην αναφορά στα συναισθήματα που αυτό τους προκάλεσε κατά την ανάγνωση (Léontsini & Leveratto 2005: 73). Έτσι, σημειώνουν οι μελετητές, η εμπειρία που έχει ο αναγνώστης από το βιβλίο και την ανάγνωση, και η οποία –όπως και στην περίπτωση των λεσχών ανάγνωσης που μελετώνται εδώ– μπορεί να είναι και μια σωματική εμπειρία, συγκροτεί το υλικό της συζήτησης που διεξάγεται στο πλαίσιο του σάιτ και συνιστά τη βάση για την εκφορά μιας προσωπικής κρίσης, η οποία κατόπιν μπορεί κατά τη συζήτηση να σχετικοποιηθεί (Léontsini et Leveratto 2005: 73-74). Στη δική μας περίπτωση τώρα, η αναφορά στα συναισθήματα που προκαλούνται κατά την ανάγνωση έχει κεντρική σημασία και ορισμένες φορές, όπως είδαμε παραπάνω, πράγματι η προσωπική κρίση που διατυπώνεται βασίζεται

στα συναισθήματα που δοκίμασε ο αναγνώστης κατά την ανάγνωση. Επ' ουδενί, ωστόσο, δεν εξαντλείται σε αυτό η δραστηριότητα των συμμετεχόντων στις λέσχες ανάγνωσης και η συνεισφορά τους στη συζήτηση, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των χρηστών του critiqueslibres.com (Léontsini & Leveratto 2005: 73). Η δραστηριότητα των συμμετεχόντων στις λέσχες αναγνωστών είναι στην πραγματικότητα πολύ περισσότερο περίπλοκη από την περιγραφή του περιεχομένου των κειμένων και την αναφορά στα συναισθήματα που τους προκάλεσε.

Ενσυναίσθηση και ταύτιση

Τα συναισθήματα που βιώνονται από τους αναγνώστες, θετικά ή αρνητικά, πηγάζουν από μια παραδοχή ή ψευδο-παραδοχή από τη μεριά τους ότι οι χαρακτήρες και οι καταστάσεις που περιγράφονται είναι αληθινά. Η Long προς το τέλος της δεκαετίας του 1980 σημείωνε χαρακτηριστικά πως «την ίδια στιγμή που οι θεωρητικοί των πολιτισμικών σπουδών αμφισβητούν οποιαδήποτε δυνατότητα λογοτεχνικής αναπαράστασης και κάνουν λόγο για την ανάδυση ενός έκκεντρου κατακερματισμένου εαυτού [...], τα μέλη των αναγνωστικών λεσχών πιστεύουν πως επιτυχημένα είναι τα μυθιστορήματα που αναπαριστούν ρεαλιστικά την πραγματικότητα και ανταποκρίνονται στους κειμενικούς χαρακτήρες σχεδόν σαν να ήταν πραγματικοί άνθρωποι» (Long 1987: 306). Ο Riffaterre είχε χαρακτηρίσει το φαινόμενο αυτό με τον όρο «αναφορική ψευδαίσθηση» (referential fallacy) και καταδίκασε «την ακλόνητη πίστη των χρηστών της γλώσσας σε οποιασδήποτε μορφής αναφορικότητα προς οτιδήποτε βρίσκεται εκτός γλώσσας» (Riffaterre 1981: 227). Οι λέξεις, ισχυριζόταν, δεν μπορούν να σημαίνουν έξω από την επικράτεια της γλώσσας αναφερόμενες σε αντικείμενα του πραγματικού κόσμου τα οποία υπήρχαν προτού γίνουν γλωσσικά σημεία (Riffaterre 1981: 227-8). Τα λογοτεχνικά νοήματα είναι κατά τη γνώμη του πάντα και μόνο διακειμενικά: «Το κείμενο δεν αναφέρεται σε αντικείμενα έξω από αυτό, αλλά σε ένα διακείμενο. Οι λέξεις σημαίνουν όχι με το να αναφέρονται σε πράγματα, αλλά με το να προϋποθέτουν άλλα κείμενα» (Riffaterre 1981: 228). Ωστόσο, η άποψη αυτή

για τη λογοτεχνία δεν μπορεί να υποβληθεί, σχολιάζει ο Jay Clayton σε εμπειρικό έλεγχο: είναι ένα παράδειγμα καθαρής θεωρίας, αλλά ούτε και περιγράφει το πώς βλέπουν τη λογοτεχνία οι συγγραφείς (Clayton 1991: 53). Αυτοί, απεναντίας, επιδιώκουν να είναι αληθινοί και ειλικρινείς ως προς το αντικείμενό τους, να συλλάβουν την πραγματικότητα, να γράψουν με τέτοιο τρόπο ώστε να απηχούν έναν συγκεκριμένο τρόπο ζωής (Clayton 1991: 53).

Πέρα από τους συγγραφείς, ούτε και οι αναγνώστες βλέπουν τη λογοτεχνία αποκλειστικά σαν ένα διακειμενικό πλέγμα. Κρίνοντας από τους συμμετέχοντες στις λέσχες ανάγνωσης που παρακολούθησα, οι αναγνώστες είναι πολύ εξοικειωμένοι με την έννοια του διακειμένου ή της λογοτεχνικής επίδρασης και πάρα πολύ συχνά σχολιάζουν αυθόρμητα εκλεκτικές συγγένειες μεταξύ συγγραφέων και έργων ως προς τη θεματολογία, το στυλ γραφής, τα μοτίβα που εμφανίζονται σε ένα κείμενο κ.α. Ωστόσο, την ίδια στιγμή, αντιμετωπίζουν τους χαρακτήρες του κειμένου σαν να ήταν αληθινά πρόσωπα και μιλούν για αυτούς σα να επρόκειτο για αληθινούς ανθρώπους:

«Να πω κάτι; Ο Μύρωνας, ο πατέρας του Αμερικάνου, νομίζω ότι για Κρητικός ήτανε πολύ ήπιος άνθρωπος κι ότι, αν έμενε σ' αυτόν, ποτέ δε θα έκανε φόνο. Και νομίζω ότι κι ο Αμερικάνος είχε την ηπιότητα του χαρακτήρα του πατέρα του.» (για τον πατέρα του Κυριάκου και τον Κυριάκο του μυθιστορήματος Κουστούμι στο χώμα)

(Δ., Λ.Α.Ι.Μ., 8/12/2014)

«Επίσης η μαμά, για μένα, που δεν τη σχολιάσαμε καθόλου, ήταν μεγάλο κωλόπαιδο!» (για την Ιλβίν του Ο ήχος των πραγμάτων όταν πέφτουν)

(Σ., Λ.Α.Α., 16/11/2014)

«Αυτόν τον άνθρωπο ποτέ μου δεν τον χώνεψα!» (για τον Σέρλοκ Χολμς)

(Ρ., Λ.Α.Α.Λ., 15/5/2014)

«Εγώ νομίζω ότι ήταν πολύ δυστυχισμένο άτομο» (για τον Ισμαήλ Φερίκ πασά)

(Κ., Λ.Α.Ι.Μ., 13/10/2014)

«Την έχει τρία χρόνια, την πιλατεύει και την έχει συνέχεια και κλαίει η κοπέλα! [...] Έτσι, λοιπόν, κι εγώ πιστεύω ότι δεν ήταν ταιριαστό ζευγάρι. Ήταν πολύ ταιριαστός με τη

Βασιλική [...] Ήταν και οι δύο του γλεντιού, έξω καρδιά [...]» (για τον Γιώργη και την Ανθή της Λυγερής του Καρκαβίτσα)

(Ε., Λ.Α.Ι.Μ., 16/3/2014)

Μερικές φορές μάλιστα οι ήρωες ξεπερνούν το συγγραφέα που τους δημιούργησε ή το κείμενο που τους περιέχει: Κάποιες φορές αυτονομούνται από τους συγγραφείς τους («Δε μου είναι κι εμένα ιδιαίτερα αγαπητός ο κύριος Conan Doyle, αλλά μ' αρέσει ο Σέρλοκ Χολμς και μου αρέσει και ο Γουότσον», Β., Λ.Α.Α.Λ., 15/5/2014) και άλλοτε «επιζούν» στη σκέψη των αναγνωστών ακόμα και μετά το πέρας της ανάγνωσης («Τον σκεφτόμουνα μετά (τον Κυριάκο). Τι κάνει στην Αμερική; Πού βρίσκεται;», Β., Λ.Α.Ι.Μ., 8/12/2014).

Από όλα τα στοιχεία που σχολιάζουν οι αναγνώστες, πλοκή, σκηνικό, κειμενικά χαρακτηριστικά, γλώσσα κ.λπ., οι χαρακτήρες είναι αυτοί που τραβούν περισσότερο από κάθε άλλο στοιχείο την προσοχή των αναγνωστών και σχεδόν μονοπωλούν τις συζητήσεις που έπονται της ανάγνωσης: Τι σκέφτονται; Πώς νιώθουν; Πώς ενεργούν; Γιατί ενεργούν με τον τρόπο που ενεργούν; Τι άλλο θα μπορούσαν να κάνουν; Το στοιχείο αυτό έχει επισημανθεί και από άλλες εμπειρικές έρευνες σε λέσχες ανάγνωσης, όπως αυτή της Long και της Hartley: «η εμπλοκή του αναγνώστη στο σύμπαν του κειμένου», λέει η Hartley, «ήταν στην έρευνά μας ένα σημείο αναφοράς», με την έννοια ότι οι συμμετέχοντες στις συζητήσεις των λεσχών επανέρχονταν συνεχώς στο σημείο αυτό (Hartley 2001: 133). Για αυτό το λόγο και προτιμώνται ως επί το πλείστον ρεαλιστικά κείμενα με πιστευτούς χαρακτήρες. Αυτό είχαν παρατηρήσει αναφορικά με τις προτιμήσεις των Αμερικανών μέσων αναγνωστών τόσο η Radway, όσο και η Long στα έργα τους *A feeling for books: the Book-of-the-Month Club, literary taste and middle-class desire* και «Reading groups and the postmodern crisis of cultural authority» αντίστοιχα (Hartley 2001: 146). Από τη δεκαετία του 1980, οπότε και διεξάγονται οι έρευνες αυτές, αυτό δεν έχει αλλάξει για τα αμερικανικά δεδομένα αφού και η Hartley είκοσι χρόνια αργότερα υπογραμμίζει την προτίμηση των αναγνωστών τους οποίους μελέτησε για «πιστευτούς ήρωες και ρεαλιστικά κείμενα» (Hartley 2001: 135), ενώ σε μεγάλο βαθμό αυτό ισχύει και στα καθ' ημάς, σύμφωνα με μια γενική εικόνα που σχημάτισα από την παρούσα έρευνα. Έτσι, και οι Αθηναίοι αναγνώστες αρέσκονται να διαβάζουν για ήρωες που θα μπορούσαν να έχουν υπάρξει στην πραγματικότητα και τους αντιμετωπίζουν, όπως είδαμε, σαν να υπήρξαν ή να υπάρχουν στ' αλήθεια. Άλλωστε, το να πιστέψουμε στην αλήθεια των ηρώων δεν έχει να

κάνει με το χρόνο και τον τόπο της ανάγνωσης, αλλά συνιστά ένα εγγενές της στοιχείο παντού και πάντοτε: Για να διαβάσουμε το *Πόλεμος και Ειρήνη*, λέει ο Rabinowitz, δε φτάνει να συμμετάσχουμε στο συγγραφικό ακροατήριο του Τολστόι (Rabinowitz 1977: 127). Πρέπει ταυτόχρονα να προσποιηθούμε πως συμμετέχουμε και στο υποθετικό αφηγηματικό ακροατήριο προς το οποίο απευθύνεται ο αφηγητής. Το αφηγηματικό ακροατήριο δεν ξέρει πως η Μόσχα θα καεί το 1812 –πράγμα που γνωρίζει φυσικά το συγγραφικό ακροατήριο– κι επίσης πιστεύει πως η Νατάσα, ο Πιερ και ο Αντρέι «στ’ αλήθεια» υπήρξαν και άλλο τόσο αληθινά ήταν και τα όσα τους συνέβησαν (Rabinowitz 1977: 127). Είτε το συνειδητοποιούν είτε όχι, αυτό κάνουν, συνεχίζει ο Rabinowitz, όλοι οι επιτυχημένοι αναγνώστες όταν προσεγγίζουν ένα κείμενο (Rabinowitz 1977: 127).

Δεδομένης αυτής της «αλήθειας» των χαρακτήρων, οι αναγνώστες όχι μόνο αναφέρονται σε αυτούς σα να μιλούσαν για πραγματικούς ανθρώπους, αλλά και νιώθουν για αυτούς ό,τι θα ένιωθαν για κάποιον άλλο άνθρωπο:

«Είχα μια διαρκή αγωνία να δω ποια θα είναι η κατάληξη αυτών των παιδιών».

(Σ., Λ.Α.Ι.Μ., 17/11/2014)

«Ο Ντε Λούκα υποφέρει τόσο πολύ που εμένα με άγχωσε απ’ την πρώτη σελίδα μέχρι την τελευταία αν θα τα βγάλει πέρα, αν θα επιβιώσει. Δεν τρώει καθόλου, δηλαδή σε βαθμό που λέω θα πεθάνει όπου να ’ναι, πίνει τον ένα καφέ πίσω απ’ τον άλλο, δεν κοιμάται, πίνει, ξερνάει, νιώθεις τόσο άγχος όταν βλέπεις αυτόν τον άνθρωπο!»

(Τ., Λ.Α.Α.Λ., 11/9/2014)

«Εγώ αυτό το βιβλίο ήθελα να το πιάσω στα χέρια μου και να το διαβάσω σε ένα απόγευμα, αλλά με εκνεύριζε τόσο πολύ αυτός ο τύπος που δεν μπορούσα να το κάνω αυτό το πράγμα, δηλαδή το παράταγα, και μετά άντε πάλι. Με έφτανε στα όριά μου!»

(Σ., Λ.Α.Α., 11/1/2015)

Η ανάγνωση εδώ είναι «συναισθηματική-ταυτισιακή» (*modalité émotionnelle et identificatoire*) (Leenhardt 1988: 67). Σε αυτόν τον τύπο της ανάγνωσης, έλεγε ο Leenhardt, τα σχόλια των αναγνωστών περιστρέφονται περισσότερο γύρω από τους χαρακτήρες κι όχι τόσο γύρω από τις καταστάσεις που περιγράφονται (Leenhardt 1988: 67). Η απόσταση ανάμεσα στον αναγνώστη και το κείμενο μειώνεται, κι έτσι ο αναγνώστης εμπλέκεται

προσωπικά στην ανάγνωση: «η γνωστική λειτουργία της ανάγνωσης παρουσιάζεται κατά κύριο λόγο ως η δραστηριότητα ενός υποκειμένου: τα γεγονότα και οι αξίες της αφήγησης αξιολογούνται και κρίνονται από τον αναγνώστη σαν να έπρεπε απαραίτητως να σχετίζονται με αυτόν» (Leenhardt 1988: 68):

«Σκεφτείτε να είσαστε σε μία περιοχή όπου δεν έχετε καμία επιλογή, είσαστε κλεισμένοι σε ένα γκέτο, τα σπίτια είναι ελεεινά και τρισάθλια, η φτώχεια απέραντη, ο αλκοολισμός, η εγκληματικότητα, τα πάντα, κι έχετε το κάθε, τέλος πάντων να μην το χαρακτηρίσω, λευκό παιδάκι να περνάει και να σας βρίζει, κάθε μέρα όμως!»

(Τ., Λ.Α.Α.Λ., 18/12/2014)

Η αναγνώστρια εδώ «βλέπει» την ιστορία από την οπτική γωνία ενός κλεισμένου σε ένα ελεεινό γκέτο μαύρου και καλεί και τους υπόλοιπους να τη δουν με τον ίδιο τρόπο. Η απόσταση ανάμεσα στον αναγνώστη και τους χαρακτήρες μειώνεται και η ανάγνωση γίνεται συναισθηματική-ταυτισιακή. Αυτό μπορεί να οφείλεται είτε στη χρήση αφηγηματικών τεχνικών που σχετίζονται με την εστίαση ή τη δομή και οι οποίες ευνοούν τη συμπόρευση του αναγνώστη με τον ήρωα, όπως συμβαίνει στην παραπάνω περίπτωση, ή και σε μια διαφορετικού τύπου βιωματική συνάφεια ανάμεσά τους, ένα είδος πρόσδεσης που προκύπτει από την ομοιότητα εμπειριών και βιωμάτων (Felski 2008: 34). Και στις δύο περιπτώσεις οι αναγνώστες μπαίνουν στη θέση ενός ήρωα και ταυτίζονται με αυτόν. Έτσι, Αναφορικά με την *Υπόθεση Jacob* π.χ., η Ε. μιλά «σαν εκπαιδευτικός» (Ε., Λ.Α.Α.Λ., 9/10/2014), ενώ η Αρ. δηλώνει πως διάβασε το κείμενο «σα γονιός» και με αυτό συμφωνούν πολλοί από τους συμμετέχοντες:

«Αρ.: [...] Δεν ξέρω πώς θα το διαβάσει κάποιος που δεν είναι γονιός, να σου πω την αλήθεια.[...]

Ρ.: Δε νομίζω να το διαβάσει διαφορετικά. Δεν είναι ανάγκη να είσαι γονιός για να ταυτιστείς με μια τέτοια τραγωδία.

Αρ.: Είναι αλλιώς όμως όταν είσαι γονιός. Και πρέπει να πω ότι αυτό που λέει ο Γ. ότι τον έπιασε κατάθλιψη, κι εμένα το ίδιο, επειδή ακριβώς έχω έναν έφηβο γιο, ο οποίος δεν είναι δεκατεσσάρων, είναι δεκάξι ετών [...] πρέπει να πω ότι το ένιωσα πάρα πολύ βαθιά, σα να' μουν εγώ, πραγματικά. [...] Δεν ξέρω οι υπόλοιποι από δω που έχετε παιδιά πώς το νιώσατε, πώς το είδατε...

Πολλοί μαζί: Ακριβώς έτσι».

(Λ.Α.Α.Λ., 9/10/2014)

Η ταύτιση είναι για τον αναγνώστη, κατά κάποιον τρόπο, ο κανόνας, αυτό που φυσιολογικά συμβαίνει ή θα 'πρεπε να συμβαίνει όταν διαβάσει λογοτεχνία. Μια αναγνώστρια, έτσι, ανησυχεί όταν για κάποιο λόγο αδυνατεί να ταυτιστεί με την ηρωίδα του κειμένου:

«Εμένα με προβλημάτισε το γεγονός ότι δεν μπόρεσα να ταυτιστώ με την Ανθή. Σκέφτηκα, σκέφτηκα και ήταν η περίπτωση του αδερφού μου τελικά. Δεν ήθελαν τον αδερφό μου (για γαμπρό) γιατί δεν ήταν δημόσιος υπάλληλος και δεν είχε και περιουσία, όπως αυτοί ονειρεύονταν. Κυρίως δημόσιος υπάλληλος. Εμάχοντο, λοιπόν, αυτή τη σχέση επί εφτά χρόνια. Και τελικά η κοπέλα αυτή που έλιωνε για τον αδερφό μου τον άφησε και παντρεύτηκε κάποιον που της υπέδειξαν οι γονείς της. Κουράστηκε. Ο αδερφός μου δεν πήγαινε να τη ζητήσει, όπως ο Βρανάς (ο ήρωας του μυθιστορήματος), γιατί ήξερε ότι δεν είχε τα στάνταρ των μελλοντικών πεθερικών. Ήταν ιδιωτικός υπάλληλος, λυγερή η κοπέλα –σαν τη Λυγερή– πανέμορφη κοπέλα, πολύ αγαπημένο ζευγάρι και χωρίσανε. Εγώ δεν μπορούσα να μπω στη λογική της, κι έλεγα, εγώ θα τους παράταγα τους γονείς μου. Αυτή η νοοτροπία είναι τόσο έξω από μένα, και της Ανθής και αυτής της κοπέλας! Να μη διεκδικείς τίποτα ρε παιδί μου;»

(Αλ., Λ.Α.Ι.Μ., 16/3/2015)

Σύμφωνα με την έρευνα της Hartley, αυτό που έκρινε την αξία ενός βιβλίου για τα μέλη των λεσχών που ερεύνησε ήταν κυρίως ο παράγοντας της ενσυναίσθησης (empathy) (Hartley 132). Την ενσυναίσθηση, μάλιστα, η Hartley την εντόπιζε σε τρία επίπεδα: μεταξύ αναγνώστη και χαρακτήρα (στο πλαίσιο της ανάγνωσης), μεταξύ συγγραφέα και χαρακτήρα (στο πλαίσιο της γραφής) και μεταξύ αναγνωστών (στο πλαίσιο πια της λέσχης). Η ενσυναίσθηση των αναγνωστών για τους κειμενικούς χαρακτήρες αν και δεν αγγίζει όλα αυτά τα επίπεδα που αναφέρει η Hartley, σαφώς και συνιστά μία από τις βασικές αναγνωστικές στρατηγικές των συμμετεχόντων.

Όπως υπογραμμίζει και η Μικέ, η ανάγνωση αυτή συνιστά κατ' αρχάς τον πρώτο αναβαθμό μιας αναγνωστικής σχέσης (Μικέ 2014: 48). Πράγματι, χωρίς αυτήν δεν αναπτύσσεται ενδιαφέρον για το βιβλίο: «[...] δε βρήκα έναν ήρωα, κάτι, να πω «ωραίος αυτός», κάτι που να με τραβήξει σε κάποιον απ' τους ανθρώπους που αναφέρονται εκεί

μέσα» (Γ., Λ.Α.Ι.Μ., 17/11/2014), σημειώνει μια αναγνώστρια αναφερόμενη στο γιατί δεν της άρεσε το μυθιστόρημα που ήταν προς συζήτηση στη λέσχη. Κάποιες φορές, πάλι, ελλείπει ενδιαφέροντος για τους χαρακτήρες η αναγνωστική σχέση μπορεί ακόμα και να διακοπεί:

«Εγώ το ξεκίνησα, σιχτίρισα, μετά έλεγα ότι εγώ φταίω, μετά ότι, δεν μπορεί, φταίει αυτή (η συγγραφέας). Έλεγα ότι θέλει πάρα πολύ μεγάλη συγκέντρωση και έλεγα ότι φταίει το τρένο. [...] Και το παράτησα εκεί που ο Οτάβιο πήγαινε να γράψει κάτι και δε με ενδιέφερε καθόλου ούτε αυτός, ούτε τι πήγαινε να γράψει».

(Γν., Λ.Α.Α., 15/2/2015)

Και η Long αναφορικά με αυτό σημείωνε πως χωρίς το επίπεδο της οικειότητας με τους χαρακτήρες τα βιβλία παραμένουν σκοτεινά και χωρίς ενδιαφέρον για ορισμένους αναγνώστες (Long 2003: 153). Η σχέση με τους λογοτεχνικούς χαρακτήρες και η συγκινησιακή-ταυτισιακή ανάγνωση είναι έτσι ένα απαραίτητο πρώτο στάδιο γιατί «εξυπηρετεί μια από τις βασικές προϋποθέσεις [...] της λογοτεχνίας: τον Συγκινημένο Άνθρωπο» (η έμφαση στο πρωτότυπο) (Μικέ 2014: 48). Οι αναγνώστες επιζητούν τη συγκίνηση και τη σύνδεση αυτή με τους κειμενικούς χαρακτήρες σαν να ήταν αληθινοί άνθρωποι, έχοντας πλήρη συναίσθηση πως στην πραγματικότητα αποτελούν επινοημένες κατασκευές:

«Εγώ δεν αντιμετωπίζω ποτέ τις ηρωίδες ή τους ήρωες σαν πραγματικά πρόσωπα, να ψάχνω να δω τι νιώθει, τι δε νιώθει, τι θέλει κτλ. Δεν είναι αυτό, είναι χάρτινοι. Με ενδιαφέρει να δω τι συμβαίνει στη γραφή. [...] Παρ' όλα αυτά αν αισθάνομαι την ανάγκη να ταυτίζομαι, επειδή όλοι χρειαζόμαστε λίγο να ταυτιζόμαστε, εγώ βρήκα τον εαυτό μου σε μερικά πράγματα. Ποιος από μας δε βρήκε τον εαυτό του; Ποιος από μας δεν έχει χαθεί σε μια αίσθηση;»

(Π., Λ.Α.Α., 15/2/2015)

Όπως σημείωνε και ο Jauss, οι λογοτεχνικοί χαρακτήρες είναι εξαιρετικά χρήσιμοι για την αισθητική θεωρία: «Ο λογοτεχνικός χαρακτήρας, μολονότι έχει εδώ και καιρό περιέλθει σε δυσμένεια και από κάποιους κηρύσσεται ξανά και ξανά νεκρός, είναι απαραίτητος, τουλάχιστον για την αισθητική θεωρία και έχει να μας αποκαλύψει έναν πλούτο

πραγμάτων αναφορικά με την πρωτοβάθμια ανταπόκριση των αναγνωστών απέναντι στα λογοτεχνικά κείμενα» (Jauss 1982: 153). Κατ' αρχάς, χάρη σε πειστικούς και ρεαλιστικούς χαρακτήρες οι αναγνώστες πραγματοποιούν την επιθυμία τους για σύνδεση με άλλους «ανθρώπους» μέσα από τη λογοτεχνία. Χρησιμοποιούν έτσι τα λογοτεχνικά κείμενα «προκειμένου να συνδεθούν με άλλους και να μοιραστούν πράγματα με αυτούς» (Radway 1997: 7), όπως οι Αμερικανοί μεσοαστοί συνδρομητές του Book of the Month Club ή οι αμερικανοί μέσοι αναγνώστες που μελέτησε η Long και η Hartley. Όπως και εκείνοι, τα μέλη των λεσχών, όπως είδαμε, «αντιμετωπίζουν σοβαρά τους κειμενικούς χαρακτήρες, όπως θα αντιμετώπιζαν έναν πραγματικό άνθρωπο και τους αναλύουν με ηθικούς όρους» (Long 1987: 323). Επιπλέον, επιδιώκουν την ένωση με αυτούς, μια ένωση εύθραυστη που δεν εκφράζεται ανοιχτά και που εκκινεί από τη μέριμνά τους για θέματα που σχετίζονται με τον εαυτό. Έτσι, προβληματιζόμενοι αναφορικά με τον εαυτό, οι αναγνώστες έρχονται κοντά σε κάποιους μυθιστορηματικούς χαρακτήρες και βιώνουν αυτή την επισφαλή ένωση μαζί τους» (Long 1987: 323).

Μέσα από τη σχέση αυτή ορισμένες φορές συνήθως προκύπτει ένας σε βάθος στοχασμός πάνω σε ζητήματα που αφορούν την ηθική. Πράγματι, από τα πέντε είδη ταύτισης στα οποία αναφέρεται ο Jauss, αυτή που κυριαρχεί στις αναγνώσεις που μελέτησα είναι η «συμπαθητική ταύτιση», το είδος δηλαδή εκείνο της ταύτισης που προκαλείται από ατελείς ήρωες των οποίων τα παθήματα προκαλούν το ηθικό ενδιαφέρον στους αναγνώστες και αισθήματα αλληλεγγύης από την πλευρά τους (Jauss 1982: 153). «Το διάβασα με πολύ μεγάλη ευχαρίστηση», λέει η Λ. για το *Ο ήχος των πραγμάτων όταν πέφτουν*. Και συνεχίζει σημειώνοντας: «Όχι μόνο τι συνέβαινε σαν ιστορία, πιο πολύ για αυτούς τους ανθρώπους, γι' αυτό που περνούσανε, πώς τους στιγμάτισε» (Λ., Λ.Α.Α., 16/11/2014). «Ο συλλογικός λόγος που διατυπώνουν οι συμμετέχοντες των αναγνωστικών λεσχών που μελέτησα», παρατηρούσε αναφορικά με αυτό η Long, «τείνει να περιστρέφεται γύρω από ζητήματα ηθικής και ζητήματα που σχετίζονται με την εμπειρία» (Long 2003: 150). Χαρακτηριστικά αναφέρει την ανταπόκριση ορισμένων αναγνωστών στη *Λολίτα* του Nabokov, για την αξιολόγηση της οποίας χρησιμοποίησαν ηθικά κριτήρια ως προς το περιεχόμενο, αναγνωρίζοντας παράλληλα και τη μεγάλη ικανότητα του συγγραφέα της να εγείρει τη συμπάθεια προς τον κεντρικό χαρακτήρα ακόμα και σε ένα αρνητικό προς αυτόν ακροατήριο (Long 2003: 150). Με παρόμοιο τρόπο και οι δικοί μας αναγνώστες

αισθάνονται αλληλεγγύη για τους ήρωες, συνδέονται μαζί τους και μέσω της σύνδεσης αυτής διερευνούν ζητήματα ηθικής:

«Εμένα με άγχωσε το τέλος του και λίγο με στενοχώρεσε, που έχω διαβάσει και σκληρά βιβλία και τα σχετικά, με την έννοια ότι ok το έγραψες, ok έβγαλες αυτό μέχρι το τέλος, τι νόημα δίνεις; Δηλαδή ότι η μάνα ήξερε ότι το παιδί ήταν άρρωστο και ο πατέρας ήταν άρρωστος και τους θέλει άρρωστους; [...] Εμένα με σόκαρε το τέλος, δηλαδή όπως το δίνει στο βιβλίο κι όπως τελειώνει, δε φαίνεται αμφισβήτηση, φαίνεται αναγνώριση και αποδοχή, και αυτό ήταν το ανατριχιαστικό. Και μου έκανε εντύπωση το στυλ ότι, ρε παιδί μου, όταν το διαβάζει κάποιος, τι θα αποκομίσει; Δικαιολογούμε μια μάνα που επέλεξε έναν άρρωστο σύζυγο και ένα άρρωστο παιδί εν γνώσει της και τους θέλει έτσι;»

(Γ., Λ.Α.Α.Λ., 5/2/2015)

Άλλοτε, πάλι, μέσω της σύνδεσης με τους κειμενικούς ήρωες επιχειρείται από την πλευρά των αναγνωστών μια εξερεύνηση του ίδιου τους του εαυτού. Έτσι η Αρ. διαβάζοντας την *Υπόθεση Jacob* σα γονιός, δηλαδή ταυτιζόμενη με τους χαρακτήρες του πατέρα και της μητέρας του Jacob, βιώνει μια εσωτερική περιπέτεια και αναρωτιέται τι θα έκανε στη θέση τους («Και άρχισα να αναρωτιέμαι: τι θα έκανα αν εμένα μου συνέβαινε κάτι τέτοιο; Πώς θα το αντιμετώπιζα; πώς θα στεκόμουν; Τι θα σκεφτόμουν;», (Λ.Α.Α.Λ., 9/10/2014), ενώ, με αφορμή το μυθιστόρημα του Βικέλα και την αντιηρωική στάση του Λουκή κατά την Ελληνική Επανάσταση, η Μ. δηλώνει: «Πραγματικά, δεν ξέρω τι θα έκανα στη θέση του!» (Μ., Λ.Α.Ι.Μ., 3/11/2014).

Ο Roulet ισχυριζόταν πως η συνείδηση του αναγνώστη «σβήνει» καθώς αυτός βυθίζεται στο κείμενο (Roulet 1980 [1972]: 45). Στην πραγματικότητα όμως, οι αναγνώστες, όπως είδαμε, μπορεί να βυθίζονται στην ανάγνωση και να ταυτίζονται με τους κειμενικούς χαρακτήρες, όμως δε «χάνουν» τους εαυτούς τους. Ίσα-ίσα, η εμπειρία του εαυτού μέσω της εμπειρίας του άλλου τους επιτρέπει να βιώσουν διαφορετικές θέσεις υποκειμένου και να εξερευνήσουν τον εαυτό και τα όριά του. Η ενσυναίσθηση και η ταύτιση με τους μυθιστορηματικούς χαρακτήρες δεν καταλήγουν τελικά στην απορρόφηση του εαυτού από τον άλλο, αλλά στη διαφοροποίησή του από αυτόν και ταυτόχρονα στον εμπλουτισμό του εαυτού: τελικά «ξεχωρίζω τον εαυτό μου από τον χαρακτήρα-ήρωα και στο διαχωρισμό

αυτό βιώνω μέσω του χαρακτήρα τις δικές μου πιθανές εναλλακτικές», σημείωναν ο Wellershoff και ο Jauss αναφορικά με την αισθητική εμπειρία (Wellershoff στο Jauss 1982: 160). Συζητώντας, για παράδειγμα, *Το δείπνο* του Herman Koch, ένα μυθιστόρημα όπου ο ήρωας αποκρύπτει από τη μέλλουσα σύζυγο ότι νοσεί από μια σοβαρή ψυχική ασθένεια, ορισμένες αναγνώστριες διερωτώνται αναφορικά με τις δικές τους εναλλακτικές:

«Τ.:Εσύ, αν ήξερες, θα τον παντρευόσουν;

Α.: Δεν ξέρω, μάλλον όχι».

(Λ.Α.Α.Λ., 5/2/2015)

Σύμφωνα με τους Wellershoff και Jauss, ο αναγνώστης που επηρεάζεται συναισθηματικά από το κείμενο από τη μια θέλει να βρει τον εαυτό του μέσα στους χαρακτήρες, αλλά ταυτόχρονα θέλει οι τελευταίοι να είναι σαφώς διακριτοί (Wellershoff στο Jauss 1982: 160). Αυτό που αναζητά λοιπόν είναι ένα πεδίο για εναλλακτικές επιλογές» (Wellershoff στο Jauss 1982: 160). Σε αυτό ακριβώς το παιχνίδι βρίσκεται και η απόλαυση της ανάγνωσης, η οποία δεν πηγάζει ούτε από την πλήρη απορρόφηση από ένα συναίσθημα ούτε –στο άλλο άκρο– από την αποστασιοποίηση ενός κριτικού αναστοχασμού (Jauss 1982: 160). Αυτό που καθιστά την ανάγνωση τόσο ξεχωριστή είναι «η προσέγγιση και η απομάκρυνση του αναγνώστη από το κείμενο, αυτή η παλινδρομική κίνηση του προς το κείμενο και μακριά από αυτό, η ολοένα και ανανεούμενη αποδέσμευση του εαυτού από την πλαστή εμπειρία, ο έλεγχος του εαυτού απέναντι στην τελεσίδικη μοίρα ενός άλλου» (Jauss 1982: 160). Η αισθητική απόλαυση ορίζεται έτσι σαν η «απόλαυση του εαυτού μέσω της απόλαυσης αυτού που είναι διαφορετικό» (Jauss 1982: 160). Έτσι, το άτομο που διαβάσει δε «σβήνεται» από το κείμενο, αλλά, όπως έλεγε ο Jauss, βρίσκεται σε μια συνεχή κατάσταση αναβολής της αισθητικής ταύτισης (Jauss 1982: 160). Και από τη θέση αυτή μπορεί και εξερευνά τον εαυτό και τα όριά του.

Αναγνώριση

Αναλύοντας τα μυθιστορήματα με ήρωα τον James Bond, ο Umberto Eco είχε επισημάνει την τάση του Ian Fleming να σταματά την αφήγηση προκειμένου να στρέψει την προσοχή του αναγνώστη σε λεπτομερείς περιγραφές τοπίων, αντικειμένων ή σκηνών που δε διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο για την εξέλιξη της ιστορίας (Eco 1979 στο Radway 1991: 194). Πρόκειται, σημειώνει ο Eco, όχι μόνο για άρτιες τεχνικά περιγραφές που μας κάνουν κυριολεκτικά να βλέπουμε ό,τι περιγράφεται, αλλά και για περιγραφές που εστιάζουν στο προφανές και το συνηθισμένο κι όχι στο εξωτικό ή το παράξενο (Eco 1979 στο Radway 1991: 194). Προσπαθώντας να ερμηνεύσει αυτήν την εμμονή με το ήδη γνωστό, το συνηθισμένο και το οικείο, ο Eco ισχυρίζεται πως ο Fleming σπαταλά χρόνο ώστε να αποδώσει με φωτογραφική ακρίβεια οικεία στον αναγνώστη στοιχεία γιατί «μέσω του οικείου μπορεί να προκαλέσει την ταύτισή του με το όσα γράφει» (Eco 1979 στο Radway 1991: 194). Αν αυτό συμβαίνει στα αλήθεια, τότε οφείλεται στο ότι η πρόσληψη γίνεται πάντα μέσα από γνωστά σχήματα, ακόμα κι αν πρόκειται για κάτι που στην πραγματικότητα είναι ξένο και μακρινό. Οι αναγνώστες ακόμα κι όταν διαβάζουν για κάτι πολύ μακρινό σε σχέση με τις δικές τους ζωές, προσπαθούν να το πλησιάσουν φέρνοντάς το κατά κάποιον τρόπο στα δικά τους μέτρα. Το ξένο και το μακρινό παίρνει έτσι το σχήμα μιας οικείας εμπειρίας ή μιας οικείας εικόνας:

«Εντελώς καινούρια (στον Σέρλοκ Χολμς) ήταν κι αυτή η μεθοδικότητα της έρευνας [...]. Είναι ένας ερευνητής [...] που βασίζεται αποκλειστικά και μόνο στα στοιχεία. Είναι, όντως, σαν να μαζεύουνε οι ερευνητές του CSI την τριχούλα και το σάλιο και την ίνα από το ύφασμα, να τα βάζουν στο σακουλάκι και να τα πηγαίνουν στο εργαστήριο. Και αυτός αυτά έψαχνε, με τη διαφορά ότι μπορούσε με μια ματιά να σου πει τι πούρο κάπνισε, πόσο ψηλός ήτανε και δεν ξέρω κι εγώ τι άλλο».

(Αρ., Λ.Α.Α.Λ., 8/5/2014)

Χάρη σε ένα πολύ ενδιαφέρον παιχνίδι με το χρόνο, η μέθοδος συλλογής στοιχείων του Σέρλοκ Χολμς γίνεται κατανοητή μέσω των μεθόδων του CSI, που προφανώς είναι πολύ περισσότερο οικείες στην αναγνώστρια. Τις περισσότερες φορές, μάλιστα, οι γέφυρες που χτίζουν οι αναγνώστες με τα κείμενα έχουν πιο προσωπικό χαρακτήρα:

«Σα γλώσσα μ' αρέσει πάρα πολύ, είναι πολύ εύκολο για μένα. Είναι σα ν' ακούω την κολλητή μου, η οποία, όταν μιλάει για την οικογένειά της, μιλάει έτσι. Οπότε το διασκεδάζω, έχω γελάσει πολύ!»

(Ββ., Λ.Α.Ι.Μ., 17/11/2014)

Έτσι, ο τρόπος που μιλά η Μυρσίνη της *Αρχαίας σκουριάς* θυμίζει σε μια αναγνώστρια τον τρόπο ομιλίας της «κολλητής» της και διαβάζοντας το βιβλίο είναι σαν να την ακούει να μιλάει, πράγμα που κάνει την ανάγνωση εύκολη και διασκεδαστική για αυτήν. Αν, λοιπόν, στην προηγούμενη ενότητα είδαμε τον τρόπο με τον οποίο «η αντίληψη για τον εαυτό διαμεσολαβείται από τον άλλο» (Felski 2008: 49), βλέπουμε τώρα πως «και η αντίληψη για τον άλλο διαμεσολαβείται από τον εαυτό» (Felski 2008: 49). Καθώς διαβάζω, λέει η Felski, όταν γυρνάω μια σελίδα, καθηλώνομαι από μια περιγραφή, μια διαδοχή συμβάντων, έναν διάλογο ανάμεσα στα πρόσωπα, έναν εσωτερικό μονόλογο. Εντελώς ξαφνικά και χωρίς καμία προειδοποίηση, στο κενό μεταξύ κειμένου και αναγνώστη ξεπηδά σα σπίθα μια σύνδεση, ένας παράξενος συντονισμός, που μπορεί να τον αναζητούσα ή μπορεί να έπεσα τυχαία πάνω του, εκεί που δεν το περίμενα (Felski 2008: 23). Πρόκειται, συνεχίζει, για μια εμπειρία «φοβερά κοινότοπη», κι όμως, την ίδια στιγμή «για τον καθένα ξεχωριστά μυστηριώδη» (Felski 2008: 23). Πράγματι, οι αναγνώστες συνεχώς αναγνωρίζουν στοιχεία του εαυτού τους μέσα στα κείμενα και αυτό δε σταματά να τους εκπλήσσει:

«Έχω μία απορία. Είπατε ότι στην ουσία η φαντασία και το ψέμα λειτουργεί όταν γράφετε⁹. Πώς γίνεται, όμως, ο αναγνώστης, εγώ παραδείγματος χάριν, διαβάζοντας το βιβλίο σας να βρίσκω τόσες αλήθειες για μένα; Πώς γίνεται;»

(Ε., Λ.Α.Ν.Κ., 26/01/2015)

Διαβάζοντας ένα λογοτεχνικό κείμενο, σημειώνει η Felski, μολονότι γνωρίζουμε πως αυτό καθορίζεται από τις συμβάσεις του είδους στο οποίο ανήκει και της λογοτεχνικής φόρμας εν γένει, παρ' όλα αυτά η διαύγεια με την οποία αποτυπώνει έναν κόσμο και μια μορφή

⁹ Η συμμετέχουσα μιλά απευθυνόμενη στον Βασίλη Αλεξάκη, προσκεκλημένο της Λ.Α.Ν.Κ. με αφορμή το βιβλίο του *Ο μικρός Έλληνας*.

ζωής μας αφήνει άναυδους (Felski 2008: 39). Πόσω μάλλον αν μέσα σε αυτόν τον κόσμο αναγνωρίσουμε και στοιχεία από εμάς τους ίδιους.

Αν και περιθωριοποιημένη από τις λογοτεχνικές σπουδές, η έννοια της αναγνώρισης χαίρει μεγάλης εκτίμησης από θεωρητικούς άλλων γνωστικών περιοχών. Οι πολιτικοί επιστήμονες, έτσι, χαιρετίζουν την αναγνώριση σαν μια έννοια-κλειδί για την εποχή μας, μια έννοια που δημιουργεί ένα νέο πλαίσιο μέσα στο οποίο μπορούμε να συζητήσουμε τη σημασία και την επίδραση των αγώνων για κοινωνική δικαιοσύνη (Felski 2008: 29). Ο φεμινισμός, ο ακτιβισμός από ομοφυλοφιλικές ή λεσβιακές ομάδες και οι προσδοκίες φυλετικών και εθνικών μειονοτήτων για αυτοκαθορισμό αποτελούν ιδιαίτερα εμφανή παραδείγματα τέτοιων αιτημάτων για κοινωνική αναγνώριση (Felski 2008: 29). Για τον Axel Honneth, μάλιστα, η επιδίωξη της αναγνώρισης δεν είναι ένας νέος αστερισμός που προέκυψε από τα αιτήματα των κοινωνικών κινημάτων, αλλά μια «ανθρωπολογική σταθερά», ένα καθοριστικό χαρακτηριστικό του τι σημαίνει να είναι κανείς άτομο και να ενδύεται ποκίλες πολιτισμικές και πολιτικές αμφιέσεις (Felski 2008: 29). Ακόμη περισσότερο, για τον Charles Taylor η αναγνώριση είναι μια «ζωτική ανθρώπινη ανάγκη» (Taylor 1994 στο Felski 2008: 29). Αν πράγματι η ύπαρξή μας περιστρέφεται γύρω από το δράμα της αναγνώρισης, τότε και η αισθητική μας ανταπόκριση στα κείμενα δεν μπορεί να διαχωριστεί από τη γενικότερη επιθυμία μας για αποδοχή και γνώση (Felski 2008: 43). Για το λόγο αυτό η Felski προτείνει να επανεξετάσουμε την έννοια αυτή στο πλαίσιο των λογοτεχνικών σπουδών με όρους, αυτή τη φορά, διαφορετικούς από αυτούς της ευπιστίας ή της αφέλειας.

Όλοι μας, ισχυρίζεται η Felski, αναζητούμε με πολλούς και διάφορους τρόπους να βρούμε αντηχήσεις και αντανakλάσεις του εαυτού μας, όσο τμηματικές κι αν είναι αυτές, στον κόσμο που μας περιβάλλει (Felski 2008: 43). Ομοίως και οι αναγνώστες, πάρα πολύ συχνά αναγνωρίζουν στοιχεία του εαυτού τους μέσα στα κείμενα:

«Σε αυτήν την κοινωνία, που η σωματική παλικάριά [...] είναι η μεγαλύτερη αξία, εκείνο το παιδί που είχε μυωπία και άργησε να την ανακαλύψει— μου θυμίζει τον εαυτό μου, γιατί κι εγώ έβαλα γυαλιά στη Δευτέρα γυμνασίου, ενώ έπρεπε να φοράω από νωρίτερα— αυτά τα παιδιά γίνονται πιο κλειστά, πιο μαζεμένα, γιατί όταν βλέπεις την τάδε θεία σε απόσταση 200 μέτρων και δεν την αναγνωρίζεις, δε θα τη χαιρετήσεις και μετά θα σου πούνε “τι αμίλητο παιδί που είναι αυτό, δε χαιρετάει τους συγγενείς του,

δεν κάνει...”. Μιλάμε, τώρα, τ’ χω ζήσει, γι’ αυτό τα λέω. Κάπως έτσι τον φαντάζομαι και τον Κυριάκο να είναι κλειστό, να διαβάσει, να ασχολείται με άλλα πράγματα και όχι με τα παιχνίδια των άλλων παιδιών».

(Αν., Λ.Α.Ι.Μ., 8/12/2014)

Η αναγνώστρια εδώ επισημαίνει μια λεπτομέρεια στην οποία, κατά τα άλλα, δύσκολα θα σταματούσε κάποιος κατά την ανάγνωση του μυθιστορήματος. Πρόκειται για το γεγονός ότι ο Κυριάκος του μυθιστορήματος *Κουστούμι στο χώμα* είχε μυωπία και άργησε να την ανακαλύψει και το πώς αυτό συνδέεται με την εικόνα του «προβληματικού» παιδιού που είχε ο περίγυρος για αυτόν καθώς και με το ότι μεγαλώνοντας ο ίδιος έγινε κλειστός σα χαρακτήρας. Η αναγνώστρια εδώ δε δυσκολεύεται να εντοπίσει τη λεπτομέρεια αυτή γιατί πρόκειται για κάτι που έχει ζήσει και η ίδια: «Μιλάμε, τώρα, τ’ χω ζήσει, γι’ αυτό τα λέω» (Αν., Λ.Α.Ι.Μ., 8/12/2014). Ο Stephen White λέει πως ο εαυτός μας είναι κολλώδης (White 2000 στο Felski 2008: 42). Ανάμεσα σε αυτόν και την πραγματικότητα υπάρχει τριβή. Δεν είναι εξαϋλωμένος και αποστασιοποιημένος σε σχέση με τον τόπο και το χρόνο, την κουλτούρα και την ιστορία, τη βιογραφία και το σώμα (White 2000 στο Felski 2008: 42). Όλες αυτές οι διαφορετικές συνθήκες και οι λεπτομέρειες έχουν σημασία: απαιτούν αναγνώριση στη λογοτεχνία, αλλά και στη ζωή (Felski 2008: 43). Έτσι, όταν η αναγνώστρια αναγνωρίζει στο σύμπαν του μυθιστορήματος στοιχεία και της δικής της ζωής, την ίδια στιγμή το ίδιο το βιβλίο την αποδέχεται: αναγνωρίζει και με αυτόν τον τρόπο αποδέχεται μια δική της εμπειρία ή κάποια πλευρά του εαυτού της, όσο παράξενη ή κοινότοπη κι αν είναι αυτή. Έτσι, μέσω της αισθητικής εμπειρίας και της σχέσης που αναπτύσσεται ανάμεσα στον αναγνώστη και τον ήρωα, το άτομο οδηγείται στη συνειδητοποίηση ότι αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης κοινότητας: «Η ανάγνωση μπορεί να προσφέρει ανακούφιση και παρηγοριά [...] επιβεβαιώνοντας πως δεν είμαι εντελώς μόνος/η και πως υπάρχουν άλλοι που σκέφτονται ή αισθάνονται όπως εγώ. Μέσα από αυτήν την εμπειρία σύνδεσης αναγνώστη και κειμένου αισθάνομαι πως με αποδέχονται, απελευθερώνομαι από το φόβο ότι είμαι αόρατος» (Felski 2008: 33). Κι ακόμα περισσότερο, η επαφή με την ωραία γραφή, όπως επισημαίνει και η Petit, νομιμοποιεί τον αναγνώστη ως προς την ταυτότητά του: «Το συναίσθημα από ιδιωτικό γίνεται δημόσιο, χάρη στον αναγνωρισμένο συγγραφέα που μου δανείζει τη φωνή του» (Petit 2000 [1993]: 163)

Η φεμνίστρια κριτικός Suzanne Juhasz γράφει επίσης πως αισθάνεται πολύ πιο μόνη

στον πραγματικό κόσμο σε σχέση με το μυθιστορηματικό: «Αντίθετα, όταν διαβάζω», λέει, «αισθάνομαι πως το βιβλίο με αποδέχεται και πως χάρη στο βιβλίο αναγνωρίζω κι εγώ τον εαυτό μου (Juhasz 1994 στο Felski 2008: 33). Κοιτώντας, λέει η Felski, όχι προς τα προς τα μέσα, αλλά προς τα έξω, σε τυπωμένες σελίδες, οι αναγνώστες συνειδητοποιούν πράγματα για τον εαυτό τους:

«Εγώ, εν τω μεταξύ, όντως κόρη βαμμένου πασοκτσή, ο οποίος ασχολείτο με τα κοινά και τα λοιπά, όλους αυτούς τους τύπους, τους είδα, τους έζησα, δηλαδή γνώρισα βουλευτές και τέτοια».

(Ζ. Λ.Α.Α, 11/1/2015)

«Να διαβάσω το ποίημα “Μετανάστευση” σαν άλλη μετανάστρια;»

(Σ., Λ.Α.Ν.Κ., 24/11/2014)

Εδώ η ανάγνωση οδηγεί στη συνειδητοποίηση μιας ταυτότητας ή μιας πλευράς του εαυτού. Η Ζ. διαβάζοντας τη Φανταστική περιπέτεια δηλώνει «κόρη βαμμένου πασοκτσή» και η Σ. διαβάζοντας τα *Ίχνη Ζωής* «μετανάστρια». Η ίδια συνεχίζει λέγοντας:

«Είναι μία συναισθηματική φόρτιση. Το διάβασα, απνευστί ομολογουμένως, φορτίστηκα συναισθηματικά, με θέματα που μ’ αγγίζουν, μετανάστευση, γιατί κι εγώ είμαι παιδί της επαρχίας, γιατί κι εγώ ήρθα εκείνη την εποχή σε πολύ τρυφερή ηλικία, μ’ έναν αποχωρισμό πολύ δύσκολο, κι από τότε, ειλικρινά το λέω, βλέπω τρένο και σφίγγομαι, γιατί με τρένο ήρθα από πάνω. Ε, πραγματικά μ’ άρεσαν πολύ τα θέματα με τα οποία ασχολείται».

(Σ., Λ.Α.Ν.Κ., 24/11/2014)

Εκτός από την –ορισμένες φορές επώδυνη– συνειδητοποίηση πραγμάτων αναφορικά με τον εαυτό, από τα δεδομένα της εμπειρικής έρευνας αναδεικνύεται και μία ακόμη λειτουργία της αναγνώρισης, η οποία δε σχολιάζεται από τη βιβλιογραφία. Παρ’ όλα αυτά είναι κεντρική στην παρούσα έρευνα και αφορά στη συγκρότηση της μνήμης:

«Με αυτό το βιβλίο πια, σα να ξαναγυρνάμε μαζί πίσω, δηλαδή εγώ μαζί σας γύρισα πίσω. Και στην παιδική μου ηλικία και σε αυτά που με επηρέασαν εμένα που τα βρίσκω

στο βιβλίο σας¹⁰. [...] Ίσως κι επειδή είμαστε κάπου της ίδιας γενιάς. Κάναμε τα ίδια. Ζούσαμε σε μια Αθήνα τότε που ήταν έτσι τα πράγματα. [...] Ανασύρατε τόσο πολύ στη μνήμη σας και στη δική μας όλα αυτά τα πράγματα, που ήταν εκπληκτικό. Και μαζί με τον κήπο του Λουξεμβούργου, που έμαθα πολλά πράγματα –πού να τα ξέρω, δεν έχω πάει κιόλας– ήταν ένα βιβλίο, –δεν ξέρω– πολύ συναισθηματικό. Αλλά άγγιζε πάρα πολύ και το θάνατο. [...] Ίσως επειδή το σκεφτόμαστε κιόλας; [...] Ξεκινήσαμε με τους ήρωες, αλλά προχωρώντας φτάσαμε και σε αυτά που φοβόμαστε. Έτσι το ένιωσα».

(Μ., Λ.Α.Ν.Κ.26/1/2015).

«Μ.: Είναι κανείς Ηρακλειώτης γέννημα θρέμμα ή Ιωνιώτης; [...] Δεν ξέρω αν ζούσες στην Αγία Τριάδα στο Ηράκλειο... εκεί γινόταν ένα μεγάλο πανηγύρι.

Α.: Α, λες για την τριλογία.

Μ.: Το πρώτο απ' αυτά τα τρία [βιβλία] περιγράφει, εγώ συγκινήθηκα όταν το διάβασα, δεν είναι σπουδαίος λογοτέχνης, δε θέλω να πω ότι είναι σπουδαίος λογοτέχνης, όμως

περιγράφει ακριβώς όπως θυμόμουν παιδί το πανηγύρι της Αγίας Τριάδας».

(Μ., Λ.Α.Ι.Μ., 8/12/2014)

Οι αναγνώστες αναγνωρίζουν παλιότερα βιώματά τους στα κείμενα, πράγματα που τους θυμίζουν το παρελθόν τους και τους γυρνούν πίσω. Ορισμένες φορές, μάλιστα, δε χρειάζεται καν να υπάρχει απόλυτη ταύτιση ανάμεσα στις εμπειρίες ή τις αναμνήσεις του αναγνώστη και τα όσα αναφέρονται στο κείμενο. Αρκεί μια αόριστη ομοιότητα, μια οικεία αίσθηση, ορισμένα σημεία αντιστοιχίας:

«Παρ' ότι από τα τρία προσωπικά προτιμώ και σα σύλληψη και σαν ύφος το πρώτο, αυτό [το δεύτερο διήγημα] με συγκίνησε πάρα πολύ. Μου άρεσε πάρα πολύ η αναβίωση μιας περιοχής που δεν τη γνωρίζω, με τα επώνυμα μαγαζιά, με τους επώνυμους δρόμους, με τα καφενεία, με τα σουβλατζήδικα [...]. Σ' αυτό το διήγημα το βλέπει ο αναγνώστης ότι ξέρεις γιατί μιλά και μιλάς για πολύ απλά και ανθρώπινα

¹⁰ Η Μ. απευθύνεται στον Βασίλη Αλεξάκη, προσκεκλημένο της λέσχης με αφορμή το μυθιστόρημά του *Ο μικρός Έλληνας*.

πράγματα και ο καθένας όταν το διαβάζει αναπολεί τα της δικής του γειτονιάς τις αντιστοιχίες».

(Π., Λ.Α.Α.Λ., 12/3/2015)

Τις περισσότερες φορές η αναγνώριση προκαλείται από μια επιδέξια από την πλευρά του συγγραφέα απόδοση στοιχείων ή σκηνών που αντλούνται από μια δεξαμενή κοινών αναφορών: καθημερινά αντικείμενα, μυρωδιές, ήχοι, συνήθειες ή αντιλήψεις, οτιδήποτε μέσα από όλες τις μικρολεπτομέρειες της καθημερινότητας μιας εποχής κι ενός τόπου (Felski 2008: 39). Η αναγνώριση τέτοιων στοιχείων κατά την ανάγνωση συνιστά, σύμφωνα με τη Felski, μια μορφή «εντατικοποίησης του εαυτού» (self-intensification) (Felski 2008: 39), κατά την οποία συνειδητοποιεί κανείς τη συσσωρευμένη εμπειρία που έχει ως διακριτή, αλλά όχι μοναδική (Felski 2008: 39):

«Επίσης μου ήταν πολύ οικείο για πολλά πράγματα άλλα, όπως ας πούμε η περιοχή που κινιόταν, το Παγκράτι, όλη η περιοχή αυτή μου ήταν οικεία γιατί εκεί είχα μεγαλώσει, επίσης στον εκδοτικό οίκο που περιγράφει την επίσκεψη και όλες αυτές τις συζητήσεις που γίνονται, επειδή έχει τύχει να πάω στον Κέδρο και είδα πώς είναι εκεί η ατμόσφαιρα και μου τη θύμισε πάρα πολύ, ότι όλο το σύστημα είναι σάπιο. [...] Και αυτή τη συμπεριφορά τη συναντούμε και σε πολλούς λογοτεχνικούς χώρους, επειδή έχει τύχει να κινηθώ, που άνθρωποι οι οποίοι γράφουνε σαχλαμάρες, και οι οποίοι θεωρούν τον εαυτό τους, τι να πω! Και παίρνουν και βραβεία μεταξύ τους και όλα αυτά που λέει κι εδώ».

(Θ., Λ.Α.Α, 11/1/2015)

Σπανιότερες είναι οι περιπτώσεις της αναγνώρισης ως «επέκτασης του εαυτού» (self-extension) (Felski 2008: 39), στιγμές στις οποίες ο αναγνώστης αναγνωρίζει πλευρές του εαυτού του σε κάτι που είναι παράξενο ή μακρινό (Felski 2008: 39). Και όμως, στη ροή της ανάγνωσης, λέει η Felski, οι σχέσεις ανάμεσα σε διαφορετικές εποχές ή τόπους από τη μια και στους τρόπους που λειτουργεί η αναγνώριση είναι συχνά ρευστές και απρόβλεπτες (Felski 2008: 44). Έτσι, ορισμένες φορές οι εκλεκτικές συγγένειες ανάμεσα σε αναγνώστες και λογοτεχνικούς χαρακτήρες και οι σχέσεις που αυτοί αναπτύσσουν μπορεί να ξεπεράσουν τις διαφορές ανάμεσα σε τόπους, καταστάσεις ή εποχές (Felski 2008: 46). Ως

προς αυτό, μια αναγνώστρια του *Ήχου των πραγμάτων όταν πέφτουν* σημειώνει χαρακτηριστικά τα εξής:

«Αυτή η σχέση με την πραγματικότητα που είχε αυτός ο άνθρωπος, έτσι όπως περιέγραφε τον εαυτό του και τους άλλους, μπορεί κανείς να βρει και κάποιος άλλος τον εαυτό του εκεί, ακόμα κι αν δεν έχει περάσει τα αντίστοιχα γεγονότα, ξέρω γω, της Κολομβίας, αυτό μου άρεσε».

(Χ., Λ.Α.Α., 16/11/2014)

Αυτό που μετράει τελικά, δεν είναι ούτε ο χαρακτήρας αυτός καθ' αυτός, ούτε η κατάσταση στην Κολομβία, αλλά η δυνατότητα αναγωγής στο εγώ, στο εδώ και στο τώρα, και τα περιθώρια που παρέχει ένα κείμενο, ένας λογοτεχνικός χαρακτήρας ή μια ιστορία για να βρει ο αναγνώστης τον εαυτό του. Καθώς μπαίνουμε σε άλλους κόσμους, έλεγε η Felski, εξοικειωνόμαστε με το ανοίκειο, παρασυρόμαστε να δούμε τα πράγματα από διαφορετικές οπτικές γωνίες και, τελικά, σε αυτές τις ξένες και μακρινές ζωές βρίσκουμε πλευρές της δικής μας ζωής (Felski 2008: 43).

Με την έννοια αυτή, η αναγνώριση δεν προϋποθέτει άμεση ή κατοπτρική ομοιότητα, ούτε συνιστά μια επανάληψη της ταυτότητας (Felski 2008: 44 & 48). Δεν μπορούμε, έτσι, να προσυπογράψουμε την ανάγνωση αυτή σα μια «αυτοβιογραφική συνθήκη» (Μαυρουδής 2014: 6), κατά την οποία ο αναγνώστης βρίσκεται απέναντι στον εαυτό του σε ένα κλειστό και μη γόνιμο σχήμα. Η αναγνώριση στοιχείων του εαυτού στο κείμενο από την πλευρά του αναγνώστη δεν είναι ένας κύκλος, ένα αδιέξοδο σχήμα. Ο αναγνώστης απέναντι στον κειμενικό χαρακτήρα αναγνωρίζει ομοιότητες, αλλά εντοπίζει επίσης και σημαίνουσες διαφορές:

«Εγώ επειδή έζησα εκείνη της εποχή, ήμουν δέκα χρονώ στο τέλος της δεκαετίας του '60, και μετά, βέβαια, στη Μεταπολίτευση, αυτά όλα μου είναι πάρα πολύ οικεία, Νομίζω σκιαγραφεί την κοινωνία πολύ ωραία, αυτά που βγάζει μου θυμίζουν δικά μου βιώματα. Βέβαια, εγώ δεν έζησα σε ένα τέτοιο περιβάλλον στο Κολωνάκι, αλλά αυτός ο εφησυχασμός, υπήρχε μια δικτατορία που δεν υπήρχε, ο κόσμος έκανε τη δουλειά του, κάπου λέει πού πήγαν οι ψηφοφόροι της ΕΔΑ, αυτή η απάθεια του κόσμου, εγώ την έζησα σαν παιδί. Αυτός ο μικροαστισμός επί χούντας, αυτός ο καταναλωτισμός φαίνεται καθαρά, που ας πούμε εγώ το ζούσα αυτό, σε κάθε σπίτι γινόταν αυτό το

πράγμα, να κάνουμε οικονομία κάτι να φτιάξουμε και επίσης και οι διαμάχες στην αριστερά [...].»

(Αλ., Λ.Α.Ι.Μ., 17/11/2014)

Μάλιστα, η αναγνώριση ως κατοπτρική ομοιότητα ή επανάληψη απορρίπτεται από τους αναγνώστες:

«Δεν μπορώ να πω ότι μου άρεσε. Ήταν, βέβαια, οικεία πράγματα όλα, δηλαδή από τη γενιά μας. Μου φαινόταν ότι οι ήρωες ήταν γνωστοί μου, δηλαδή τους ήξερα, γιατί βλέπω τέτοιες συμπεριφορές ακόμα και τώρα. [...] Μου φάνηκε ότι σαν να ήθελε να τα βάλει όλα, από τη δεκαετία του '60 να τα χώσει όλα λίγο μέσα τα ιστορικά γεγονότα. [...] Δε μου 'δωσε κάτι καινούριο, να το πάει κι αλλού δηλαδή».

(Σ., Λ.Α.Ι.Μ., 17/11/2014)

«Κάποια στιγμή δεν κατάλαβα γιατί έπρεπε να αρχίσω να διαβάζω για το τι συνέβαινε στην Ελλάδα της δεκαετίας του '80, που θυμάμαι ούτως ή άλλως πολλά πράγματα. Δεν είμαι τόσο νέα όσο φαίνομαι! [...] Θέλω να πω ότι είναι πολύ κοντά σε μια πραγματικότητα την οποία έχουμε ζήσει, δε μου 'κανε φοβερή εντύπωση αυτό που διάβασα».

(Μ., Λ.Α.Α., 11/1/2015)

Αντίθετα με όλες τις άλλες περιπτώσεις που οι αναγνώστες επιζητούν και απολαμβάνουν την αναγνώριση –ακριβώς επειδή δεν οδηγεί σε επανάληψη, αλλά στην εντατικοποίηση ή την επέκταση του εαυτού– εδώ, η ανάγνωση παύει να έχει ενδιαφέρον, από τη στιγμή που γίνεται είναι ένας καθρέφτης πραγμάτων που είναι ήδη γνωστά. Οι αναγνώστες, σημειώνει η Long, απολαμβάνουν να αναγνωρίζουν τον εαυτό τους ή να αισθάνονται κοντά στο κείμενο και, ορισμένες φορές μάλιστα, μέσα από τη διαδικασία αυτή αποκομίζουν μια βαθιά γνώση του εαυτού (Long 2003: 177). Απολαμβάνουν όμως, επίσης, και το παράξενο ή το διαφορετικό, αυτό από το οποίο μπορούν να μάθουν κάτι νέο, κι έτσι, αυτό που χρειάζονται ούτως ώστε να ιδιοποιηθούν το βιβλίο είναι «μια εναλλαγή ομοιότητας και διαφοράς» (Long 2003: 177). Αυτή η περίπλοκη διαλεκτική ομοιότητας και διαφοράς περιγράφει και κατά τον Holland όχι μόνο τον τρόπο με τον οποίο συναλλασσόμαστε ως αναγνώστες με τη λογοτεχνία, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο συναλλασσόμαστε γενικότερα με το γύρω μας κόσμο: Αντιλαμβανόμαστε την ομοιότητα παρατηρώντας τα

στοιχεία που παραμένουν σταθερά μέσα στην αδιάκοπη μεταβολή της ζωής μας και αντιλαμβανόμαστε τη διαφορά παρατηρώντας τα στοιχεία που έχουν αλλάξει κόντρα σε ένα φόντο ομοιότητας που παραμένει σταθερό (Holland 1979: 247). Είναι αδύνατον να προσεγγίσουμε το κείμενο ανεξάρτητα από το ποιοι είμαστε, τι πιστεύουμε, τι έχουμε ζήσει. Με άλλα λόγια, είναι αδύνατον να προσεγγίσουμε το κείμενο ανεξάρτητα από την ταυτότητά μας (Newton 2013: 243):. Η ταυτότητα αυτή, ωστόσο, μέσα από την ανάγνωση και την επαφή με τη διαφορετικότητα εντείνεται ή επεκτείνεται, μετατοπίζεται, πάντως συνεχώς αλλάζει και ανακατασκευάζεται (Newton 2013: 243):

«Οποιοδήποτε βιβλίο και να διαβάσετε ή να διαβάσουμε, σίγουρα αλλάζουμε σαν άνθρωποι, συνειδητά ή ασυνείδητα».

(Μ., Λ.Α.Ν.Κ., 26/1/2015)

Οι αναγνώστες έχουν πλήρη συνείδηση αυτής της μεταμορφωτικής διάστασης της εμπειρίας της ανάγνωσης και την επιζητούν. Γι' αυτό και κλείνουν τα βιβλία πολλές φορές με λύπη, σαν να είχαν κάνει μια ενδιαφέρουσα γνωριμία που αναγκαστικά πρέπει να εγκαταλείψουν:

«Ήταν ένα βιβλίο που με δυσκόλεψε πάρα πολύ να το τελειώσω, όταν το τελειώσα όμως μου' λειψε, μ' έναν πολύ περίεργο τρόπο. [...] Όταν τελείωσε, νομίζω ότι την άλλη μέρα μου 'λειψε ότι δεν είχα να διαβάσω τρεις γραμμές».

(Μ., Λ.Α.Α., 15/2/2015)

«Σήμερα ας πούμε που ερχόμουνά έλεγα: Α, τώρα κλείνει αυτό. Θα πρέπει να το τελειώσω ή να πάω στο επόμενο. Θα μου λείψει, θα μου λείπει κι εμένα μ' έναν τρόπο».

(Π., Λ.Α.Α., 15/2/2015)

«Μου άρεσε πάρα πολύ όλο το βιβλίο' όταν το κλεισα ήταν σαν να αποχαιρετούσα έναν άνθρωπο ζωντανό».

(Κ., Λ.Α.Ι.Μ., 17/11/2014)

Πολλές φορές, πάλι, υπόσχονται να επιστρέψουν:

«Θα το ξαναδιαβάσω σίγουρα»

(Π., Λ.Α.Α., 15/2/2015)

«Μου άρεσε, με άγγιξαν, δηλαδή, αυτά τα ποιήματα, τα χάρηκα, και θα τα ξαναδιαβάσω».

(Κ., Λ.Α.Ν.Κ., 24/11/2014)

III. Οι διαφωτιστικές πλευρές της ανάγνωσης: ο αναγνώστης και ο κόσμος

Η λογοτεχνία, η πραγματικότητα και η σημασία του «οπτικού» στοιχείου

Η διερεύνηση της σχέσης της λογοτεχνίας με την πραγματικότητα ξεκινάει ήδη από το 350 π.Χ. και τα *Ηθικά Νικομάχεια* του Αριστοτέλη και με την πάροδο των ετών προστίθενται συνεχώς καινούργιοι όροι που προσπαθούν να την περιγράψουν: μίμηση, σκιά, ψευδαίσθηση, ομοιότητα ή ακόμα και παραχάραξη (Felski 2008: 77). Οι δύο πιο χαρακτηριστικές μεταφορές που χρησιμοποιήθηκαν για να εξεικονίσουν τη σχέση αυτή, και συνακόλουθα τις αξιώσεις της λογοτεχνίας για αλήθεια, ήταν η μεταφορά του καθρέφτη και η μεταφορά του παραθύρου: Η λογοτεχνία, έλεγε ο Stendhal είναι ένα καθρεφτάκι που κρατάει κάποιος. Καθώς αυτός περπατάει στο δρόμο, το καθρεφτάκι αντανακλά τις λάσπες και τη βρωμιά του πεζοδρομίου, αλλά και το φως του ουρανού (Felski 2008: 78). Οι Ortega y Gasset, Henry James και Sartre, πάλι, επηρεασμένοι και από την κινηματογραφική θεωρία, έβλεπαν το κείμενο σαν ένα παράθυρο στον κόσμο, ένα παράθυρο που έδινε ένα αντικειμενικό «πλάνο» της πραγματικότητας, απαλλαγμένο από ατομικές προκαταλήψεις (Felski 2008: 78). Αμφότερες οι μεταφορές αυτές επικρίθηκαν γιατί προϋποθέτουν στη σχέση λογοτεχνίας και πραγματικότητας μια διαφάνεια που κανείς και τίποτα δεν μπορεί να την εξασφαλίσει (Felski 2008: 78). Σύμφωνα με τη θεωρία λογοτεχνίας, έτσι, οι μεταφορές αυτές συνυπογράφουν την ανωτερότητα μιας επιστημολογίας της όρασης, όμως αποσιωπούν τη διαμεσολάβηση της γλώσσας που αναπόφευκτα υποσκελίζει την αξιοπιστία τέτοιων οπτικών αναλογιών (Felski 2008: 78). Γενικότερα, η αντιμετώπιση της λογοτεχνίας σα μίμηση ή σαν αναπαράσταση της πραγματικότητας δέχεται πολύ συχνά τα πυρά των λογοτεχνικών και φιλοσοφικών κύκλων (Long 2003: 151). Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει η Felski, από την αποδόμηση κι εξής, μια ολόκληρη ομάδα όρων –γνώση, αναφορά, αλήθεια, μίμηση– εξαφανίστηκε από τη λογοτεχνική θεωρία και από τη λογοτεχνική κριτική (Felski 2008: 81). Υπό το πρίσμα αυτό, ο ρεαλισμός στη λογοτεχνία ειδώθηκε ως ένα εφέ πραγματικότητας ενορχηστρωμένο από το γλωσσικό παιχνίδι και τίποτα παραπάνω και το γράφει σαν ένα αμετάβατο ρήμα που συνδηλώνει, αλλά δε δηλώνει (Felski 2008: 81). Παρ' όλα αυτά, όσο κι αν οι θεωρητικοί της λογοτεχνίας υποσκελίζουν τις κοινές πεποιθήσεις περί αναφορικότητας των λογοτεχνικών κειμένων, δεν μπορούν, συνεχίζει η Felski, να ξεριζώσουν την ευρέως αποδεκτή ενστικτώδη αντίληψη ότι

τα έργα τέχνης αποκαλύπτουν στοιχεία για τη φύση της πραγματικότητας, για το πώς έχουν τα πράγματα (Felski 2008: 77).

Μπορεί συγγραφείς όπως ο Stendhal ή ο Henry James να επικρίθηκαν για τις μεταφορές που χρησιμοποίησαν, καθώς προσέδωσαν κύρος σε μια επιστημολογία της όρασης, ωστόσο η δυνατότητα οπτικοποίησης και το οπτικό στοιχείο έχει πρωταρχική σημασία κατά την ανάγνωση. Οι αναγνώστριες των λεσχών του Χιούστον, σημειώνει η Long, χρησιμοποιούσαν συχνά όρους που σχετίζονταν με την εικόνα προκειμένου να εκφράσουν την ευκολία ή τη δυσκολία τους να μπουν στο μυθιστορηματικό σκηνικό (Long 2003: 151), αλλά και οι αναγνώστες των αθηναϊκών λεσχών επίσης προσλαμβάνουν το κείμενο με όρους εικόνες:

«Τη φωτογραφία που σας έστειλα με τον Εσκομπάρ την είδατε; Όταν συζητάγαν αυτοί οι δύο στη χασιέντα για το πώς ήταν η είσοδος και από πάνω το αεροπλάνο... Ξέρεις, το διαβάζω και μετά τα βρίσκω όλα αυτά στις φωτογραφίες, δηλαδή, εντάξει, έλα! Μπράβο σου!».

(Σ., Λ.Α.Α., 16/11/2014)

Η ανάγνωση του *Ο ήχος των πραγμάτων όταν πέφτουν* δημιούργησε πολύ συγκεκριμένες εικόνες στην αναγνώστρια για ένα συγκεκριμένο τοπίο –την είσοδο του ζωολογικού κήπου που έφτιαξε ο Εσκομπάρ στη Μπογκοτά– εικόνες τις οποίες ξαναβρίσκει στις πραγματικές εικόνες, τις φωτογραφικές απεικονίσεις του μέρους αυτού. Η ανάγνωση γίνεται με όρους εικόνες και μάλιστα η αναγνώστρια συγχαίρει τον συγγραφέα για τις τόσο αληθοφανείς εικόνες που δημιούργησε. Σε μια άλλη συνάντηση, με αφορμή ένα ποιητικό έργο αυτή τη φορά, μια αναγνώστρια υπογραμμίζει τη σημασία του «να έχεις εικόνα» κατά την ανάγνωση:

«Δεν είναι ότι δεν αρέσει η ποίηση, είναι ότι δεν είναι πάντα κατανοητή. [...] Εγώ δεν έχω διαβάσει τα ποιήματά σας, τώρα που τα ακούω, είναι πολύ σημαντικό ότι κατανοείς. Δηλαδή μέσα στο συναίσθημα που είπανε εδώ οι φίλοι υπάρχει κι ένας ρεαλισμός. Δηλαδή αυτό το πραγματικό μου έρχεται αμέσως. Κι επειδή είναι και βαθιά πολιτικό, δηλαδή τα ποιήματά σας πρέπει να είναι βαθιά πολιτικά, αυτά που άκουσα [...] κι έχει και έντονη την εικόνα. Εγώ το ακούω, δεν το έχω μπροστά μου, και όμως έχω εικόνα. Είναι πολύ σημαντικό στην ποίηση να έχεις εικόνα και να σου έρχεται και η

πραγματικότητα που ο ποιητής αναπλάθει εκείνη την ώρα στο δικό του το μυαλό, να μπορείς να μπεις. Δεν είναι ότι δε μας αρέσει η ποίηση, η ποίηση δεν είναι πάντα κατανοητή, και κυρίως στους ανθρώπους που δεν έχουν τους κανόνες της ποίησης και τα λοιπά».

(Ζ., Λ.Α.Ν.Κ., 24/11/2014).

Εδώ η δημιουργία εικόνων συσχετίζεται με τον ρεαλισμό και την κατανοησιμότητα. Αυτό είχε συμπεράνει και η Long από την έρευνά της στις αναγνωστικές λέσχες του Χιούστον στο τέλος της δεκαετίας του 1990: «ο ρεαλισμός εξαρτάται από το τι μπορούν να φανταστούν οι αναγνώστριες» (Long 2003: 151). Υπό αυτήν την έννοια, επιτυχημένος είναι ο συγγραφέας εκείνος ο οποίος χρησιμοποιεί τις λέξεις έτσι ώστε να «ζωντανέψει» έναν κόσμο (Long 2003: 151), σαν τον Βάσκες, τον συγγραφέα του *Ο ήχος των πραγμάτων όταν πέφτουν*, ο οποίος, σύμφωνα με τα λεγόμενα της Σ., κατάφερε να εξεικονίσει με λέξεις την πραγματικότητα, δηλαδή αυτό που απεικονίζουν οι φωτογραφίες. Η οπτική αυτή, ωστόσο, απηχεί μια άποψη για τη λογοτεχνία που βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με τα όσα διακηρύττει η θεωρία λογοτεχνίας: την κατανόηση της λογοτεχνίας ως μίμησης της πραγματικότητας. Πράγματι, οι αναγνώστριες των λεσχών ανάγνωσης, λέει η Long, μοιάζουν ορισμένες φορές να αντιμετωπίζουν τις λέξεις ως ουδέτερες ή σαν ένα διάφανο πέπλο πάνω από την αντικειμενική πραγματικότητα (Long 2003: 151). Μπορεί κάποιες φορές να αμφισβητούν την αυθεντία του συγγραφέα, ωστόσο τείνουν να δέχονται τα «γεγονότα» για τα οποία αυτός γράφει ως αληθή (Long 2003: 151). Η Janice Radway, μάλιστα, έκανε μια ακόμη πιο ενδιαφέρουσα παρατήρηση. Είδε πως οι αναγνώστριες με τις οποίες ήρθε σε επαφή έτειναν να ξεχωρίζουν την πλοκή και τους χαρακτήρες του κειμένου από το ιστορικό και το γεωγραφικό του πλαίσιο (Radway 1984 στο Long 2003: 152). Αναφορικά με τους χαρακτήρες και την πλοκή, σημειώνει η Radway, ήξεραν πως επρόκειτο για στοιχεία επινοημένα από τον συγγραφέα, ενώ το ιστορικό και το γεωγραφικό πλαίσιο του κειμένου τα θεωρούσαν έγκυρα (Radway 1984 στο Long 2003: 152). Η ερευνήτρια έβρισκε τη στάση αυτή κατανοητή κι εξηγήσιμη από την ιδεολογία της εκπαίδευσης και της αυτό-βελτίωσης με την οποία συνδέεται η συνήθεια της ανάγνωσης (Radway 1984 στο Long 2003: 152).

Μια ανάλογη διάκριση πλοκής και χαρακτήρων από τη μια και ιστορικο-

γεωγραφικού πλαισίου από την άλλη διακρίνουμε και στο απόσπασμα που παρατίθεται εδώ, πάλι με αφορμή το μυθιστόρημα του Βάσκες:

«Το διάβασα με πολύ μεγάλη ευχαρίστηση. Όχι μόνο τι συνέβαινε σαν ιστορία, πιο πολύ για αυτούς τους ανθρώπους, γι' αυτό που περνούσανε, πώς τους στιγμάτισε. Και σαν ιστορία, βέβαια, ήταν πολύ ευρηματική και ενδιαφέρουσα, πώς εμπλέχτηκε αυτός με αυτόν τον πρώην πιλότο και πώς όλα αυτά συνδέονται με τη χώρα του όταν ήταν υπεύθυνος ο Εσκομπάρ. Καταπληκτικό. Και μου άρεσε επίσης και πάρα πολύ γιατί με έκανε να θέλω να μάθω περισσότερα για την Κολομβία, για το τι γινόταν με τον Εσκομπάρ».

(Λ., Λ.Α.Α., 16/11/2014)

Η αναγνώστρια εδώ διακρίνει δύο επίπεδα. Το πρώτο είναι το επίπεδο της ιστορίας, που εκτός από «ενδιαφέρουσα» ήταν και «πολύ ευρηματική», άρα επινοημένη. Ένας καθηγητής μαθηματικών γνωρίζει έναν πρώην πιλότο μετά το μυστηριώδη θάνατο του οποίου αναζητά το νήμα της ζωής του. Το δεύτερο επίπεδο και ακόμα πιο ενδιαφέρον για αυτήν είναι, θα λέγαμε, αυτό της Ιστορίας: αυτό που γενικότερα περνούσανε οι άνθρωποι στην Κολομβία του Εσκομπάρ. Στην πραγματικότητα, όσο επινοημένη είναι η ιστορία του μαθηματικού που γνωρίζει τον πιλότο και κατόπιν την κόρη του, άλλο τόσο επινοημένη είναι κάθε άλλη αφήγηση για το τι περνούσανε οι άνθρωποι την εποχή εκείνη. Η αναγνώστρια όμως αντιμετωπίζει την κεντρική αφήγηση ως επινοημένη, αλλά όλη την περιέουσα ατμόσφαιρα των ανθρώπων που υποφέρουν στη συγκεκριμένη γωνιά της γης τη συγκεκριμένη εποχή σαν αληθινή. Και κάνοντας την παραδοχή αυτή, δηλαδή συμμετέχοντας στο αφηγηματικό ακροατήριο και πιστεύοντας τα όσα λέει ο αφηγητής, αποκομίζει γνώση από το κείμενο: «(ο συγγραφέας) με έκανε να θέλω να μάθω περισσότερα για την Κολομβία, για το τι γινόταν με τον Εσκομπάρ».

Τι ξέρει η λογοτεχνία;

Όταν η Radway μελετούσε το θεσμό του Book of the Month Club στην Αμερική είχε διαπιστώσει πως τα βιβλία που επιλέγονταν να σταλούν στους συνδρομητές έπρεπε να πληρούν μια βασική προϋπόθεση: «να έχουν έναν υψηλό προορισμό, δηλαδή να μεταδίδουν, έστω και ψήγματα μόρφωσης, εκπαίδευσης και διαφώτισης σε αναγνώστες που αναζητούν κάτι πέρα από το καθημερινό και το κοινότοπο» (Radway 1997: 86). Αλλά και στην άλλη αναγνωστική έρευνα που πραγματοποίησε η Radway, είδε από την πλευρά των αναγνωστριών που μελέτησε μια «πολύ έντονη και ειλικρινή επιθυμία για γνώση του κόσμου που εκτείνεται πέρα από το κατώφλι των σπιτιών τους» (Radway 1991 [1984]: 112). Η επιθυμία αυτή ήταν ένας πολύ σημαντικός παράγοντας στην απόφαση των γυναικών αυτών να στραφούν προς τη λογοτεχνία αντί κάποιας άλλης δραστηριότητας, όπως παρακολούθηση τηλεόρασης, γυμναστική κλπ. (Radway 1991 [1984]: 112). Και αυτό δεν ισχύει μόνο για τις Αμερικανίδες νοικοκυρές των προαστίων τις οποίες μελέτησε η Radway: ένα βασικό κίνητρο για τη λογοτεχνική ανάγνωση γενικότερα είναι, ισχυρίζεται η Felski, η προσδοκία του αναγνώστη να κερδίσει μια βαθύτερη αίσθηση της γνώσης του κόσμου, δηλαδή της καθημερινής εμπειρίας και της κοινωνικής ζωής (Felski 2008: 83). Πέρα λοιπόν από μια λειτουργία και χρήση της λογοτεχνίας ως οδηγού για την κατανόηση του εαυτού, για τη συγκρότηση του εαυτού και τη συγκρότηση της μνήμης, η λογοτεχνία χρησιμοποιείται και για τα όσα έχει να αποκαλύψει για τον κόσμο πέρα από τον εαυτό: για τους ανθρώπους και τα πράγματα, την ιστορία, τα ήθη, τα έθιμα, την κοινωνική διαστρωμάτωση και τα συμβολικά νοήματα (Felski 2008: 83). Η λογοτεχνία μπορεί να επεκτείνει, να εμπλουτίσει ή να επαναπροσδιορίσει την αίσθησή μας για το πως έχουν τα πράγματα εδώ ή αλλού, παλιότερα ή τώρα (Felski 2008: 83):

«Υπάρχουν ένα σωρό αναφορές [...] στη διαφθορά και την υποκρισία της ολλανδικής οικογένειας και κοινωνίας. Από τη συνήθεια των πλούσιων Ολλανδών να αποκτήσουν εξοχικά στη Γαλλία και την υποκρισία του ντόπιου λαού, επειδή αφήνουν τα λεφτά τους οι πλούσιοι, “τους δείχνουμε”, ρε παιδί μου, “ότι είμαστε φιλόξενοι” και τα λοιπά [...]».

(Κ., Λ.Α.Α.Λ., 5/2/2015)

«Δεν πρέπει να ξεχνάμε το τι συμβαίνει εκείνη την εποχή. Γιατί αν διαβάσουμε μέσα, βλέπουμε ότι ο γονιός πήγαινε στο γαμπρό. Και περίμενε ο Βρανάς να έρθει ο πεθερός και να του πει: “έχω την κόρη μου και να την παντρευτείς”. Αυτό περίμενε, αυτό λέει μέσα, έτσι συνηθιζόταν [...]. Εδώ έχουμε έναν πεθερό, ο οποίος ήτανε πλούσιος. Πώς θα πήγαινε ο πλούσιος στο φτωχό καρολόγο να του πει “πάρε την κόρη μου”;»

(Ευ., Λ.Α.Ι.Μ., 16/3/2015)

Ο αναγνώστης, επομένως, μπορεί να χρησιμοποιήσει τη λογοτεχνία γι' αυτό το σκοπό:

«Μέσα από όλα αυτά σου δίνει και το κλίμα της Χιλής εκείνης της εποχής. Την τάξη των στρατιωτικών, πώς ήταν οι άλλοι που ήταν πιο κάτω, [...] Πήρα λίγο το κλίμα της εποχής και κάποια στοιχεία που με ενδιέφεραν».

(Β., Λ.Α.Α., 14/12/2014)

Απαραίτητο προαπαιτούμενο εδώ είναι ο ρεαλισμός: Μόνο αν κάτι μοιάζει αληθινό μπορεί να διαπεράσει το σύνορο της υποκειμενικότητας και να έχει τη δύναμη να προκαλέσει εκτεταμένο στοχασμό (Long 2003: 152). Για αυτό το λόγο, όπως είδαμε και στα προηγούμενα κεφάλαια, οι αναγνώστες επιθυμούν να βυθιστούν στο έργο, προκειμένου να δημιουργήσουν με το βιβλίο τις συνδέσεις εκείνες ώστε το βιβλίο να αποκτήσει για αυτούς το βάρος της πραγματικότητας (Long 2003: 152).

Ζωή και τέχνη, μορφή και περιεχόμενο

Η Marjorie Perloff ισχυρίζεται αναφορικά με αυτό πως αν ο κύριος σκοπός του λογοτεχνικού κειμένου είναι να μεταδώσει γνώση ή να διατυπώσει την αλήθεια, τότε ζητήματα που σχετίζονται με τη φόρμα και το λογοτεχνικό είδος μπαίνουν σε δεύτερη μοίρα (Perloff 2004 στο Felski 2008: 83). Η Felski από την άλλη πιστεύει πως με τον ίδιο τρόπο που το νόημα κάθε εκφερόμενου λόγου σε κάθε ανθρώπινη επικοινωνία καθορίζεται από το είδος του και την επικοινωνιακή κατάσταση, έτσι, γνώση και

λογοτεχνικό είδος δεν μπορούν παρά να είναι πάντοτε αλληλοεξαρτώμενα (Felski 2008: 83). Έτσι, ο πολιτικός λόγος, το αποδομιστικό δοκίμιο ή το λαϊκό παραμύθι, καθένα από τα είδη αυτά έχει διαφορετικές αξιώσεις για αλήθεια, εξουσία και πειθώ και η ανθρώπινη αντίληψη δε συνίσταται σε μια παθητική καταγραφή ή εγχάραξη του όποιου γνωστικού υλικού, αλλά σε μια ενεργητική επιλογή, ταξινόμηση και σχηματοποίηση του υλικού αυτού που γίνεται μέσω των κατηγοριών της μορφής και του είδους (Felski 2008: 83-84) (η έμφαση δική μου):

«Εγώ προσωπικά διαβάζοντας αστυνομική λογοτεχνία, σήμερα – όχι του '50 ή του '60, θέλω να μάθω. Από όλα τα βιβλία θέλω να μάθω, αλλά η αστυνομική λογοτεχνία έχει αυτό το ιδιαίτερο, ότι είναι πιο λακωνική από την υπόλοιπη λογοτεχνία και σου δίνει πάρα πολλές γνώσεις για χώρες, για νοοτροπίες, για ανθρώπους, για εποχές. [...] Κι αυτή είναι η σημαντική συμβολή των συγγραφέων αστυνομικής λογοτεχνίας σήμερα. Ότι μας ταξιδεύουν στη χώρα τους και μας μαθαίνουν πράγματα που δεν μας τα μάθαιναν οι συγγραφείς οι παλιότεροι. Και ο [...] Ιζό για τη Μασαλία, και ο Ράνκιν για το Εδιμβούργο [...] επειδή είναι αναγκασμένοι να έχουν κάποια οικονομία στη γραφή τους που δεν την έχουν οι άλλοι συγγραφείς [οι μη αστυνομικής λογοτεχνίας]».

(Τ., Λ.Α.Α.Λ., 18/12/2014)

Η φόρμα και το λογοτεχνικό είδος, όχι μόνο δεν έρχονται σε δεύτερη μοίρα, αλλά καθορίζουν το αν το κείμενο μπορεί ή δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως πηγή γνώσης. Έτσι, στη Λ.Α.Ι.Μ., στο πλαίσιο της οποίας διαβάζονται ιστορικά μυθιστορήματα, ακριβώς επειδή τα μέλη γνωρίζουν πως το ιστορικό μυθιστόρημα δεν παύει να είναι μυθοπλασία, πολύ συχνά, προτού χρησιμοποιηθεί σαν πηγή γνώσης, οι αναγνώστες καταφεύγουν σε ιστορικές πηγές προκειμένου να ελέγξουν την ιστορική ακρίβεια των όσων αναφέρονται. Από την άλλη, μεγαλύτερες αξιώσεις για αλήθεια είχε το μυθιστόρημα *Τριλογία του φασισμού*, λογοτεχνικός καρπός της εκτεταμένης έρευνας που έκανε ο Carlo Lucarelli, προκειμένου να εκπονήσει τη διπλωματική του με θέμα το φασισμό στην Ιταλία. Αυτό σημαίνει πως κάποιος μπορεί να μάθει πολλά μέσα από αυτήν:

«Αυτό που μου 'κανε εμένα εντύπωση και πρότεινα το βιβλίο μου ήταν ότι μου άνοιξε τα μάτια ιστορικά. Η στρατιωτική ιστορία είναι ένα αντικείμενο το οποίο λόγω δουλειάς το 'χω σπουδάσει και με απασχολεί, αλλά αυτή η λεπτομέρεια της υποβάθμισης του

φασισμού έναντι του ναζισμού, λέμε ας πούμε ναζισμός ή λέμε φασισμός και συνήθως τα ταυτοποιούμε αυτά τα δύο. Ε, ήτανε μια πολύ καλή ανάλυση κι εξήγηση της πολιτικής κατάστασης, εμένα προσωπικά μου άνοιξε τα μάτια»

(Κ., Λ.Α.Α.Λ., 11/9/2014)

Δεν πρόκειται, λοιπόν, εδώ για έναν υποβιβασμό της μορφής προς χάριν του περιεχομένου ή μια πριμοδότηση της πραγματικότητας σε βάρος της τέχνης, όπως σχολίαζε η Long (1987: 318), αλλά για τη συνύφανση μορφής και περιεχομένου, τέχνης και πραγματικότητας, αφού η χρήση των κειμένων ως πηγών γνώσης γίνεται ανάλογα με το είδος τους και τις ιδιαίτερες συνθήκες παραγωγής και σύνθεσής τους.

Τέλος, πηγή γνώσης μπορεί να μην είναι το περιεχόμενο του κειμένου, αλλά, το στυλ της γραφής ή τα όσα κομίζουν οι υπόλοιποι στη συζήτηση:

«Πάρα πολύ δύσκολο. Ότι κατάλαβα το κατάλαβα εκ των υστέρων, στο δεύτερο κομμάτι [...], εκεί αρχίζει και βγαίνει κάποιο νόημα. [...] Δε μετανιώνω που το διάβασα, γιατί με έβαλε σε έναν κόσμο πολύ περίεργο. Όχι κόσμο, αλλά να σκέφτεται κανείς πώς είναι να προσπαθείς να αποτυπώσεις γραπτά σκέψεις σκόρπιες, όπως ένας άνθρωπος σκέφτεται, ρε παιδί μου, είναι πάρα πολύ δύσκολο [...] σκέτες σκέψεις. Δεν το μετανιώνω, γνώρισα ένα είδος γραφής που μου ήταν άγνωστο»

(Λ., Λ.Α.Α., 15/2/2015)

«Πάντως είναι πάντα πολύ ενδιαφέρον όταν γίνεται αυτό, γιατί ακούμε μαθαίνουμε. Εγώ μαθαίνω, όταν δε μ' αρέσει το βιβλίο μαθαίνω από τους άλλους»

(Λ., Λ.Α.Α., 14/12/2014)

IV. Οι ερμηνευτικές πλευρές της ανάγνωσης: ο αναγνώστης και η κριτική

Σύμφωνα με τον Jauss ο αναγνώστης κατά την πρόσληψη του κειμένου δοκιμάζει πολλές διαθέσεις: έκπληξη, θαυμασμό, σοκ και συγκίνηση, γέλιο και δάκρυα συμπόνιας ή απομάκρυνση και αποξένωση από τον ήρωα (Jauss 1982: 153). Αυτή είναι η κλίμακα των πρωτογενών επιπέδων της αισθητικής εμπειρίας που προκαλεί η ανάγνωση. Ο αναγνώστης, συνεχίζει ο Jauss, μπορεί να βιώσει τις καταστάσεις αυτές, αλλά επίσης να απομακρυνθεί ανά πάσα στιγμή, υιοθετώντας μια στάση αισθητικού αναστοχασμού και να ξεκινήσει να επιχειρήσει τη δική του ερμηνεία, πράγμα που προϋποθέτει μια ακόμη μεγαλύτερη αποστασιοποίηση (Jauss 1982: 153).

Αυτό το παιχνίδι θέσεων μέσα ή έξω από το κείμενο νοείται από τον Rabinowitz σαν ένα παιχνίδι θέσεων μέσα και έξω από το κείμενο. Σύμφωνα με το δικό του μοντέλο, η μία τοποθέτηση δεν αναιρεί την άλλη κι έτσι οι αναγνώστες μπορούν ταυτόχρονα και να πιστεύουν το κείμενο και να μην το πιστεύουν. Έτσι, όταν οι Wimsatt's και Beardsley στο διάσημο κείμενο τους σχετικά με την συγκινησιακή πλάνη παραπονούνταν πως στις αναγνώσεις των περισσότερων αναγνωστών «το καθαυτό ποίημα σαν αντικείμενο αποκλειστικά κριτικής εξέτασης συνήθως εξαφανίζεται» (Fish 1980: 344), παραγνώριζαν αυτήν την εγγενή στην ανάγνωση αδιάκοπη κίνηση μέσα και έξω από το κείμενο. Το ότι, λοιπόν, οι αναγνώστες διαβάζουν συγκινησιακά-ταυτισιακά δε σημαίνει πως δεν αποστασιοποιούνται και δεν ερμηνεύουν αυτό που διαβάζουν. Ένας από τους βασικούς στόχους της ανάγνωσης και για τον μη ακαδημαϊκό αναγνώστη είναι, λοιπόν, η αναζήτηση του νοήματος του κειμένου και η ερμηνεία του:

«Σ.: Πώς κατάφερες και το πήρες όμως μετά δεύτερη φορά στα χέρια σου;

Γ.: Η δεύτερη φορά είναι πιο εύκολη

Σ.: Εντάξει, αλλά εσύ πώς πήρες την απόφαση;

Γ.: Γιατί δεν καταλάβαινα κάποια πράγματα και έπρεπε να ξαναμπώ στη διαδικασία του να δω “γιατί το λέει αυτό το πράγμα”;

(Λ.Α.Α., 15/2/2015)

Ο τρόπος, μάλιστα, με τον οποίο επιχειρείται η ερμηνευτική αυτή προσέγγιση παρουσιάζει, όπως θα δούμε, πολλές ομοιότητες με την ακαδημαϊκή ανάγνωση, όσον αφορά τη χρήση

των διαφόρων ερμηνευτικών εργαλείων, δηλαδή των θεωριών λογοτεχνίας και των σχετικών με αυτές εννοιών.

Η ερμηνεία και οι κανόνες του παιχνιδιού: θεωρίες λογοτεχνίας

Σε αντίθεση με τις καντιανές θέσεις που προϋπέθεταν την καθολικότητα και την ανιδιοτέλεια των κρίσεων που αφορούν το γούστο, η κοινωνιολογία της διάκρισης του Bourdieu υπογράμμισε το ρόλο που παίζει η φυσικοποίηση του γούστου ως άρνηση των κοινωνικών κινήτρων (Heinich 2014: 66). Ο Bourdieu, έτσι, στήριζε τη διαφορά των τάξεων στην αντίθεση γνώσης-αναγνώρισης ισχυριζόμενος πως η γνώση γύρω από τα πολιτιστικά προϊόντα ήταν προνόμιο των μεγαλοαστικών τάξεων. Αντίθετα, οι κατώτερες τάξεις, έχοντας μικρή πρόσβαση στον αποκαλούμενο «νόμιμο πολιτισμό» περιορίζονται στην αναγνώριση, στο να αναγνωρίζουν δηλαδή την ιεράρχηση του γούστου, όπως την ορίζουν οι εκπρόσωποι της μεγαλοαστικής τάξης, και να προσπαθούν με πρακτικές καλής πολιτισμικής θέλησης να προσεγγίσουν τα νόμιμα πολιτιστικά προϊόντα (Bourdieu 2013 [1979]: 364 & Heinich 2014: 69). Στην περίπτωση της λογοτεχνίας, νόμιμα πολιτιστικά προϊόντα θα χαρακτήριζε κάποιος τα έργα υψηλής λογοτεχνίας, ενώ νόμιμο τρόπο ανάγνωσης τη φορμαλιστικού τύπου αποστασιοποιημένη ακαδημαϊκή ανάγνωση. Φτάνοντας τη θεωρία αυτή στα όριά της, ορισμένοι θεωρητικοί της λογοτεχνίας ισχυρίζονται πως και να είχαν γνώση της θεωρίας οι συνηθισμένοι αναγνώστες, δε θα ήξεραν τι να την κάνουν (Newton 2013: xx). Στην πραγματικότητα, μόνο οι ώριμοι κριτικοί, έλεγε ο Wellek, έχουν τη δυνατότητα να ασχοληθούν με τις θεωρητικές περιπλοκές της δραστηριότητάς τους, ενώ οι αναγνώστες, που δεν έχουν την πείρα και τη γνώση των πρώτων, δε θα έπρεπε να εκτίθενται στη θεωρία (Wellek 1982 στο Newton 2013: xx). Είδαμε, μάλιστα, αναλυτικά το πώς ο συνηθισμένος αναγνώστης έμεινε από τις λογοτεχνικές σπουδές για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα στο περιθώριο εξαιτίας ακριβώς αυτής της έλλειψης, «στο όνομα μιας “συναισθηματικής πλάνης”», όπως σημείωνε χαρακτηριστικά ο Compagnon (2003: 249). Ακόμα και σήμερα, ορισμένοι πιστεύουν πως ο

συνηθισμένος αναγνώστης «περνά από την αθωότητα στο συναισθηματισμό» (Μαυρουδής 2014: 6), καθώς είναι «αχειραγώγητος [...] από την ειδική καλλιέργεια» (Μαυρουδής 2014: 6). Η εικόνα, ωστόσο που δίνουν οι αναγνώστες-μέλη των λεσχών είναι πολύ διαφορετική.

Αντίθετα από τη γνώμη του Μαυρουδή, οι συμμετέχοντες στις λέσχες φαίνεται να έχουν ευρεία γνώση σε ό,τι αφορά ζητήματα θεωρίας και ερμηνείας της λογοτεχνίας και να είναι πλήρως ενημερωμένοι –αν και συνήθως όχι χειραγωγημένοι– από μια «ειδική καλλιέργεια» που αποκτήθηκε είτε στο σχολείο, είτε αργότερα, μέσω της τριβής τους με τη λογοτεχνία και τη λογοτεχνική κριτική. Πολλές φορές, μάλιστα, πρόκειται για ειδικές γνώσεις που αποκτήθηκαν στο πλαίσιο της λέσχης: «[...] Ήξερα εγώ να γράφω λογοτεχνικές κριτικές πριν τη λέσχη;», σημειώνει χαρακτηριστικά η Ττ. (Ττ., Λ.Α.Α.Λ., προσωπικό e-mail μεταξύ μελών). Οι αναγνώστες έχουν, έτσι, το πολιτιστικό κεφάλαιο –με όποιον τρόπο και αν αυτό αποκτήθηκε– να διεξάγουν μια κειμενική ανάλυση που δε θα είχε ίσως πολλές διαφορές από την ανάλυση ενός επαγγελματία κριτικού:

«Εκείνο το οποίο ίσως που θα μπορούσε να μας βοηθήσει να καταλάβουμε τις ρατσιστικές αποχρώσεις που εντοπίζουμε στο έργο του Κόναν Ντούλ, θα ήταν να μπορέσουμε να καταλάβουμε λιγάκι και τον ίδιο και τη ζωή του. Όπως προσπαθήσαμε να ανατάμουμε, ας πούμε, τον Ελρόι και τους δαίμονες που τον κυνηγούσανε, έψαξα λιγάκι να βρω και για τον Ντούλ τα αντίστοιχα. Αυτός ήτανε το τρίτο παιδί μιας δεκαμελούς οικογένειας, ο πατέρας του ήταν μέθυσος και παραβατικός, η μητέρα του πέθανε πολύ γρήγορα και βρέθηκε έγκλειστος σε δυο σχολεία Ιησουιτών. [...] Προσπαθώ να βρούμε τα αίτια της διαμόρφωσης; Εκείνη την εποχή αυτός ανακατεύτηκε ενεργά με τον πόλεμο των Μπόερς, όπου πήγε και πολέμησε [...] έγραψε και δυο βιβλία προσπαθώντας να υπερασπιστεί το ρόλο των αποικιοκρατών Άγγλων και ό,τι κάνανε εκεί κάτω. [...] Αυτά σε γενικές γραμμές συμπληρωματικά των συνθηκών κάτω από τις οποίες δημιούργησε σα συγγραφέας».

(Γ., Λ.Α.Α.Λ., 8/5/2014)

Η ενεργοποίηση μιας όποιας θεωρητικής γνώσης είναι κάτι που, σύμφωνα με τον Newton, αναπόφευκτα συμβαίνει σε κάθε ανάγνωση: «η θεωρία ή οι αρχές της λογοτεχνικής κριτικής που έχουν κάποια θεωρητική βάση υπάρχουν υπόρρητα σε κάθε μορφή ανάγνωσης του λογοτεχνικού κειμένου, ακόμα και την πιο αφελή» (Newton 2013: xx). Μόλις, έτσι, ξεκινήσουμε την ανάγνωση, θα ενεργοποιηθούν ορισμένοι κανόνες και

περιορισμοί, αφού η ίδια η δραστηριότητα της ανάγνωσης δεν μπορεί να λάβει χώρα χωρίς αυτούς (Newton 2013: xxiii). Και, ενώ δεν είναι απίθανο κάποιος αναγνώστης να αναπτύξει έναν εντελώς προσωπικό τρόπο ανάγνωσης των λογοτεχνικών κειμένων, η συντριπτική πλειονότητα των αναγνωστών τελικά θα «αποδεχτεί» τους κανόνες και τους περιορισμούς που διέπουν τις θεωρίες οι οποίες κυριαρχούν στην κουλτούρα μιας συγκεκριμένης εποχής ή ενός τόπου (Newton 2013: xx). Πρόκειται, συνεχίζει ο Newton, για τη συνειδητή ή ασυνείδητη γνώση των κανόνων του παιχνιδιού. Βέβαια, τους κανόνες του παιχνιδιού τους έχει θέσει η ακαδημαϊκή κριτική και στο σημείο αυτό οι αναγνώστες την ακολουθούν. Θεσμοί όπως η λογοτεχνική κριτική, τα λογοτεχνικά περιοδικά ή το μάρκετινγκ βιβλίου, τονίζει η Griswold, δε συνιστούν μόνο πυλωρούς στο πολιτιστικό πεδίο· στην πραγματικότητα, οι θεσμοί αυτοί επηρεάζουν και καθορίζουν τις συμβάσεις μέσω των οποίων πραγματοποιείται η ανάγνωση (Griswold 1993: 464-5): «η περιγραφή, η ερμηνεία, η αξιολόγηση ενός κειμένου από έναν κριτικό, η χρήση εννοιών όπως “χαρακτήρας” ή “ισορροπία”, τίποτε από αυτά δεν είναι αντικειμενικό· αντίθετα, αποτελούν όλα μέρος μιας σύμβασης νομιμοποιημένης από τις πολιτισμικές αυθεντίες. Και οι περιγραφές αυτές και οι ερμηνείες θα αποτελέσουν με τη σειρά τους τη βάση για τη δημιουργία συμβάσεων μέσω των οποίων άλλοι αναγνώστες θα προσεγγίσουν τη λογοτεχνία και θα κατασκευάσουν τα δικά τους νοήματα» (Van Rees 1988 στο Griswold 1993: 465). Το μόνο παρήγορο αναφορικά με αυτό, σημειώνουν οι Janssen & Leemans, είναι το ότι ένα μεγάλο κομμάτι αναγνωστών αγνοεί το τι έχουν να πουν οι πολιτισμικές αυθεντίες του λογοτεχνικού χώρου (Janssen & Leemans 1988 στο Griswold 1993: 465), πράγμα, ωστόσο, που δε συμβαίνει στη δική μας περίπτωση.

Μπορεί οι επιλογές να είναι προκαθορισμένες, παρ’ όλα αυτά ο αναγνώστης κατά την ερμηνεία του κειμένου επιλέγει μία ή περισσότερες από τις υφιστάμενες δυνατότητες:

«[...] οι όποιοι κανόνες και περιορισμοί διέπουν τον τρόπο που διαβάζονται τα λογοτεχνικά κείμενα δεν μπορούν να εκληφθούν ως ενιαίο και αναπόσπαστο τμήμα του ίδιου του λόγου, αλλά επιλέγονται, συνειδητά ή ασυνείδητα, από τον αναγνώστη ως μία από τις πολλές υφιστάμενες δυνατότητες. [...] Οι αναγνώστες δεν μπορούν παρά να επιλέξουν» (Newton 2013: xx, xxiii).

Οι σύγχρονοι αναγνώστες, συνεχίζει ο Newton, θα υποστήριζαν πως η σημαντικότερη μέριμνά τους κατά τη μελέτη της λογοτεχνίας είναι η σχέση του κειμένου με τα ενδιαφέροντά τους και πως πέρα από τον παράγοντα αυτόν κανένα όριο δεν υπάρχει ως προς τον αριθμό και το είδος των ενδιαφερόντων που οι αναγνώστες μπορούν να επιστρατεύσουν για να διαβάσουν τα λογοτεχνικά κείμενα: αισθητικά, ιστορικά, γλωσσολογικά, κοινωνιολογικά, βιογραφικά, φιλοσοφικά, ψυχολογικά και πολιτικά, ξεχωριστά αλλά και σε διάφορους συνδυασμούς μεταξύ τους (Newton 2013: xxiii). Πράγματι, η εικόνα που δίνει ο Newton ισχύει σε μεγάλο βαθμό και για τους αναγνώστες-μέλη των λεσχών. Αν και μη ακαδημαϊκοί, οι αναγνώστες είναι εξοικειωμένοι με τις λογοτεχνικές θεωρίες και για τις ερμηνείες που επιχειρούν επιστρατεύουν κατά περίπτωση διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις. Έχοντας, λοιπόν, το απαραίτητο πολιτισμικό κεφάλαιο είναι σε θέση να επιλέξουν ποια θεωρία τους εξυπηρετεί καλύτερα και, έτσι, αποπειρώνται προσεγγίσεις άλλοτε από ιστορική σκοπιά, άλλες φορές από βιογραφική, μετα-αποικιακή ή φεμινιστική θεώρηση.

Δεδομένων των ενδιαφερόντων ενός σύγχρονου ακροατηρίου, θα περίμενε κανείς πως ο τρόπος με τον οποίο θα διαβάζονταν τα σύγχρονα κείμενα θα καθοριζόταν περισσότερο από θεωρίες όπως η ψυχαναλυτική ή η φεμινιστική (Newton 2013: xxiii). Ωστόσο, στη συντριπτική πλειονότητά τους οι θεωρίες που επιλέγονται κατά τις ερμηνευτικές απόπειρες των συμμετεχόντων στις λέσχες, όποιο και να είναι το βιβλίο, είναι, σταθερά, βιογραφικές και ιστορικές. Η θεωρία, λοιπόν, που τελικά επιλέγεται δεν είναι ούτε η θεωρία που ταιριάζει με τα ενδιαφέροντα του αναγνώστη και τις σύγχρονες τάσεις εν γένει, αλλά ούτε και η θεωρία που καλύτερα ξεκλειδώνει το κείμενο· στην περίπτωση αυτή η θεωρία θα άλλαζε από κείμενο σε κείμενο. Επομένως, η θεωρία που χρησιμοποιείται για την ερμηνεία του κειμένου δεν είναι η θεωρία που εξυπηρετεί καλύτερα το κείμενο ή τον αναγνώστη, αλλά εκείνη που εξυπηρετεί καλύτερα την ανάγνωση και τους στόχους της, μια ανάγνωση που, όπως έλεγε η Radway, πρωταρχικό της στόχο έχει τη μάθηση και τη σύνδεση του αναγνώστη με άλλους ανθρώπους, και όχι την κειμενική αξιολόγηση και την κριτική (Radway 1997: 7). Πράγματι, προσεγγίσεις όπως η βιογραφική και η ιστορική υπογραμμίζουν την αναφορικότητα και την ιστορικότητα του κειμένου και βοηθούν ώστε το κείμενο να αποκτήσει για τους αναγνώστες το βάρος της πραγματικότητας και να μπορεί, έτσι, «να προκαλέσει το είδος της εμπειρίας που επιδιώκουν» (Long 2003: 152).

Η ερμηνεία και οι κανόνες του παιχνιδιού: όροι και έννοιες

Άλλο ένα χαρακτηριστικό της ακαδημαϊκής ανάγνωσης που εντοπίζεται και στις αναγνώσεις των συμμετεχόντων στις λέσχες είναι η χρήση ειδικών όρων και εννοιών. Έτσι, αν απομονώσουμε τα κομμάτια στα οποία οι αναγνώστες επιχειρούν να δώσουν ερμηνείες στα κείμενα, εν πρώτοις δε θα βρούμε πολλές διαφορές από μια «επίσημη» λογοτεχνική κριτική ως προς τη χρήση της ειδικής ορολογίας:

«Δεν υπάρχει ύφος Κόναν Ντόουλ κατά τη γνώμη μου».

(Ε., Λ.Α.Α.Λ., 8/5/2014)

«Γ.: Μ' αρεσε και ο εγκιβωτισμός, η ιστορία μέσα σε μια άλλη ιστορία.

Ρ.: Σαν τους καθρέφτες αυτούς που μέσα βλέπεις κι άλλα, κι άλλα, κι άλλα και προχωράει μέχρι την καρδιά του προβλήματος».

(Λ.Α.Α., 16/11/2014)

«Αυτός ο εσωτερικός μονόλογος σε τρελαίνει!»

(Ρ., Λ.Α.Α., 15/2/2014)

«Διαβάζοντάς το, πιστεύω ότι είναι από τα λίγα βιβλία, τουλάχιστον που θυμάμαι εγώ, που έχουμε την περίπτωση ενός αναξιόπιστου αφηγητή. Συνήθως ο αφηγητής είναι ο παντογνώστης αφηγητής ή κι όταν είναι πρωτοπρόσωπος είναι ένα νορμάλ άτομο που μιλάει».

(Π., Λ.Α.Α.Λ., 19/2/2015)

«[...] χιούμορ, ειρωνεία, αυτοσαρκασμός, λεπτή ειρωνεία... Αλλά [...] και εικόνες. Έτσι, το κυπαρίσσι διδάσκει αξιοπρέπεια, ο καπνός απ' τα τσιγάρα συμπληρώνει τα λόγια των ομιλητών και διευκρινίζει τη σκέψη τους».

(Κ., Λ.Α.Ν.Κ., 26/1/2015)

Οι έννοιες γύρω από τις οποίες περιστρέφεται τόσο η καθιερωμένη κριτική, όσο και η ακαδημαϊκή ανάγνωση βρίσκονται ομοίως και εδώ. Οι αναλυτικές κατηγορίες και ειδικοί όροι, όπως και οι θεωρίες λογοτεχνίας που είδαμε προηγουμένως, είναι πράγματα γνωστά

στους αναγνώστες και τα μεταχειρίζονται, σε γενικές γραμμές, με άνεση. Παρ' όλα αυτά, μολονότι οι αναγνώστες είναι εξοικειωμένοι με τα στοιχεία αυτά, συνήθως δε δείχνουν μεγάλο ενδιαφέρον. Κατά συνέπεια, σε αναφορές τέτοιου τύπου δε δίνεται συνέχεια.

Στις αμερικανικές λέσχες ανάγνωσης η Long είχε παρατηρήσει πως όσο και να τους άρεσε ένα βιβλίο, οι συμμετέχουσες δε συνήθιζαν σε γενικές γραμμές να ξεκινούν συζητήσεις που να αφορούν τις αφηγηματικές του στρατηγικές, το ύφος ή ακόμη και τα σχήματα λόγου που αυτό μεταχειρίζεται (Long 1987: 317). Μια τέτοιου είδους ανταπόκριση στο κείμενο τους φαινόταν δύσκολη, ψεύτικη ή στημένη, σημείωνε η Long, και τους θύμιζε το μάθημα της Λογοτεχνίας στο σχολείο (Long 1987: 317). Αναφέρει, μάλιστα μια περίπτωση που μια τέτοια αναφορά έφερε αναστάτωση στην ομάδα (Long 1987: 317). Αναφορικά με τις αθηναϊκές λέσχες, ωστόσο, η αναφορά σε ζητήματα τεχνικής της γραφής ή σε σχετικούς λογοτεχνικούς όρους ούτε σπάνια είναι, ούτε και δημιουργεί αναστάτωση στους συμμετέχοντες. Οι συγκεκριμένοι αναγνώστες δε θεωρούν τέτοιου τύπου προσεγγίσεις ούτε στημένες, ούτε δύσκολες· ίσα- ίσα η μη συναισθηματική και αποστασιοποιημένη ανάγνωση είναι κάτι που ορισμένες φορές επαινείται, ειδικά στο πλαίσιο ορισμένων λεσχών που, όπως η Λ.Α.Α.Λ., συνηθίζουν να στέκονται κοντά στο κείμενο:

«Οι σημειώσεις¹¹ αυτή τη φορά ήταν υποδειγματικές. Είχε τη σχετική απόσταση που έπρεπε να έχει από το βιβλίο».

(Ε., Λ.Α.Α.Λ., 18/2/2015)

Παρ' όλα αυτά, δε δείχνουν ενδιαφέρον στα στοιχεία τεχνικής της γραφής και της αφήγησης και, πέρα από μια απλή αναφορά, δε συνηθίζουν να επεκτείνονται επ' αυτών. Έτσι, τέτοιου είδους αναφορές μένουν κάπως μετέωρες και δεν οδηγούν σε γόνιμες συζητήσεις. Όπως και οι Αμερικανίδες αναγνώστριες της Long, έτσι και οι δικοί μας «μπορούν να διαβάσουν όπως διαβάζουν οι κριτικοί λογοτεχνίας, αλλά τις περισσότερες φορές δεν επιθυμούν να το κάνουν» (Long 1987: 306).

¹¹ Στις συναντήσεις της Λ.Α.Α.Λ. κάποιος/α συμμετέχων/ουσα αναλαμβάνει κάθε φορά να συντάξει κριτικές σημειώσεις για το βιβλίο που πρόκειται να συζητηθεί στην επόμενη συνάντηση. Οι σημειώσεις αποστέλλονται ηλεκτρονικά σε όλα τα μέλη και, για όσα μέλη δεν έχουν πρόσβαση σε Η/Υ, διανέμονται σε έντυπη μορφή.

Άλλες φορές, πάλι, όταν οι αναγνώστες επιχειρούν κάποιο σχόλιο πάνω στα τεχνικά χαρακτηριστικά της γραφής ή της αφήγησης, παρατηρείται μια αλλαγή ως προς τον τόνο: η διατύπωση γίνεται πολλές φορές ερωτηματική, ο τόνος δεν είναι εξουσιαστικός, χαμηλώνει, και ο αναγνώστης μοιάζει κάπως αβέβαιος:

«Μήπως έλκει την καταγωγή του από τον Ξένο του Καμύ;»

(Θ., Λ.Α.Α., 16/11/2014)

«Ξέρεις τι κάνει [ο συγγραφέας]; Νομίζω, δεν είμαι σίγουρος, ότι χρησιμοποιεί την τεχνική του *Nouvel Roman*, ξέρεις, που αρχίζει να μιλάει για κάτι και ξαφνικά βάζει κάτι τέτοια, κάτι μικρά...»

(Γ., Λ.Α.Α., 16/11/2014)

«Νομίζω είναι ειρωνεία εκ μέρους του συγγραφέα».

(Ρ., Λ.Α.Α.Λ., 5/2/2015)

«Είναι ειρωνεία, δεν είναι ειρωνεία αυτό;»

(Κ., Λ.Α.Ι.Μ., 12/1/2015)

Σε αναφορές τέτοιου τύπου υπάρχει από την πλευρά των αναγνωστών μια επιφύλαξη που δε θυμίζει καθόλου τον εξουσιαστικό τόνο της επίσημης κριτικής και τη σιγουριά με την οποία αυτή μεταχειρίζεται τα εργαλεία της λογοτεχνικής ανάλυσης. Η διατύπωση εδώ είναι ερωτηματική και τα ζητήματα τίθενται χωρίς σιγουριά, περισσότερο υπό μορφήν ερωτημάτων προς τους άλλους συμμετέχοντες. Ο συνηθισμένος αναγνώστης μοιάζει κάπως «έξω απ' τα νερά του»: «Ακόμα και οι αναγνώστες εκείνοι που σέβονται και αυτόματα πειθαρχούν στις πολιτιστικές αυθεντίες», παρατηρούσε σχετικά με αυτό η Long, «κρατούν κάποια απόσταση από αυτήν, καθώς πρόκειται για ερασιτέχνες που “στριμώχνουν” την ανάγνωση μέσα σε ένα μάλλον φορτωμένο πρόγραμμα δραστηριοτήτων ελεύθερου χρόνου [...]» (Long 1987: 316). Στην πραγματικότητα, ανάμεσα στους συνηθισμένους αναγνώστες και τις αυθεντίες του λογοτεχνικού πεδίου αναπτύσσεται ένας «περίπλοκος διάλογος» (Long 1987: 307) που παλινωδεί μεταξύ της αναγνώρισης των αυθεντιών και της αντίστασης σε αυτές.

Η σχέση με τις αυθεντίες: άνωθεν βοήθεια κι αντίσταση

Η αμηχανία και η αβεβαιότητά των αναγνωστών απέναντι στις έννοιες της επίσημης κριτικής και της ακαδημαϊκής ανάγνωσης σχετίζεται εν πολλοίς με το ότι δέχονται για τις αναγνώσεις τους ένα χαμηλότερο στάτους σε σχέση με τις ακαδημαϊκού τύπου προσεγγίσεις:

«Εμείς δεν κρίνουμε, απλώς πιστεύω πως μέσα από όλες μας περνάει με κάποιον τρόπο. Οι φιλόλογοι που υπάρχουν εδώ μέσα το διαβάζουν διαφορετικά. Έχουν τα δικά τους στάνταρ. Το περνάνε, έτσι, από μαγνητική ίσως πολλές φορές. Και είναι και οι πιο έγκυρες οι ερωτήσεις που κάνουνε. Οι υπόλοιποι, εμείς, πιο συναισθηματικά»

(Μ., Λ.Α.Ν.Κ., 26/1/2015)

Οι αναγνώστες αναγνωρίζουν ως ανώτερη την ακαδημαϊκή αποστασιοποιημένη ανάγνωση, όχι ωστόσο χωρίς κάποιο σαρκασμό: «Εμείς οι αθεράπευτες λαϊκάντζες!» (Ε., Λ.Α.Ν.Κ., 26/1/2015) συνεχίζει την παραπάνω παρατήρηση γελώντας μια άλλη συμμετέχουσα. Μια ανάλογη αμφιθυμία των αναγνωστών απέναντι στις πολιτισμικές αυθεντίες διακρίνει κανείς και στις συζητήσεις τους αναφορικά με την κριτική, όπου από τη μια αμφισβητούν τη χρησιμότητά της και από την άλλη παραπονούνται ότι δεν έχουν καμία ουσιαστική καθοδήγηση από αυτήν:

«Γ.: Βγαίνουν τόσα πολλά που όλα χαρακτηρίζονται αριστουργήματα και τελικά έχει χαθεί το πράγμα. Δηλαδή, ακούς τον πωλητή, αυτό είναι αριστούργημα, το άλλο είναι αριστούργημα, ε, δε γίνεται.

Θ.: Και δεν έχουμε έναν οδηγό για όλα αυτά. Δεν υπάρχει κριτική.

Γ.: Ναι, δεν υπάρχει κριτική, υπάρχει παρουσίαση.

Ρ.: Πάντοτε έβλεπα με μισό μάτι την κριτική των βιβλίων, γιατί είναι τόσο υποκειμενικό ένα βιβλίο που μπορεί για έναν κριτικό να είναι φοβερό και τρομερό, κι εμάς να μη μας πει απολύτως τίποτα, δεν είναι λίγες στιγμές που έχει συμβεί. Άρα ποιος να γράψει κριτική; Ποιον να πιστέψεις για μια κριτική;»

(Λ.Α.Α., 16/11/2014)

Παρά την αμφίθυμη διάθεση που εκφράζεται εδώ απέναντι στην κριτική, τα μέλη των

λεσχών την αναζητούν και τη διαβάζουν. Όπως είχε παρατηρήσει και η Hartley αναφορικά με τις βρετανικές λέσχες ανάγνωσης, οι συμμετέχοντες δε θέλουν να διαβάζουν και να συζητούν τα βιβλία εν κενώ (Hartley 2001: 99). Θέλοντας να είναι ενεργητικοί κι όχι παθητικοί καταναλωτές, έλεγε η Hartley, κατασκευάζουν ένα πλαίσιο συζήτησης πλούσιο σε αναφορές σε άλλα βιβλία, ταινίες, κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα (Hartley 2001: 99). Στο πλαίσιο μιας παρόμοιας, ενεργητικού τύπου, αναγνωστικής συμπεριφοράς τα μέλη των αθηναϊκών λεσχών ομοίως συζητούν πολλά και διάφορα πράγματα, και επίσης προσέρχονται στις συναντήσεις έχοντας διαβάσει πολύ περισσότερα πράγματα από το ίδιο το λογοτεχνικό κείμενο: συνεντεύξεις συγγραφέων, παρατηρήσεις και γνώμες άλλων αναγνωστών στο διαδίκτυο, σε βιβλιοφιλικά φόρουμ κλπ., καθώς και κείμενα κριτικών λογοτεχνίας ή ακόμα και ακαδημαϊκές μελέτες. Πρόκειται για κάτι τόσο σύνηθες σε ορισμένες λέσχες –ειδικά στη Λ.Α.Ν.Κ. και τη Λ.Α.Ι.Μ.– που οι συμμετέχοντες εκεί, όταν πηγαίνουν αδιάβαστοι, το επισημαίνουν («Υπ’ όψιν ότι δεν έχω διαβάσει στο διαδίκτυο – πουθενά, τίποτε– κριτική. Ήρθα δηλαδή μόνη μου, ό,τι διάβασα, ό,τι ένιωσα’ γι’ αυτό, είπα, μπορεί να φανούν παράξενα κάποια πράγματα», Ε., Λ.Α.Ν.Κ., 15/12/2014). Να σημειώσουμε εδώ πως οι λέσχες στις οποίες η τάση αυτή είναι κάπως εντονότερη σε σχέση με τις υπόλοιπες, είναι εκείνες που τα μέλη τους έχουν να «αναμετρηθούν» με ισχυρές πολιτισμικές αυθεντίες, οι μεν με τους συγγραφείς των βιβλίων αυτοπροσώπως (Λ.Α.Ν.Κ.), οι δε με τη συντονίστρια, διδάκτορα φιλολογίας, η οποία συνήθως πραγματοποιεί απαιτητικές αναλύσεις μεγάλου βάθους στα προς ανάγνωση κείμενα (Λ.Α.Ι.Μ.). Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει πως τα μέλη των άλλων λεσχών δε διαβάζουν κριτικές, συνεντεύξεις ή άλλο σχετικό υλικό.

Τις κριτικές αυτές, ορισμένες φορές τις λαμβάνουν υπόψη τους και τις βλέπουν σα βοήθεια για την ανάγνωση και την ερμηνεία:

«Πάντως όντως, δηλαδή δεν ξέρω, εγώ δεν είχα καταλάβει το ποίημα όταν το διάβασα.

Αυτό, η εξήγηση, βοηθάει».

(Β., Λ.Α.Ι.Μ., 12/1/2015).

«Σ.: Εντάξει, δεν είμαι πολύ του διαβάσματος. [...] Αυτά τα σύμβολα με κουράσανε. Να ρέει το κείμενο. Στην προκειμένη περίπτωση διαβάζοντας τις σημειώσεις που έχει στο

τέλος, λέω: αν τις είχα διαβάσει από την αρχή, θα το διάβαζα πιο ξεκούραστα το βιβλίο! Τώρα θέλω να το ξαναδιαβάσω, αφού διάβασα τις σημειώσεις.

Τ.: Γιατί; Τι βοηθάει;

Σ.: Γιατί επεξηγεί. Τις σκιές ας πούμε...»

(Λ.Α.Ι.Μ., 13/10/2014)

Η χρήση της καθιερωμένης κριτικής ως βοήθειας είναι, μάλιστα, εντονότερη όταν τα κείμενα είναι απαιτητικά:

«Επειδή η Άχνα ήταν λιγάκι δύσκολη κι εγώ έψαξα πάρα πολύ στο διαδίκτυο και διάβασα όλες τις κριτικές που υπάρχουν και δεν υπάρχουν, βρήκα λοιπόν κάτι που έγραψε η κυρία Χαρτουλάρη. Εμένα μου αρέσανε [...] και θέλω να τα διαβάσω να τα ακούσουμε όλοι».

(Α., Λ.Α.Ν.Κ., 15/12/2014)

Μια ξεχωριστή κατηγορία κριτικής είναι η ενσωματωμένη στο παρακείμενο κριτική, δηλαδή οι γνώμες των κριτικών λογοτεχνίας που βρίσκει κανείς στο οπισθόφυλλο, καθώς και οι κριτικές εισαγωγές που προτάσσονται των κειμένων. Πρόκειται για μια «ειδική» κατηγορία κριτικής, καθώς, όπως διαπίστωσα από την εμπειρική έρευνα, είναι το είδος της κριτικής που περισσότερο λαμβάνεται υπόψη από τους αναγνώστες και τους επηρεάζει πιο πολύ. Αυτό συμβαίνει πρώτον γιατί είναι μια κριτική που κάποιος δεν την αναζητά, απλώς βρίσκεται εκεί, κι έτσι οι περισσότεροι αναγνώστες τη διαβάζουν, αλλά και γιατί η κριτική αυτή αναγιγνώσκεται πριν από το κυρίως κείμενο με αποτέλεσμα να διαμορφώνει, τις περισσότερες φορές, στον αναγνώστη ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτός κατόπιν πραγματοποιεί τη δική του ανάγνωση:

«Μ' άρεσε πάρα πολύ αυτό το βιβλίο και με προδιέθεσε υπερ-θετικά ο πρόλογος του Τσέστερτον, όπου έχει μια φράση, θα τη διαβάσω, λέει, [...] “η φύση είναι ένα χάος από ασύνειδες δυνάμεις. Η πόλη, ένα χάος από δυνάμεις συνειδητές”. Αυτό, νομίζω τα λέει όλα».

(Φ., Λ.Α.Α.Λ., 8/5/2014)

«Σ' αυτό που είπες, Ο., για το θέμα του ορισμού του νουάρ, για το αν εμπεριέχει το αστυνομικό ή όχι, εγώ πώς το είδα: Έχω την κακή συνήθεια πάντα να κοιτάω το οπισθόφυλλο πριν ξεκινήσω ένα βιβλίο. Αυτό το σχόλιο περί τεχνοτροπίας Fritz Lang... Ε, εγώ αμέσως, ξεκινώντας με την πρώτη ιστορία, άρχισα να οπτικοποιώ και μου δημιούργησε όλη αυτήν τη νουάρ ατμόσφαιρα. Δεν έκατσα να κοιτάξω αν υπάρχει ορθολογισμός στο αν είναι αποκύημα της φαντασίας του οι δυο γυναίκες, αν τα πρόσωπα ήταν υπαρκτά ή όχι, αν έχει συμπτώσεις και τέτοια. Το σημαντικό για μένα ήταν ότι για μένα εξυπηρέτησε αυτό το σκοπό, το έβλεπα σα μια μικρή ταινία την κάθε ιστορία και αυτό ακριβώς μου βγήκε. Ένιωθα τη μαυρίλα, αυτό το υποφωτισμένο».

(Κ., Λ.Α.Α.Λ., 12/3/2015)

Ο Philippe Lejeune έβλεπε το παρακειμένο σαν «τις παρυφές του τυπωμένου κειμένου που στην πραγματικότητα διέπουν όλη την ανάγνωση» (Lejeune 1975 στο Genette 2001:16). Πράγματι, σχολίαζε ο Genette, οι παρυφές αυτές φέρουν πάντα ένα σχόλιο του συγγραφέα ή ένα σχόλιο νομιμοποιημένο από τον συγγραφέα και συνιστούν «τον προνομιακό τόπο [...] μιας στρατηγικής, μιας δράσης επί του κοινού, στην πλήρως ή ελλιπώς κατανοούμενη και εκτελούμενη υπηρεσία μιας καλύτερης δεξίωσης του κειμένου και μιας πιο καίριας ανάγνωσης, πιο καίριας, εννοείται, στα μάτια του συγγραφέα και των συμμάχων του» (Genette 2001: 16). Εν ολίγοις, η δράση του παρακειμένου έχει συχνότατα χαρακτήρα επιρροής, δηλαδή χειραγώγησης, στην οποία υποβάλλεται κανείς ασυνείδητα (Genette 2001: 24), πράγμα που φάνηκε και από τις παραπάνω παρατηρήσεις των αναγνωστών. Ωστόσο, αυτό δε σημαίνει πως η παρακειμενική κριτική λαμβάνεται οπωσδήποτε υπόψη. Το ότι οι αναγνώστες θα διαβάσουν μια κριτική, ακόμα και αν αυτή βρίσκεται στην εισαγωγή ή στο οπισθόφυλλο, δε σημαίνει πως απαραίτητα θα συμφωνήσουν με αυτήν:

«Ο πρόλογος πήγαινε αλλού και το βιβλίο με οδήγησε αλλού. Ο πρόλογος πήγαινε, σε κάτι πολύ πολύ σοβαρό και μεγάλο και σούπερ γουάου. Εντάξει, το βιβλίο δε μου έκανε καμιά ιδιαίτερη εντύπωση».

(Θλ., Λ.Α.Α., 11/1/2015)

«Από την εισαγωγή κι εγώ περίμενα να βρω έναν κακό χαρακτήρα. Πιο πολύ μου δημιούργησε την αίσθηση του κακομοίρη, πιο πολύ ότι τ'άχει χαμένα, παρά ότι είναι ένας κακός τύπος που θέλει να εκμεταλλευτεί τα πάντα γύρω του. Και για την εποχή,

δεν ξέρω αν ήθελε να μιλήσει τόσο για την εποχή ή με αφορμή την εποχή ήθελε να μιλήσει για έναν κόσμο που μπορεί να ελίσσεται και να βολεύεται παντού, είτε είναι επί χούντας είτε επί ΠΑΣΟΚ [...]

(Β., Λ.Α.Α., 11/1/2015)

Η συζήτηση εδώ αφορά τη *Φανταστική περιπέτεια* του Αλέξανδρου Κοτζιά και το κατά πόσο δικαιώνονται κατά την ανάγνωση του μυθιστορήματος τα όσα αναφέρει ο Ηλίας Μαγκλίνης στον πρόλογο που προτάσσεται του κειμένου στη νεότερη έκδοσή του. Οι αναγνώστες τελικά διαφωνούν ως προς ορισμένα σημεία της κριτικής, ενώ παρόμοιες αντιρρήσεις εκφράζονται και αναφορικά με άλλες παρακειμενικές κριτικές στα κείμενα:

«Όπως επίσης δεν κατάλαβα αυτό που λέει το οπισθόφυλλο του βιβλίου ότι “μέσα από τα πράγματα και τα αντικείμενα...”, αυτό εγώ δεν το είδα πουθενά».

(Σ., Λ.Α.Α., 15/2/2015)

Μολονότι, λοιπόν, υπάρχει εν γένει μια αναγνώριση απέναντι στην επίσημη κριτική και τις πολιτισμικές αυθεντίες, η αναγνώριση αυτή δεν παρατηρείται πάντα, ούτε είναι άνευ όρων. Έτσι, όταν ορισμένα μέλη της Λ.Α.Α.Λ. επαινούν την Αρ. γιατί συνέταξε τις σημειώσεις της *Υπόθεσης Jacob* «χωρίς να προδώσει το βιβλίο» (Ρ., Λ.Α.Α.Λ., 9/10/2014), «με το ένα πόδι στο βιβλίο, με το άλλο σαν γονιός» (Αν., Λ.Α.Α.Λ., 9/10/2014), η ίδια τους αντιτείνει: « [...] δεν έγραψα ως κριτικός, σα γονιός έγραψα, γιατί σα γονιός το διάβασα» (Αρ., Λ.Α.Α.Λ., 9/10/2014). Με παρόμοιο τρόπο, όταν σε μια συνάντηση της Λ.Α.Ν.Κ. ο προσκεκλημένος Βασίλης Αλεξάκης, συγγραφέας του βιβλίου που συζητούσαν, προσπαθεί να τους δείξει ότι η λογοτεχνία δεν αναπαριστά την πραγματικότητα, αλλά είναι αυτοαναφορική, μια συμμετέχουσα αντιτείνει ως τρόπο προσέγγισης του κειμένου την ταύτιση και την αναγνώριση του εαυτού στο κείμενο:

«Β.: Σε κάποιο βιβλίο μου αναφέρω ότι έχω ένα τραπέζι του πιγκ-πογκ σπίτι. Έχει σημασία να ξέρετε αν το έχω πραγματικά; Ενδιαφέρει αν παίζω εγώ πιγκ-πογκ με τους φίλους μου;

Ε.: Ενδιαφέρει, αν σε αυτόν που το διαβάζει κάτι λέει αυτό».

(Λ.Α.Ν.Κ., 26/01/2015)

Κάποιες φορές, τέλος, στην αυθεντία του συγγραφέα αντιπαρατίθεται η αυθεντία των συνηθισμένων αναγνωστών, δηλαδή των υπόλοιπων μελών:

«Λ.: Πάντως πραγματικά δέστε τη συνέντευξη που έχω στείλει, η γυναίκα αυτή έχει τεράστιο ενδιαφέρον

Μρ.: Η συγγραφέας;

Λ.: Ναι

Μν.: Παρ' όλα αυτά, πάλι θα πω, δε μας νοιάζει. Εμένα πιο πολύ με καλύψατε εσείς με διάφορα πράγματα, παρά να διαβάσω αν η συγγραφέας είναι ενδιαφέρουσα προσωπικότητα.»

(Λ.Α.Α., 15/2/2015)

Τι είναι αυτό που στ' αλήθεια διακυβεύεται εδώ; Οι αναγνώστες αντιστέκονται στα προτάγματα των όποιων αυθεντιών γιατί υπεραμύνονται του τρόπου με τον οποίο οι ίδιοι προσεγγίζουν τα κείμενα. Επομένως αυτό που υπερασπίζονται οι ο δικός τους τρόπος ανάγνωσης: η αναγνώριση, η ταύτιση, η σύνδεση με την πραγματικότητα, η σύνδεση με την εμπειρία.

Η αυθεντία της εμπειρίας

Όταν οι αναγνώστες διαφωνούν και απορρίπτουν μια κριτική ή τη γνώμη μιας αυθεντίας, η αντίσταση αυτή βασίζεται στην εμπειρία τους ως αναγνωστών:

«Λ.: Αφού τη συγκρίνουνε [οι κριτικοί] με τον Κάφκα, Προυστ, Τζέιμς Τζόις [...]. Όταν το δημοσίευσε είπαν ότι μοιάζει με αυτούς.

Ρ.: Καμία σχέση ρε παιδιά...

Μ.: Με Κάφκα καθόλου!

Ρ.: Όχι ότι έχει σχέση με το Φάρο! Εγώ τον είχα καταχαρεί το Φάρο!»

(Λ.Α.Α., 15/2/2015)

«Πάντως τη λένε θηλυκό Τζόις, θηλυκό ένα, θηλυκό άλλο... Μπορώ να πω ότι μόνο με τον Μπόρχες βλέπω, ας πούμε, λίγο στην απόσταση κάποια συγγένεια».

(ΜΘ, Λ.Α.Α., 15/2/2015)

Μάλιστα, όσο πιο πλούσια ή πλατιά είναι η εμπειρία αυτή, τόσο μεγαλύτερη «πολιτισμική αυτοπεποίθηση» (cultural confidence) (Long 1987: 316) τους χαρίζει. Χάρη στην αναγνωστική τους εμπειρία νομιμοποιούνται, έτσι, όχι μόνο να αντικρούουν γνώμες κριτικών, αλλά ακόμα και καταχωρίσεις ορισμένων έργων στο ένα ή στο άλλο λογοτεχνικό είδος:

«Αν.: Συζητούμε το βιβλίο που έχουμε για σήμερα, που είναι Το δείπνο του Κοχ, [...] το οποίο το κατηγοριοποιήσαμε, όπως και εκατομμύρια άλλοι που το έχουν διαβάσει ανά τον κόσμο στην αστυνομική λογοτεχνία

Ασ.: Αλλά δε νομίζω ότι είναι...

Αν.: Έχουμε κατηγοριοποιήσει σαν αστυνομική λογοτεχνία πράγματα πολύ λιγότερο αστυνομικά από αυτό, οπότε νομίζω περίπου εξ' ορισμού δικαίως το έχουμε στη λέσχη σήμερα το βιβλίο αυτό.

[...]

Ασ.: Ο Κοχ έχει γράψει, κατ' εμέ ένα ψυχολογικό θρίλερ και χρησιμοποιεί με έντονο σαρκασμό αυτή τη γραφή για να τονίσει προβλήματα της συγχρονης κοινωνίας».

(Λ.Α.Α.Λ., 19/2/2015)

««Εμένα το βιβλίο αυτό με άγγιξε. Δε με ενδιαφέρει αν είναι αστυνομικό κι όπως το ορίζει ο καθένας, και με την ταπεινή εμπειρία που έχουμε εδώ των οχτώ ετών μπορώ να το πω αυτό».

(Ασ., Λ.Α.Α.Λ., 12/3/2015).

Ακόμα και το λογοτεχνικό είδος, ένα πολύ ισχυρό αναγνωστικό μοντέλο, ορισμένες φορές απορρίπτεται βάσει μιας νομιμοποιητικής αρχής διαφορετικής από αυτές που νομιμοποιούν τις πολιτισμικές αυθεντίες. Μάλιστα, η πολιτισμική αυτή αυτοπεποίθηση η βασισμένη στην εμπειρία, σε συνδυασμό με την επινοητικότητα των αναγνωστών, τους οδηγεί ορισμένες φορές ακόμα και στο να «εφεύρουν» ένα λογοτεχνικό είδος:

«Χρησιμοποιώ ένα νεολογισμό, το αστικό αστυνομικό μυθιστόρημα, το οποίο θεωρώ εγώ πατριάρχη το Μαρή και αντιπατριάρχη το Μάρκαρη. Ουδεμία σχέση με το νουάρ, οι ήρωές τους, η ατμόσφαιρα... Είναι φως όχι σκοτάδι»

(Γρ., Λ.Α.Α.Λ., 12/3/2015)

Βλέπουμε, λοιπόν, πως η σχέση των αναγνωστών αυτών με τις πολιτισμικές αυθεντίες του χώρου της λογοτεχνίας δεν είναι σε καμία περίπτωση μονοσήμαντη ή μονόπλευρη. Οι αναγνώστες στις λέσχες ανάγνωσης, σημείωνε η Devlin-Glass, δε βρίσκονται κάτω από τον έλεγχο των πολιτισμικών αυθεντιών, αλλά ούτε και είναι εντελώς ανεξάρτητοι από αυτές (Devlin-Glass 2001: 571). Σύμφωνα με τη Long, πρόκειται για «έναν περίπλοκο διάλογο ανάμεσα στις πολιτισμικές αυθεντίες και τις προσανατολισμένες προς την εμπειρία επιθυμίες των αναγνωστών αυτών» (Long 1987: 307). Στις αναγνώσεις τους από τη μια «εντοπίζεται αυτό που ο Bourdieu αποκαλούσε κυρίαρχη ή αγνή αστική αισθητική» (Long 1987: 308)». Σε μεγάλο βαθμό θεωρούν έγκυρες τις ακαδημαϊκές αναγνώσεις και δέχονται την κριτική ως επικουρική της ανάγνωσης. Ωστόσο, η στάση αυτή δεν είναι χωρίς ρωγμές. Μπορεί να μη μιλούν με σιγουριά όταν χρησιμοποιούν ορολογία της θεωρίας λογοτεχνίας, αλλά ανακτούν τη σιγουριά και την αυτοπεποίθησή τους όταν έρχεται η στιγμή να ενεργοποιήσουν την κατά κανόνα πλούσια αναγνωστική τους εμπειρία. Βάσει της εμπειρίας τους αυτής, πολλές φορές αντιστέκονται στις πολιτισμικές αυθεντίες και στο ήθος μιας καθαρά μορφικής αισθητικής αξίας, προβάλλουν τις εμπειρικές πλευρές των δικών τους αναγνώσεων και διεκδικούν γι' αυτές νομιμότητα. Συνολικά θα λέγαμε πως οι αναγνώστες επιδεικνύουν μεγάλη ικανότητα και ευελιξία να ενεργοποιούν διαφορετικούς τρόπους οικειοποίησης των λογοτεχνικών κειμένων συνδυάζοντας, όπως έλεγε η Long, την κυρίαρχη αισθητική με πιο λαϊκές προσεγγίσεις και αξιολογήσεις της λογοτεχνίας (Long 1987: 308). Η ανάγνωση βρίσκεται και πάλι «στο μεταξύ».

V. Οι μεταγλωσσικές πλευρές της ανάγνωσης: Ο αναγνώστης και η ανάγνωση

Ο Leenhardt από την έρευνά του στο γαλλικό και το ουγγρικό αναγνωστικό κοινό είχε συναγάγει τρεις τρόπους ανάγνωσης, τρεις διανοητικές δηλαδή στάσεις των αναγνωστών απέναντι στα λογοτεχνικά κείμενα: τον περιγραφικό, τον συναισθηματικό-ταυτισιακό και τον διανοητικό (Leenhardt 1988: 67). Βασικό χαρακτηριστικό του πρώτου τρόπου είναι η αντιμετώπιση του βιβλίου ως αντικειμένου· όσο κι αν αυτό προκαλεί ευχαρίστηση, παραμένει διακριτό από τον αναγνώστη και σε απόσταση από αυτόν (Leenhardt 1988: 67). Στον δεύτερο τρόπο ανάγνωσης, πάλι, η απόσταση υποκειμένου-αντικειμένου μειώνεται και τα γεγονότα της αφήγησης αντιμετωπίζονται από τον αναγνώστη σαν να έπρεπε απαραίτητα να σχετίζονται με αυτόν (Leenhardt 1988: 68). Όπως φάνηκε από τα παραπάνω, η συναισθηματική-ταυτισιακή ανάγνωση και η αναφορική ψευδαίσθηση εξυπηρετούν για τον συνηθισμένο αναγνώστη τις χρήσεις της λογοτεχνίας που αυτός επιθυμεί, δηλαδή τη χρήση της ως πηγής από όπου αντλείται γνώση για τον εαυτό και για τον κόσμο. Η στάση αυτή απέναντι στο κείμενο δεν αποκλείει, ωστόσο, την ταυτόχρονη ερμηνευτική προσέγγιση του κειμένου, μια προσέγγιση που εμπίπτει στον τρόπο της ανάγνωσης που ο Leenhardt είχε χαρακτηρίσει περιγραφικό. Η ερμηνεία μάλιστα του κειμένου, όπως είδαμε, μπορεί να ακολουθεί τις αυθεντίες του χώρου ή να αντιστέκεται σε αυτές, φανερώνοντας, έτσι, μεγάλη δημιουργικότητα και επινοητικότητα από την πλευρά των αναγνωστών. Οι ομοιότητες της συνηθισμένης ανάγνωσης με την ακαδημαϊκή, ωστόσο, δεν εξαντλούνται στο ερμηνευτικό κομμάτι της ανάγνωσης. Ο Leenhardt είχε μιλήσει και για έναν τρίτο τρόπο ανάγνωσης, τον διανοητικό, κατά τον οποίο «η ανάγνωση δομείται όπως μια ερμηνευτική και παρουσιάζει πολύ σημαντικές μεταγλωσσικές πλευρές» (Leenhardt 1988: 68). Πράγματι και στις αφηγήσεις των αναγνωστών-συμμετεχόντων στις λέσχες ανάγνωσης παρατηρούμε πολλές φορές μια αναστοχαστική ματιά απέναντι στην ίδια την πράξη της ανάγνωσης:

«[...] Όλο και περισσότερο αισθανόμουν ότι τη διαβάζω με λάθος τρόπο. Και κατάλαβα ότι οι στιγμές που μπορώ να μπω μέσα σε αυτό και να ταυτιστώ είναι όταν καταφέρνω να κερδίσω κάτι απ' το χρόνο της και ο χρόνος της έχει πολύ μεγάλη αργύτητα [sic]. Διαβάζουμε πάρα πολύ γρήγορα, ζούμε πολύ έντονα [...]. Πρέπει οπωσδήποτε να το πιάσουμε, να το καταλάβουμε, να πάμε παρακάτω, θέλουμε δράση.

»Καταλάβαινα, με την έννοια έμπαινα μέσα σε αυτό, όταν έβρισκα ηρεμία και χρόνο και το διάβαζα δυνατά. [...]Διαβάζοντάς το δυνατά κέρδιζα από το ρυθμό, ο ρυθμός είναι πολύ αργός, και τότε μ' άρεσε πάρα πολύ. [...] Είναι πάρα πολύ αισθαντικό όλο αυτό το βύθισμα μέσα στην αίσθηση και όλη αυτή η ανάλυση μέσα σ' αυτήν την αίσθηση. Τόση ανάλυση που διαλύει τα πράγματα. Ένας αισθαντικός μυρηκασμός, ας πούμε».

(Π., Λ.Α.Α., 15/2/2015).

«Δεν είναι τυχαίο πάντως που μας άρεσε για πρώτη φορά τόσο σε όλες τις κυρίες η ποίηση. Εγώ νομίζω ότι βρήκαμε κάτι που είχαμε χάσει, το συναίσθημα, το δέσιμο. Δηλαδή, βρήκαμε κομμάτια του εαυτού μας μέσα».

(Ε., Λ.Α.Ν.Κ., 24/11/2014)

«[...] είδα, τουλάχιστον απ' τις αντιδράσεις, ότι ο καθένας ανάλογα με το ρόλο του ή τη θέση του, είτε σα γονιός ταυτίστηκε και το είδε από τη δική του πλευρά, είτε σαν εκπαιδευτικός, είτε σα δυνάμενος γονιός, αλλά είδα ότι ο καθένας το είδε από τη δική του πλευρά. Δεν το έχω ξανασυναντήσει σε άλλο βιβλίο στις προηγούμενες αναγνώσεις να έχουμε επηρεαστεί τόσο πολύ και να το κρίνει ο καθένας από την πλευρά του».

(Λ.Α.Α.Λ., 9/10/2014)

Στις περιπτώσεις αυτές το σημείο εστίασης των όσων λέγονται δεν είναι ούτε το κείμενο, ούτε ο αναγνώστης, αλλά η σχέση ανάμεσά τους: ο αναγνώστης εδώ μιλά αναλογιζόμενος το πώς διάβασε το κείμενο. Με την έννοια αυτή, συγκροτείται εδώ μια μεταγλώσσα, ένας «λόγος δηλαδή αναφορικά με το λόγο» (Hyland 1998: 437). Βλέπουμε, έτσι, πως η τάση αναστοχασμού, ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της ακαδημαϊκής προσέγγισης (Zarei & Mansoori 2011: 1037), δε συνιστά αποκλειστικό της προνόμιο, αλλά συναντάται και στις αναγνώσεις των συνηθισμένων αναγνωστών.

Δ΄

Συμπεράσματα

Ανακεφαλαιώνοντας

Τα δεδομένα της εμπειρικής έρευνας αποκάλυψαν μια πληθώρα σχέσεων που ενεργοποιούνται όταν ένας αναγνώστης παίρνει στα χέρια του ένα λογοτεχνικό κείμενο και ξεκινά την ανάγνωση. Πρόκειται για σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στον αναγνώστη και το κείμενο, τον αναγνώστη και τον εαυτό του, τον αναγνώστη και τον κόσμο, τον αναγνώστη και την καθιερωμένη κριτική και, τέλος, τον αναγνώστη και την ίδια την πράξη της ανάγνωσης. Η λογοτεχνική ανάγνωση αναδεικνύεται, έτσι, σε μια «περίπλοκη κοινωνική αλληλεπίδραση μεταξύ ανθρώπων και κειμένων» (Radway 1991 [1984]: 210), αλλά και σε ένα πολυδύναμο πεδίο, όπου πολλοί παράγοντες –ο αναγνώστης και οι επιθυμίες του, το κείμενο και οι περιορισμοί του, το πλαίσιο της ανάγνωσης, οι πάσης φύσεως λογοτεχνικές αυθεντίες και τα δικά τους προτάγματα– παίζει ο καθένας το δικό του ρόλο. Μέσα στο πλέγμα αυτό, ο κοινός αναγνώστης προσεγγίζει τα λογοτεχνικά κείμενα με τρόπους που επιβάλλει το ίδιο το κείμενο, με τρόπους που επιτάσσει η λογοτεχνική κριτική και η θεωρία λογοτεχνίας, αλλά και με τρόπους που εξυπηρετούν τους σκοπούς των δικών του αναγνώσεων· αναπτύσσει, επομένως, ορισμένες αναγνωστικές στρατηγικές.

Μια εξαιρετικά συνήθης αναγνωστική στρατηγική είναι, κατ' αρχάς, η δημιουργική παραμόρφωση και η οικειοποίηση του κειμένου: οι αναγνώστες, όπως έλεγε και ο Certeau «απομακρύνονται από την επικράτειά τους» (Certeau 1995 [1984]: 158), την επικράτεια μιας παθητικής «κατανάλωσης» του κειμένου, και παραμορφώνουν, διορθώνουν και, ορισμένες φορές, επανα-επινοούν το κείμενο. Η παραμόρφωση συνίσταται στην αποκοπή χωρίων ή και ολόκληρων σκηνών από το λογοτεχνικό κείμενο και, κάποιες φορές, το συνδυασμό τους σε ένα πρωτότυπο κολάζ. Πίσω από τη στρατηγική αυτή διακρίναμε έναν κάποιο «φετιχισμό της ανάγνωσης» (Barthes 1975: 63) κατά Barthes, δηλαδή την απόλαυση της λογοτεχνικότητας του κειμένου από την πλευρά του αναγνώστη, αλλά και την παράλληλη προσπάθειά του να νοηματοδοτήσει μέσω του κειμένου μια προσωπική του εμπειρία, όπως επισήμαινε η Petit, ή να υποστηρίξει ένα ερμηνευτικό εγχείρημα. Όλα αυτά είναι αποκαλυπτικά όχι μόνο της ελευθερίας και της δημιουργικότητας με την οποία οι αναγνώστες προσεγγίζουν τα κείμενα κατά την ανάγνωση, αλλά και της ταυτόχρονης τοποθέτησής τους εντός και εκτός του κειμένου, αποτελώντας την ίδια στιγμή τμήμα του αφηγηματικού ακροατηρίου που πιστεύει το κείμενο (Culler 2006 [1982]: 32 και Rabinowitz

1977: 126 & 127), αλλά και του συγγραφικού ακροατηρίου, που σύμφωνα με τον Rabinowitz βρίσκεται έξω ή απέναντι από το κείμενο (Culler 2006 [1982]: 32).

Άλλες φορές, η δημιουργικότητα του αναγνώστη απέναντι στο κείμενο εκφράζεται με την πραγματοποίηση βελτιωτικών παρεμβάσεων, συνδυάζοντας, έτσι, τη δημιουργικότητα με την κριτική. Οι παράγοντες που επηρεάζουν την πραγματοποίηση αυτών των δημιουργικών διορθώσεων σχετίζονται, όπως είδαμε, με το είδος του λογοτεχνικού κειμένου, αλλά και με το πλαίσιο μέσα στο οποίο πραγματοποιείται η ανάγνωση και η συζήτηση για το βιβλίο: η ισχυρή παρουσία μιας λογοτεχνικής αυθεντίας μπορεί να ενθαρρύνει ή να αποτρέψει τέτοιες πρωτοβουλίες από την πλευρά του κοινού αναγνώστη. Οι παραπάνω παράγοντες επηρεάζουν –ωστόσο όχι καθοριστικά– και την επανα-επινόηση του κειμένου, την τελευταία και πιο δημιουργική μορφή από τις αναγνωστικές παρεμβάσεις στο κείμενο. Στο πλαίσιο αυτής, ο αναγνώστης επινοεί για το κείμενα ερμηνείες ή ακόμα και δικά του στοιχεία που αφορούν την πλοκή, τα πρόσωπα, το χώρο κ.λπ.

Με όλους αυτούς τους τρόπους οι αναγνώστες είναι ελεύθεροι και δημιουργικοί απέναντι στο κείμενο, το οικειοποιούνται και το επαναχρησιμοποιούν κατά βούληση: «η δυναμική των κειμένων να επιτρέπουν μια απεριόριστη πληθυντικότητα νοημάτων αφήνει στους αναγνώστες χώρο χάρη στον οποίο μπορούν να είναι δημιουργικοί», έλεγε ο Certeau (Certeau 1995 [1984]: 155). Μέσα στο χώρο αυτό, οι αναγνώστες αποσυνδέουν το κείμενο από την προέλευσή του, συνδυάζουν κατά βούληση τα κομμάτια του και δημιουργούν έτσι κάτι νέο (Certeau 1995 [1984]: 155). Απέναντι, λοιπόν, στην ανάγνωση ως μια παθητική λειτουργία κατανάλωσης, η ανάγνωση αναδεικνύεται εδώ ως μια νέα δημιουργία.

Αντίθετα από τη δημιουργική διάσταση της ανάγνωσης, για την οποία δε γίνεται πολύς λόγος στη θεωρία, η ενσυναίσθηση και η ταύτιση των αναγνωστών με τους κειμενικούς χαρακτήρες αποτελούν από τις πιο πολυσυζητημένες και σχολιασμένες πλευρές της συνηθισμένης ανάγνωσης – και όχι πάντα με θετικό πρόσημο. Η πρωτοκαθεδρία της συναισθηματικής ανταπόκρισης του αναγνώστη στο κείμενο, για την οποία είχαν μιλήσει ήδη από τη δεκαετία του 1920 οι θεωρητικοί της Νέας Κριτικής (Chatterjee 2009: 161), επιβεβαιώνεται και από τα λεγόμενα των ίδιων των αναγνωστών στις λέσχες ανάγνωσης, ενώ η απουσία συναισθημάτων και η εγκεφαλικότητα ενός κειμένου είναι στοιχεία που σχολιάζονται αρνητικά. Η ενσυναίσθηση, η ταύτιση του αναγνώστη με τα πρόσωπα ή τα τεκταινόμενα της αφήγησης, όπως και η αναγνώριση

στοιχείων του εαυτού του ή της ζωής του στο κείμενο αποτελούν, στην πραγματικότητα, τις πλέον συνήθεις αναγνωστικές στρατηγικές των κοινών αναγνωστών. Μέσα από αυτές, όπως έλεγε και η Radway, επιδιώκουν να συνδεθούν με άλλους «ανθρώπους», να επικοινωνήσουν και να μοιραστούν συναισθήματα και σκέψεις (Radway 1997: 7).

Στο πλαίσιο των στρατηγικών αυτών οι αναγνώστες αντιμετωπίζουν τους χαρακτήρες σαν πραγματικούς ανθρώπους και εμπλέκονται συναισθηματικά στο σύμπαν του κειμένου. Χωρίς αυτό το επίπεδο της οικειότητας, όπως σημείωνε και η Long, τα βιβλία παραμένουν χωρίς ενδιαφέρον για τους αναγνώστες (Long 2003: 153). Πρόκειται για μια συγκινησιακή-ταυτισιακή ανάγνωση (Leenhardt 1988: 67), μέσω της οποίας οι αναγνώστες βιώνουν διαφορετικές θέσεις υποκειμένου και εξερευνούν τον εαυτό και τα όριά του. Έτσι, αυτό που ο Poulet ονόμαζε βύθισμα στο κείμενο (Poulet 1980 [1972]: 45) οδηγεί τελικά όχι σε απώλεια του εαυτού, αλλά, χάρη στην εξερεύνηση πολλαπλών δυνατοτήτων, στον εμπλουτισμό του.

Πέραν του ότι «η αντίληψη για τον εαυτό διαμεσολαβείται από τον άλλο» (Felski 2008: 49), και «η αντίληψη για τον άλλο διαμεσολαβείται από τον εαυτό» (Felski 2008: 49). Το κείμενο προσλαμβάνεται πάντα μέσα από γνωστά και οικεία σχήματα και έχουμε, έτσι, πολύ συχνά την αναγνωστική στρατηγική της αναγνώρισης: ο αναγνώστης εντοπίζει μέσα στο κείμενο στοιχεία του εαυτού του και έτσι άλλοτε ενεργοποιούνται λειτουργίες που σχετίζονται με τη συγκρότηση της ατομικής και συλλογικής μνήμης, και άλλοτε έχουμε τη συνειδητοποίηση από τη μεριά του αναγνώστη είτε της ταυτότητάς του, είτε κάποιας πλευράς του εαυτού του. Δεν πρόκειται, κατά συνέπεια, για ένα κλειστό σχήμα αντικατοπτρισμού, αλλά για μια περίπλοκη διαλεκτική ομοιότητας και διαφοράς, μέσω της οποίας, όπως έλεγε ο Holland, συναλλασσόμαστε με το κείμενο και με τον κόσμο και χάρη στο οποίο συνεχώς αλλάζουμε (Holland 1979: 247 & 251). Τέλος, η αναγνώριση σχετίζεται με την αποδοχή: μέσω της αισθητικής εμπειρίας και της σχέσης που αναπτύσσεται ανάμεσα στον αναγνώστη και τον ήρωα, ο αναγνώστης οδηγείται στη συνειδητοποίηση ότι αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης κοινότητας, ότι τον αποδέχονται, ότι δεν είναι αόρατος (Felski 2008: 33), και μάλιστα η επαφή με την ωραία γραφή νομιμοποιεί τον αναγνώστη ως προς την ταυτότητά του: «Το συναίσθημα από ιδιωτικό γίνεται δημόσιο, χάρη στον αναγνωρισμένο συγγραφέα που μου δανείζει τη φωνή του» (Petit 2000 [1993]: 163).

Πέρα από μια χρήση της λογοτεχνίας ως οδηγού για την κατανόηση του εαυτού, για

τη συγκρότηση του εαυτού και τη συγκρότηση της μνήμης, η λογοτεχνία χρησιμοποιείται και για τα όσα έχει να αποκαλύψει για τον κόσμο πέρα από τον εαυτό: για τους ανθρώπους και τα πράγματα, την ιστορία, τα ήθη, τα έθιμα, την κοινωνική διαστρωμάτωση και τα συμβολικά νοήματα (Felski 2008: 83). Όσο και αν οι θεωρητικοί λογοτεχνίας υποσκελίζουν τις κοινές πεποιθήσεις περί αναφορικότητας των λογοτεχνικών κειμένων, δεν μπορούν να ξεριζώσουν την ευρέως αποδεκτή ενστικτώδη αντίληψη ότι τα έργα τέχνης αποκαλύπτουν στοιχεία για τη φύση της πραγματικότητας (Felski 2008: 77). Οι αναγνώστες, συμμετέχοντας στο αφηγηματικό ακροατήριο, δηλαδή κάνοντας την παραδοχή πως τα όσα λέει ο αφηγητής είναι αληθινά, χρησιμοποιούν τη λογοτεχνία για να αποκομίσουν γνώση από αυτή. Μάλιστα, ακόμη και όταν ξέρουν πως οι χαρακτήρες και η πλοκή είναι στοιχεία επινοημένα από τον συγγραφέα, θεωρούν το ιστορικό και το γεωγραφικό πλαίσιο του κειμένου έγκυρα (Radway 1984 στο Long 2003: 152). Αυτό, ωστόσο, δε σημαίνει πως τα ζητήματα που σχετίζονται με τη φόρμα και το λογοτεχνικό είδος μπαίνουν σε δεύτερη μοίρα: ίσα-ίσα, αυτά θα καθορίσουν το αν το κείμενο μπορεί ή δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως πηγή άντλησης γνώσης: Έτσι, η ποίηση δε θα χρησιμοποιηθεί για τέτοιους σκοπούς, το ιστορικό μυθιστόρημα θα ελεγχθεί για την ακρίβεια των πληροφοριών που αναφέρει, ενώ το σύγχρονο αστυνομικό μυθιστόρημα, το λεγόμενο «κοινωνικό αστυνομικό» θα χρησιμοποιηθεί πιο ελεύθερα για την άντληση γνώσεων αναφορικά με σύγχρονα θέματα, όπως ο ρατσισμός στις πόλεις, η βία κ.λπ. Δεν έχουμε, λοιπόν, εδώ έναν υποβιβασμό της μορφής προς χάριν του περιεχομένου ή μια πριμοδότηση της πραγματικότητας σε βάρος της τέχνης, όπως σχολίαζε η Long (1987: 318), αλλά μια συνύφανση μορφής και περιεχομένου, τέχνης και πραγματικότητας, αφού η χρήση των κειμένων ως πηγών γνώσης γίνεται ανάλογα με το είδος τους και τις ιδιαίτερες συνθήκες παραγωγής και σύνθεσής τους.

Όπως συνυφαίνονται στην συνηθισμένη ανάγνωση τα ζητήματα της μορφής με αυτά του περιεχομένου, έτσι συνυφαίνεται και η συναισθηματική προσέγγιση με την ερμηνευτική. Το ότι οι αναγνώστες διαβάζουν συγκινησιακά-ταυτισιακά ή «πιστεύουν» το κείμενο για να αντλήσουν από αυτό γνώση, δε σημαίνει πως δεν αποστασιοποιούνται από αυτό και δεν προσπαθούν να το ερμηνεύσουν. Ένας από τους βασικούς στόχους της ανάγνωσης παραμένει, και για τη μη ακαδημαϊκή ανάγνωση, η αναζήτηση του νοήματος του κειμένου.

Επίσης, σε αντίθεση με τους θεωρητικούς λογοτεχνίας που πιστεύουν πως οι

συνηθισμένοι αναγνώστες στερούνται της «ειδικής καλλιέργειας» (Μαυρουδής 2014: 6) που απαιτείται για να προσεγγίσουν τα λογοτεχνικά κείμενα, και γι' αυτό μένουν καθηλωμένοι στην αθωότητα και το συναισθηματισμό, οι αναγνώστες-μέλη των λεσχών φαίνεται να γνωρίζουν καλά τους «κανόνες» με τους οποίους παίζεται το παιχνίδι της ερμηνείας των κειμένων. Όσο όμως κι αν είναι εξοικειωμένοι με τις διάφορες θεωρίες λογοτεχνίας και με τους σχετικούς με αυτές όρους και έννοιες, οι επιλογές που κάνουν ως προς την ερμηνεία είναι δηλωτικές των σκοπών για τους οποίους προσεγγίζουν τη λογοτεχνία. Αυτοί, όπως σημειώνει και η Long, αντίθετα από τους «αμέτοχους» ακαδημαϊκούς αναγνώστες, έχουν αναφορικά με την ανάγνωση προσωπικά κίνητρα και σκοπιμότητες: αναζητούν από τα βιβλία εμπειρίες ευχάριστες και γεμάτες νόημα (Long 1987: 317). Γι' αυτό και επιλέγουν τις ερμηνευτικές θεωρίες εκείνες, δηλαδή ιστορικές και βιογραφικές ως επί το πλείστον, που θα τους εξασφαλίσουν τη σύνδεση με το συγγραφέα, τα πρόσωπα ή την εποχή, που τόσο επιθυμούν.

Στην πραγματικότητα, ανάμεσα στους συνηθισμένους αναγνώστες και τις αυθεντίες του λογοτεχνικού πεδίου αναπτύσσεται ένας «περίπλοκος διάλογος» (Long 1987: 307) που παλινωδεί μεταξύ της αναγνώρισης των αυθεντιών και της αντίστασης σε αυτές. Αντιμετωπίζουν με αμφιθυμία την ιεραρχία του λογοτεχνικού πεδίου, σύμφωνα με την οποία οι ακαδημαϊκές αναγνώσεις θεωρούνται «ανώτερες» από τις δικές τους και, από τη μια καταφεύγουν στην κριτική για να βοηθηθούν, ειδικά όταν θέλουν να ερμηνεύσουν δύσκολα κείμενα, αλλά από την άλλη, πολύ συχνά αντιστέκονται στις αυθεντίες του χώρου υπεραμυνόμενοι της δικής τους, εμπειρικά προσανατολισμένης, προσέγγισης στα κείμενα. Το στοιχείο που τους χαρίζει την «πολιτισμική αυτοπεποίθηση» (cultural confidence) (Long 1987: 316) ώστε να αναμετρηθούν και, πολλές φορές, να απορρίψουν τις απόψεις των όποιων αυθεντιών του χώρου είναι η ίδια τους η εμπειρία ως αναγνωστών.

Τέλος, πέρα από τις όποιες διαφορές εντοπίστηκαν ανάμεσα στην ακαδημαϊκή και τη μη ακαδημαϊκή προσέγγιση της λογοτεχνίας, είδαμε και ένα πολύ βασικό σημείο σύγκλισής τους: την αναστοχαστική τους διάθεση. Πράγματι, στις αφηγήσεις των αναγνωστών-συμμετεχόντων στις αναγνωστικές λέσχες είδαμε ορισμένες φορές εκείνον τον τρόπο ανάγνωσης που ο Leenhardt χαρακτήριζε διανοητικό, όταν «η ανάγνωση δομείται όπως μια ερμηνευτική και παρουσιάζει πολύ σημαντικές μεταγλωσσικές πλευρές» (Leenhardt 1988: 68). Η αυτοαναφορικότητα αναδεικνύεται, έτσι, σε χαρακτηριστικό στοιχείο κάθε ανάγνωσης, και όχι μόνο της ακαδημαϊκής.

«Στο ενδιάμεσο» ή «περί υβριδίων»

«Είναι πάντοτε ευκολότερο να επιχειρηματολογούμε υπέρ των υπερβολικών θεωριών», έλεγε ο Compton (2003: 256) να κατατάσσουμε, να κλείνουμε σε κατηγορίες, να τραβάμε διαχωριστικές γραμμές: «ο ακαδημαϊκός αναγνώστης αποστασιοποιείται και αναστοχάζεται· ο συνηθισμένος αναγνώστης εμπλέκεται συναισθηματικά και βυθίζεται στο κείμενο», «ο μέσος αναγνώστης είναι μνημείο ταύτισης», «η ειδική καλλιέργεια είναι προνόμιο των ειδικών αναγνωστών», «ο συγγραφέας δημιουργεί ο αναγνώστης προσλαμβάνει», «ο κριτικός “διδάσκει” ο αναγνώστης ακολουθεί και μαθαίνει». Τα όρια που πάμε να επιβάλουμε είναι τις περισσότερες φορές τεχνητά και τα πράγματα πολύ πιο πολύπλοκα από τη σχηματοποιημένη εκδοχή τους που συνήθως κατασκευάζουμε. Η εμπειρική έρευνα στις αναγνωστικές λέσχες αποκάλυψε μια εξαιρετικά πολυεπίπεδη εικόνα της λογοτεχνικής ανάγνωσης που γίνεται από μη επαγγελματίες αναγνώστες: μιας ανάγνωσης ενεργητικής και δημιουργικής, συγκινησιακής και ταυτισιακής, μιας ανάγνωσης που παρέχει γνώσεις για τον εαυτό και τον κόσμο, που ερμηνεύει, που διορθώνει, που αναστοχάζεται. Είδαμε μια ανάγνωση που κινείται ανάμεσα στην κατανάλωση και την ενεργητικότητα, στην πρόσληψη και την αναδημιουργία, στην υποχώρηση και την αντίσταση, στην εμπλοκή και την αποστασιοποίηση· εν ολίγοις, μια «μέση κατάσταση» (Compton 2003: 256).

Το υποκείμενο της ανάγνωσης αυτής δεν μπορεί παρά να είναι ένα υβρίδιο. Σαν εκείνον τον παράξενο αναγνώστη που αναζητούσαν ορισμένοι θεωρητικοί λογοτεχνίας, όπως ο Slatoff, την ενδιάμεση κατάσταση ανάμεσα στα δύο άκρα για τα οποία συνήθως μιλούσε η θεωρία λογοτεχνίας, από τη μια εκείνο το «απολύτως ιδιαίτερο, μεμονωμένο ανθρώπινο ον, με όλες τις προκαταλήψεις, τις ιδιαιτερότητες, την προσωπική ιστορία, τις γνώσεις, τις ανάγκες και τα άγχη του, το οποίο αποκτά την εμπειρία του έργου με αποκλειστικά «προσωπικούς» όρους», και από την άλλη, το άλλο ον, «τον ιδανικό αναγνώστη [...], η ανταπόκριση του οποίου είναι μη προσωποπαγής και αισθητική» (Slatoff 1970 στο Culler 2006 [1982]: 44). Ή σαν το υβρίδιο εκείνο που αναπαράγει την κυρίαρχη αισθητική (Long 1987: 308) και ταυτόχρονα αντιστέκεται σε αυτήν, «εισάγοντας κρυφά την επινοητικότητα του στις ρωγμές μιας πολιτιστικής ορθοδοξίας» (Certeau 1995 [1984]: 160).

Τα υβρίδια αυτά υπάρχουν. Πραγματοποιούν αναγνώσεις σαν αυτές που είδαμε,

αναγνώσεις που αναμιγνύουν τη συναισθηματική πρόσδεση με την ανάλυση και την κριτική με την αγάπη (Felski 2008: 22), καταφέροντας, έτσι, να αποσταθεροποιήσουν τις αναλυτικές κατηγορίες που έχουμε συνηθίσει να αντιμετωπίζουμε ως ζεύγη αντιθέτων: συναισθηματική εμπλοκή – ερμηνεία, ταύτιση – κριτική, εντός – εκτός του κειμένου. Άλλωστε: «πρακτικά ζούμε (και διαβάζουμε) στο ενδιάμεσο. Η εμπειρία της ανάγνωσης, όπως κάθε ανθρώπινη εμπειρία, είναι αναπόφευκτα μια διπλή, αμφίσημη, διχασμένη εμπειρία: ανάμεσα στην κατανόηση και στην αγάπη, ανάμεσα στη φιλολογία και στην αλληγορία, ανάμεσα στην ελευθερία και στον περιορισμό, ανάμεσα στην προσοχή για τον άλλο και στην έγνοια για τον εαυτό μας» (Compagnon 2003: 256).

Περιορισμοί και τροφή για (μελλοντική) σκέψη

«Σε ένα χωριό της Νιγηρίας φτάνει ένα γράμμα, σταλμένο από ένα νεαρό αγόρι που σπουδάζει στο Λονδίνο προς τους γονείς του που βρίσκονται πίσω στην πατρίδα. Κάποιος από την τοπική κοινότητα που γνωρίζει ανάγνωση αναλαμβάνει να μεταφέρει το περιεχόμενο της επιστολής στους αναλφάβητους γονείς. Στην περίπτωση αυτή, ποιος είναι ο αναγνώστης; Είναι το άτομο που μηχανικά «μεταφράζει» το γράμμα από τη γραπτή στην προφορική του μορφή ή μήπως είναι οι γονείς που αποστηθίζουν τα όσα λέει ο μεταφραστής και ξεψαχνίζουν τις λέξεις για να βρουν αυτά που το γράμμα αποσιωπά; Ποιο είναι το κείμενο; Οι λέξεις στο χαρτί ή οι συνυποδηλώσεις τους που μόνο οι γονείς μπορούν να καταλάβουν;» (Griswold et al. 2011: 19).

Την ιστορία αυτή αφηγούνται οι Griswold, Lenaghan και Naffziger εν είδει αλληγορίας, προκειμένου να δείξουν τους αναπόφευκτους περιορισμούς μιας έρευνας που αφορά την ανάγνωση, όταν η ανάγνωση αυτή μπλέκεται με άλλες δραστηριότητες (Griswold et al. 2011: 19). Τους συγκεκριμένους ερευνητές τους απασχολούσε η ανάγνωση σε διαδικτυακό περιβάλλον και το κατά πόσο αυτή επηρεάζεται από τις άλλες δραστηριότητες του χρήστη μέσα στο περιβάλλον αυτό. Δεν υπάρχουν πάντα, σημειώνουν οι παραπάνω ερευνητές, καθαρές διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στην ανάγνωση και

διάφορες άλλες δραστηριότητες με τις οποίες αυτή σχετίζεται. Κατά συνέπεια, ο ερευνητής καλείται να επιλέξει αν τελικά θα «αναγνωρίσει» τις δραστηριότητες αυτές σαν σημαντικούς παράγοντες που επηρεάζουν την ανάγνωση ή αν θα τις υποβιβάσει (Griswold et al. 2011: 19). Στη δική μου περίπτωση, η συμμετοχή στις λέσχες ανάγνωσης είναι το πλαίσιο μέσα στο οποίο όλα τα μέλη διατυπώνουν έναν λόγο περί ανάγνωσης και περί λογοτεχνίας. Μπορεί το πλαίσιο να επηρεάσει το περιεχόμενο; Πολλές φορές μπορεί. Το συγκεκριμένο πλαίσιο σε ένα πρώτο επίπεδο δεν κάνει αισθητή την παρουσία του: Η συμμετοχή των μελών στις συζητήσεις είναι ισότιμη, υπάρχουν διαφωνίες και όχι μια «ύποπτη» ομογνωμία, ακούγονται όλες οι φωνές και έτσι αποκομίζει κανείς την εντύπωση πως οι συμμετέχοντες περιγράφουν τις εντυπώσεις τους από τα βιβλία και τις αναγνώσεις τους όσο πιο ελεύθερα γίνεται. Πρόκειται, έτσι, για ένα αθόρυβο, ή σχεδόν αθόρυβο πλαίσιο. Παρ' όλα αυτά, υπάρχει.

Οι λέσχες ανάγνωσης ως πεδίο έρευνας μπορεί να ενέχουν τη μεθοδολογική ευκολία της δυνατότητας πρόσβασης σε αφηγήσεις πολλών ανθρώπων αναφορικά με τις αναγνωστικές τους εμπειρίες, ωστόσο θέτουν αναπόφευκτα και ορισμένα προβλήματα. Έτσι, τα εύλογα, νομίζω, ερωτήματα που προκύπτουν από την παρούσα έρευνα είναι: Θα διάβαζαν με τον ίδιο τρόπο οι αναγνώστες αν δεν είχαν στο πίσω μέρος του μυαλού τους ότι θα συζητήσουν το βιβλίο αυτό στη συνάντηση της λέσχης; Και επίσης: Διαβάζουν με τον ίδιο τρόπο οι αναγνώστες που δε συμμετέχουν σε αναγνωστικές λέσχες, και –πιθανώς– δεν είναι τόσο εξοικειωμένοι με τη λογοτεχνική κριτική ή διαβάζουν λογοτεχνία πολύ σπάνια; Η απόπειρα να απαντηθούν τα παραπάνω ερωτήματα από μια μελλοντική έρευνα θα ήταν η πιο γόνιμη αντίδραση που θα μπορούσε να προκαλέσει αυτή η εργασία.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

Πανελλήνια Έρευνα Αναγνωστικής Συμπεριφοράς: Σύνοψη Αποτελεσμάτων (1999), Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Βιβλίου

Β' Πανελλήνια Έρευνα Αναγνωστικής Συμπεριφοράς και Πολιτιστικών Πρακτικών (2004), προσβάσιμη στη διεύθυνση:
<http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=node&cnode=424> (τελευταία επίσκεψη: 8/5/2015)

Γ' Πανελλήνια έρευνα αναγνωστικής συμπεριφοράς και πολιτιστικών πρακτικών (2010), προσβάσιμη στη διεύθυνση:
<http://www.ekebi.gr/appdata/documents/erevnes/anagn2010/SynopsiApotelesmaton.pdf>
(τελευταία επίσκεψη: 8/5/2015)

Δάλλας, Γιάννης (2014), «Ο μέσος αναγνώστης έχει δημιουργήσει Κανόνα», *Το Δέντρο*, περ. Γ', τεύχ. 195-196, Πώς διαβάζουμε: κριτήρια – ψευδείς Κανόνες, 30-34

Λεοντσίνη, Μαίρη (2000), «Εισαγωγή», στο *Όψεις της ανάγνωσης*, εισ., επιμ. Μαίρη Λεοντσίνη, Αθήνα: νήσος, 9-43.

Μαυρουδής, Κώστας (2014), «Πώς διαβάζουμε: κείμενο – κριτήρια – ψευδείς κανόνες», *Το Δέντρο*, περ. Γ', τεύχ. 195-196, Πώς διαβάζουμε: κριτήρια – ψευδείς Κανόνες, 5-7

Μικέ, Μαίρη (2014), «Παραλογοτεχνία», *Το Δέντρο*, περ. Γ', τεύχ. 195-196, Πώς διαβάζουμε: κριτήρια – ψευδείς Κανόνες, 46-49

Πεχλιβάνος, Μίλτος (1995), «Πρόλογος», στο Hans Robert Jauss (1995), Hans Robert Jauss (1995), *Η Θεωρία της Πρόσληψης: Τρία μελετήματα*, εισαγ., μτφρ., επίμ. Μίλτος Πεχλιβάνος, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 9-21

Φούσκας, Θεόδωρος (2012), «Κοινότητες» Μεταναστών και Εργασιακή Αντιπροσώπευση: Οι Επιπτώσεις της Χαμηλού Κύρους Εργασίας Πέντε Μεταναστευτικών Ομάδων στη Συμμετοχή στους Εργασιακούς Συλλόγους τους, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση

Ξενόγλωσση

Barthes, Roland (2007 [1970]), *S/Z*, Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος

Barthes, Roland (1975), *The Pleasure of the Text*, New York: Hill and Wang

Beaugrande, Robert de (1987), «The naïve reader: Anarchy or self-reliance?», *Empirical Studies of the Arts*, V. 5 (2)

Bennett, Andrew (1995), «Introduction», στο Andrew Bennett (ed. and intr.), *Readers and Reading*, New York: Longman, 1-19

Bennett, Andrew (1995), «Key Concepts», στο Andrew Bennett (ed. and intr.), *Readers and Reading*, New York: Longman, 235-240

Benton, Michael (2004), «Reader-Response Criticism», στο Peter Hunt (ed.), *International Companion Encyclopedia of Children's Literature*, Oxon & New York: Routledge

Bourdieu, Pierre (2013 [1979]), *Η Διάκριση: Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, μτφρ. Κική Καψαμπέλη, πρόλ. Νίκος Παναγιωτόπουλος, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη

Bourdieu, Pierre (1996), *The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field*, transl. Susan Emanuel, Cambridge: Polity Press

Butter, Michael (2010), «Caught between Cultural and Literary Studies. Popular Fiction's Double Otherness», *Journal of Literary Theory*, v 4. n. 2 2010 σελ.199-216

Butter, Stella (2009), «A Manifesto for Positive Aesthetics», *Journal of Literary Theory Online*, προσβάσιμο στη διεύθυνση:
<http://www.jltonline.de/index.php/reviews/article/view/130/424>, (τελευταία επίσκεψη 13/02/2015)

Certeau, Michel de (1995 [1984]), «Reading as Poaching», στο Andrew Bennett (ed. and intr.), *Readers and Reading*, New York: Longman, 150-161

Chambers, Ross (1991), *Room for Maneuver: reading the oppositional in narrative*, Chicago: The University of Chicago Press

Chatterjee, Kalika Ranjan (2009), *Understanding I.A.Richards's Principles of Literary Criticism*, New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors

Clayton, Jay (1991), «The Alphabet of Suffering: Effie Deans, Tess Durbeyfield, Martha Ray, and Hetty Sorrel », στο Jay Clayton και Eric Rothstein (eds.), *Influence and Intertextuality in Literary History*, Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 37-60

Compagnon, Antoine (2003), *Ο Δαίμων της Θεωρίας: λογοτεχνία και κοινή λογική*, Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο

Crang, Mike, και Ian Cook (2012), *Doing Ethnographies*, Los Angeles: SAGE Publications

Cruz, Jon και Justin Lewis (1994), «Introduction», στο *Viewing, Reading, Listening: Audiences and Cultural Reception*, Jon Cruz και Justin Lewis (eds.), Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press

Cuche, Denys (2001), *Η έννοια της κουλτούρας στις Κοινωνικές Επιστήμες*, μτφρ. Φώτης Σιατίτσας, επιμ. Μαίρη Λεοντσίνη, Αθήνα: τυπωθήτω – ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΡΔΑΝΟΣ

Culler, Jonathan (1981), «Η σημειωτική ως μια θεωρία της ανάγνωσης», στο Κ. Μ. Newton (επιμ.) (2013), *Η λογοτεχνική θεωρία του εικοστού αιώνα: Ανθολόγιο κειμένων*, Ηράκλειο Κρήτης: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης

Culler, Jonathan (2002), *Structuralist Poetics*, London: Routledge

Culler, Jonathan (2006 [1982]), *Αποδόμηση: Θεωρία και κριτική μετά το δομισμό*, Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο

Devlin-Glass, Frances (2001), «More than a reader and less than a critic: Literary authority and women's book-discussion groups», *Women's Studies International Forum*, 24, No. 5, 571–585,

Eco, Umberto (1990), «Interpretation and Overinterpretation: World, History, Texts», The Tanner Lectures on Human Values, delivered at Cambridge University

Eco, Umberto (1981), «The Theory of Signs and the Role of the Reader», *The Bulletin of the Midwest Modern Language Association*, 14, 1, 35-45

English, James F. (2010), «Everywhere and Nowhere: The Sociology of Literature After “the Sociology of Literature”», *New Literary History*, 41, n.2, v-xxiii

Felski, Rita (2008), *Uses of Literature*, Malden and Oxford: Blackwell Publishing

Fish, Stanley (1980), *Is There a Text in This Class?: The Authority of Interpretive Communities*, Massachusetts & London: Harvard University Press

Fish, Stanley (2013 [1976]), «Ερμηνεύοντας το *Variorum*», στο Κ. Μ. Newton (επιμ.), *Η λογοτεχνική θεωρία του εικοστού αιώνα: Ανθολόγιο κειμένων*, Ηράκλειο Κρήτης: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 357-366

Genette, Gérard (2001), «Κατώφλια», μτφρ. Κική Καψαμπέλη, στο *Γραφή και Ανάγνωση: Για τη χρήση της γλώσσας στις επιστήμες*, επιμ. Γεράσιμος Κουζέλης, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου, 15-25

Gibson, Walker (1980 [1950]), «Authors, speakers, readers, and mock readers», στο Jane P. Tompkins (ed.), *Reader-Response Criticism: From Formalism to Post-Structuralism*, Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press

Griswold, Wendy (1993), «Recent Moves in the Sociology of Literature», *Annual Review of Sociology*, 19, 455-467

Griswold, Wendy, Elizabeth Lenaghan & Michelle Naffziger (2011), «Readers as Audiences», στο *The Handbook of Media Audiences*, Virginia: Blackwell Publishing, 19-40

Griswold, Wendy, Terry McDonnell & Nathan Wright (2005), «Reading and the Reading Class in the Twenty-First Century», *Annual Review of Sociology*, Vol. 31 (2005), pp. 127-132,

Hall, John (1990), *Η κοινωνιολογία της λογοτεχνίας*, Αθήνα: Gutenberg

Hartley, Jenny (2001), *Reading Groups*, Oxford: Oxford University Press

Heinich, Nathalie (2014), *Κοινωνιολογία της Τέχνης*, μτφρ. Πάνος Αγγελόπουλος, επιμ. Κωνσταντίνος Βασιλείου, Αθήνα: Πλέθρον

Hoggart, Richard (1986 [1957]), *The Uses of Literacy: Aspects of working-class life with special reference to publications and entertainments*, Middlesex: Penguin Books in association with Chatto & Windus

Holland, Norman N. (1979) «Ανάγνωση και ταυτότητα: μια ψυχαναλυτική επανάσταση», στο Κ. Μ. Newton (επιμ.) (2013), *Η λογοτεχνική θεωρία του εικοστού αιώνα: Ανθολόγιο κειμένων*, Ηράκλειο Κρήτης: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης (246-255)

Holland, Norman N. (1985), «A psychology of I», *The I*, προσβάσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:

<http://www.clas.ufl.edu/users/nholland/thei-pt2.htm> (τελευταία επίσκεψη 17/12/2014)

Holub, Robert C. (2004), *Θεωρία της Πρόσληψης: μια κριτική εισαγωγή*, Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο

Hyland, Ken (1998), «Persuasion and context: The pragmatics of academic metadiscourse», *Journal of Pragmatics*, 30, 437-455

Iser, Wolfgang (1978), *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press

Iser, Wolfgang, Norman N. Holland and Wayne Booth (1980), «Interview: Wolfgang Iser», *Diacritics*, Vol. 10, No. 2 (Summer, 1980), 57-74

Jauss, Hans Robert (1982), *Aesthetic Experience and Literary Hermeneutics*, transl. Michael Shaw, intr. Wlad Godzich, Minneapolis: University of Minnesota Press

Jauss, Hans Robert (1995), «Η αισθητική της πρόσληψης και η λογοτεχνική επικοινωνία», στο Hans Robert Jauss, *Η Θεωρία της Πρόσληψης: Τρία μελετήματα*, εισαγ., μτφρ., επίμ. Μίλτος Πεχλιβάνος, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 93-107

Jauss, Hans Robert (2013 [1982]), «Η ιστορία της λογοτεχνίας ως πρόκληση για τις γραμματολογικές σπουδές» στο K. M. Newton (επιμ.), *Η λογοτεχνική θεωρία του εικοστού αιώνα: Ανθολόγιο κειμένων*, Ηράκλειο Κρήτης: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 332-340

Jauss, Hans Robert (1995 [1970]), «Η ιστορία της λογοτεχνίας ως πρόκληση για τις γραμματολογικές σπουδές», στο Hans Robert Jauss, *Η Θεωρία της Πρόσληψης: Τρία μελετήματα*, εισαγ., μτφρ., επίμ. Μίλτος Πεχλιβάνος, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 25-91

Leenhardt, Jacques (1988), «Les effets esthétiques de l' œuvre littéraire: un problème sociologique», *Pour une sociologie de la lecture: Lectures et lecteurs dans la France contemporaine*, Martine Poulain (ed.), Paris: Éditions du Cercle de la Librairie, 59-79

Léontsini, Mary et Jean-Marc Leveratto (2005), « Internet et la construction du goût littéraire: le cas de critiqueslibres.com », *Sociologie de l'Art*, 2005/2, OPuS 7, σσ. 63-89.

Long, Elizabeth (2003), *Book Clubs: Women and the Uses of Reading in Everyday Life*, Chicago and London: The University of Chicago Press

Long, Elizabeth (1993), «Textual Interpretation as Collective Action», στο Jonathan Boyarin, *The Ethnography of Reading*, Berkeley: University of California Press, 180-211

Long, Elizabeth (1987), «Reading groups and the postmodern crisis of cultural authority», *Cultural Studies*, 1:3, 306-327

McCracken, Scott (2007), «Review: The Field of Popular Fiction», *Twentieth Century Literature*, 53, No. 2, 218-223

McKillop, Alan D. (1963), "The Rhetoric of Fiction by Wayne C. Booth" (Review), *Modern Philology*, Vol. 60, No. 4, pp. 295-298

Miller, Cristanne (2005), «Review: Literary Study's Debts to Feminism (*Literature after Feminism* by Rita Felski, *Twentieth Century Literature*, Vol. 51, No. 3 (Autumn, 2005), σσ. 373-377

Mitchell, Claudia & Jacqueline Reid-Walsh (1996), «Reading on the Edge: serious series readers of Nancy Drew and Hardy Boys mysteries», *Changing English: Studies in Culture and Education*, 3, n.1, 45-55

Newton, K. M. (2013), «Εισαγωγή», Κ. Μ. Newton (επιμ.) (2013), *Η λογοτεχνική θεωρία του εικοστού αιώνα: Ανθολόγιο κειμένων*, Ηράκλειο Κρήτης: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, xvii-xxvii.

Newton, K. M. (2013), «Θεωρία της πρόσληψης και κριτική της αναγνωστικής ανταπόκρισης», Κ. Μ. Newton (επιμ.) (2013), *Η λογοτεχνική θεωρία του εικοστού αιώνα: Ανθολόγιο κειμένων*, Ηράκλειο Κρήτης: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 327-331

Pennac, Daniel (2001), «Τα απαράγραπτα δικαιώματα του αναγνώστη», μτφρ. Ρένα Χάτχουτ, στο *Γραφή και Ανάγνωση: Για τη χρήση της γλώσσας στις επιστήμες*, επιμ. Γεράσιμος Κουζέλης, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου, 27

Petit, Michèle (2002), *Éloge de la lecture: La construction de soi*, Paris: Éditions Belin

Petit, Michèle (2000 [1993]), «Ανάγνωση, ιδιότητα του πολίτη, ταυτότητα», στο *Όψεις της ανάγνωσης*, εισ., επιμ. Μαίρη Λεοντοσίνη, Αθήνα: νήσος, 145-176.

Petrucci, Armando (2006), «Ανάγνωση για την ανάγνωση: Ένα μέλλον για την ανάγνωση», στο Guglielmo Cavallo, Roger Chartier (επιμ.), *Ιστορία της Ανάγνωσης στον Δυτικό Κόσμο*, Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο

Pinkerton, Jan (1972), « Review: Reflections on the Classroom and Recent Literary Criticism» (*Wallace Stevens' "Whole Harmonium"* by Wallace Stevens; Richard Allen Blessing; *The Rape of Cinderella: Essays in Literary Continuity* by Eugene Paul Nassar; *With Respect to Readers: Dimensions of Literary Response* by Walter J. Slatoff), *College English*, Vol. 33, No. 5 (Feb., 1972), σσ. 600-606

Poulet, Georges (1980 [1972]), «Criticism and the Experience of Interiority», στο Jane P. Tompkins (ed.), *Reader-Response Criticism: From Formalism to Post-Structuralism*, Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 41-49

Prince, Gerald (1980 [1973]), «Introduction to the study of the Narratee», στο Jane P. Tompkins (ed.), *Reader-Response Criticism: From Formalism to Post-Structuralism*, Baltimore& London: The Johns Hopkins University Press

Rabinowitz, Peter J. (1977), «Truth in Fiction: A Reexamination of Audiences», *Critical Inquiry*, Vol. 4, No. 1, 121-141

Radway, Janice A. (1997), *A feeling for books: the Book-of-the-Month Club, literary taste and middle-class desire*, Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press

Radway, Janice A. (1991 [1984]), *Reading the Romance: Women, Patriarchy, and Popular Literature*, Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press

Reese, Ruth Anne (1995), *Writing Jude: The Reader, theText, and the Author*, διδακτορική διατριβή υποβεβλημένη για τη θέση δόκτορος φιλοσοφίας στο τμήμα Θεολογικών σπουδών του Πανεπιστημίου του Sheffield, προσβάσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://etheses.whiterose.ac.uk/3068/1/388738.pdf> (τελευταία επίσκεψη 10/11/2014)

Riffaterre, Michael (1980 [1966]), «Describing Poetic Structures: Two Approaches to Beaudelaire's "Les Chats"», στο Jane P. Tompkins (ed.), *Reader-Response Criticism: From Formalism to Post-Structuralism*, Baltimore& London: The Johns Hopkins University Press

Riffaterre, Michel (1981), «Interpretation and Undecidability», *NLH*, 12, 227-242.

Rose, Jonathan (1992), «Rereading the English Common Reader: A Preface to a History of Audiences», *Journal of the History of Ideas*, Vol. 53, No. 1 (Jan. - Mar. 1992, pp. 47-70

Rose, Jonathan (2001), *The Intellectual Life of the British Working Classes*, New Haven & London: Yale University Press

Schapiro, Barbara Ann (1994), *Literature and the Relational Self*, New York: New York University Press

Singly, François de (2000 [1993]), «Το βιβλίο και η κατασκευή της ταυτότητας. Οι δύο διαστάσεις του σύγχρονου ατομικισμού και η διπλή όψη της ανάγνωσης», στο *Όψεις της ανάγνωσης*, εισ., επιμ. Μαίρη Λεοντσίνη, Αθήνα: νήσος, 79-102

Stock, Brian (1993), «Afterword», στο Jonathan Boyarin, *The Ethnography of Reading*, Berkeley: University of California Press, 270-275

Sutherland, John (2014), Μικρή ιστορία της λογοτεχνίας, μτφρ. Γ. Λαμπράκος, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη

Tadié, Jean-Yves (2001), *Η Κριτική της Λογοτεχνίας τον Εικοστό Αιώνα*, επιμ., μτφρ. Ι. Ν. Βασιλαράκης, Αθήνα: Τυπωθήτω

Tompkins, Jane P. (1980), «An Introduction to Reader-Response Criticism», στο Jane P. Tompkins (ed.), *Reader-Response Criticism: From Formalism to Post-Structuralism*, Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, ix-xxvi

Tompkins, Jane P. (1980), «The Reader in History: The Changing Shape of Literary Response», στο Jane P. Tompkins (ed.), *Reader-Response Criticism: From Formalism to Post-Structuralism*, Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 201-226

Tranter, Rhys (2009), «Reading on Roland Barthes on reading: The cultural critic's preferred approach», *A Piece of Monologue*, προσβάσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.apieceofmonologue.com/2009/02/reading-on-roland-barthes-on-reading.html> (τελευταία επίσκεψη 6/3/2015)

Whisner, William N. (1971), «Review: *With Respect to Readers* by Walter Slatoff», *Journal of Aesthetic Education*, Vol. 5, No. 2, Special Issue: Film II, the Teaching of Film, 153-155

Zarei, Gholam Reza και Sara Mansoori (2011), «Metadiscursive Distinction between Persian and English: An Analysis of Computer Engineering Research Articles», *Journal of Language Teaching and Research*, 2, n. 5, 1037-1042

Παράρτημα

Ι. Πίνακας συντομογραφιών

Λ.Α.Ν.Κ.	Λέσχη Ανάγνωσης Νέου Κόσμου του Αθλητικού και Πολιτιστικού Συλλόγου «Πήγασος»
Λ.Α.Ι.Μ.	Λέσχη Ανάγνωσης Ιστορικού Μυθιστορήματος του Δήμου Νέας Ιωνίας
Λ.Α.Α.Λ.	Λέσχη Ανάγνωσης Αστυνομικής Λογοτεχνίας των εκδόσεων «Μεταίχμιο»
Λ.Α.Α.	Λέσχη Ανάγνωσης του βιβλιοπωλείου «Αμόνι»

II. Τα βιβλία που διαβάστηκαν ανά λέσχη στη διάρκεια της έρευνας

Λέσχη Ανάγνωσης Νέου Κόσμου (Λ.Α.Ν.Κ.)		
βιβλίο	καλεσμένος της λέσχης	ημερομηνία συνάντησης λέσχης
Όμηρος, <i>Ομήρου Ιλιάς</i> , τόμοι Α' & Β', μτφρ., επιλεγόμενα Δ. Ν. Μαρωνίτης, Αθήνα: Άγρα, 2009 & 2010	Δημήτρης Μαρωνίτης (φιλόλογος)	3/11/2014
Ελένη Πορτάλιου, <i>Ίχνη Ζωής</i> , Αθήνα: Μικρή Άρκτος, 2014	Ελένη Πορτάλιου (συγγραφέας)	24/11/2014
Στρατής Χαβιαράς, <i>Άχνα</i> , Αθήνα: Κέδρος, 2014	Στρατής Χαβιαράς (συγγραφέας)	15/12/2014
Βασίλης Αλεξάκης, <i>Ο μικρός Έλληνας</i> , Αθήνα: Εξάντας, 2013	Βασίλης Αλεξάκης (συγγραφέας)	26/1/2015
Δημοσθένης Κούρτοβικ, <i>Τι ζητούν οι θάρβαροι</i> , Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2012	Δημοσθένης Κούρτοβικ (συγγραφέας)	29/3/2015

**Λέσχη Ανάγνωσης Ιστορικού Μυθιστορήματος του Δήμου Νέας Ιωνίας
(Λ.Α.Ι.Μ.)**

βιβλίο	ημερομηνία συνάντησης λέσχης
Ρέα Γαλανάκη, <i>Ο βίος του Ισμαήλ Φερίκ Πασά</i> , Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2008	13/10/2014
Δημήτριος Βικέλας, <i>Λουκής Λάρας</i> , επιμ. Μαριάννα Δήτσα, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1999	3/11/2014
Μάρω Δούκα, <i>Η αρχαία σκουριά</i> , Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2010	17/11/2014
Ιωάννα Καρυστιάνη, <i>Κουστούμι στο χώμα</i> , Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2001	8/12/2014
Μ. Καραγάτσης, «Το μπουρίνι» και «Η μεγάλη βδομάδα του πρεζάκη», <i>Ιστορίες αμαρτίας και αγιοσύνης: Διηγήματα - νουβέλες</i> , επιμ. Στρατής Πασχάλης, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2009	22/12/2014

Κ. Π. Καβάφης, <i>Άπαντα τα Ποιήματα</i> ¹² , εισ.-επιμ. Σόνια Ιλίνσκαγια, Αθήνα: Νάρκισσος, 2003	12/1/2015
Θανάσης Βαλτινός, <i>Ορθοκωστά</i> , Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2007	16/2/2015
Ανδρέας Καρκαβίτσας, <i>Η λυγερή</i> , Αθήνα: Πελεκάνος, 2011	16/3/2015

¹² Από εκεί τα ιστορικά ποιήματα: «Άγε, ω βασιλεύ Λακεδαιμονίων», «Αλεξανδρινοί Βασιλείς», «Αλέξανδρος Ιανναίος, και Αλεξάνδρα», «Άννα Δαλασσηνή», «Από υαλί χρωματιστό», «Απολείπειν ο θεός Αντώνιον», «Αριστόβουλος», «Δημητρίου Σωτήρος (162-150 π.Χ.)», «Εις τα περίχωρα της Αντιοχείας», «Εν δήμω της Μικράς Ασίας», «Εν πορεία προς την Σινώπην», «Εν Σπάρτη», «Επιτύμβιον Αντιόχου, βασιλέως Κομμαγηνής», «Η Διορία του Νέρωνος», «Η Δόξα των Πτολεμαίων», «Η Δυσαρέσκεια του Σελευκίδου», «Η Μάχη της Μαγνησίας», «Ηρώδης Αττικός», «Θερμοπύλες», «Καισαρίων», «Μανουήλ Κομνηνός», «Μάρτιαι Ειδοί», «Ο Δαρείος», «Ο Δημάρατος», «Ο Θεόδοτος», «Ο Ιουλιανός εν Νικομηδεία», «Ο Ιουλιανός και οι Αντιοχείς», «Ο Ιουλιανός, ορών ολιγωρίαν», «Οροφέρνης», «Ουκ έγνως», «Πρέσβεις απ' την Αλεξάνδρεια», «Προς τον Αντίοχον Επιφανή», «Στα 200 π.Χ.», «Τα Βήματα», «Το 31 π.Χ. στην Αλεξάνδρεια», «Υπέρ της Αχαϊκής Συμπολιτείας πολεμήσαντες» και «Φιλέλλην».

**Λέσχη Ανάγνωσης Αστυνομικής Λογοτεχνίας των εκδόσεων «Μεταίχμιο»
(Λ.Α.Α.Λ.)**

βιβλίο	ημερομηνία συνάντησης λέσχης
Arthur Conan Doyle, <i>Σέρλοκ Χολμς, το σήμα των τεσσάρων</i> , μτφρ. Άννα Αντωνίου, Αθήνα: Άγρα, 1991	8/5/2014
Keigo Higashino, <i>Η αφοσίωση του υπόπτου Χ</i> , μτφρ. Αντώνης Καλοκύρης, Αθήνα: Κλειδάριθμος, 2012	5/6/2014
Carlo Lucarelli, <i>Η τριλογία του φασισμού: Εν λευκώ. Ένα μουντό καλοκαίρι. Το μπουρδέλο της οδού Όκε</i> , μτφρ. Μαρία Σπυριδοπούλου, Τόνια Τσίτσοβιτς, Αθήνα: Κέδρος, 2013	11/9/2014
William Landay, <i>Υπόθεση Jacob</i> , μτφρ. Μαρία Κωνσταντούρου, Αθήνα: Διόπτρα, 2012	9/10/2014
George P. Pelecanos, <i>Το αδιέξοδο</i> , μτφρ. Θανάσης Γιαννακόπουλος, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2011	18/12/2014
Peter May, <i>Οι κυνηγοί των Χάιλαντς</i> , μτφρ. Μάρω Φιλίππου, Αθήνα: Κέδρος, 2012	8/1/2015
Herman Koch, <i>Το δείπνο</i> , μτφρ. Μαρία Αγγελίδου, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2013	5/2/2015
Αναστασία Μπαξεβάνη, <i>Άγριες παπαρούνες</i> , Αθήνα: Πολύτροπον, 2014	12/3/2015

**Λέσχη Ανάγνωσης του βιβλιοπωλείου «Αμόνι»
(Λ.Α.Α.)**

βιβλίο	ημερομηνία συνάντησης λέσχης
Karim Miské, <i>Arab Jazz</i> , μτφρ. Αγγελική Τσέλιου, Αθήνα: Πόλις, 2013	19/10/2014
Juan Gabriel Vásquez, <i>Ο ήχος των πραγμάτων όταν πέφτουν</i> , μτφρ. Αχιλλέας Κυριακίδης, Αθήνα: Ίκαρος, 2014	16/11/2014
Roberto Bolaño, <i>Μακρινό αστέρι</i> , μτφρ. Αγγελική Αλεξοπούλου, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2007	14/12/2014
Αλέξανδρος Κοτζιάς, <i>Φανταστική περιπέτεια</i> , Αθήνα: Κέδρος, 2012	11/1/2015
Clarice Lispector, <i>Κοντά στην άγρια καρδιά</i> , μτφρ. Αμαλία Ρούβαλη, Αθήνα: Τυπωθήτω, 2008	15/2/2015
Herman Koch, <i>Το δείπνο</i> , μτφρ. Μαρία Αγγελίδου, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2013	15/3/2015